

STAD EN LAND IN EEN NIEUWE GEOGRAFIE

MAATSCHAPPELIJKE VERANDERINGEN EN
RUIMTELIJKE DYNAMIEK

Wendy Asbeek Brusse

Harry van Dalen

Bart Wissink

VOORWOORD

De inrichting van de Nederlandse ruimte staat meer dan ooit ter discussie. De veranderende relatie tussen stad en platteland krijgt in deze discussie veel aandacht. De Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid heeft dan ook besloten aandacht te besteden aan het thema stad en land.

Een van de producten die in dit kader tot stand is gekomen, is de voorliggende studie. Deze biedt een analyse van opvattingen over ruimtelijke veranderingen in drie wetenschappelijke disciplines: economie, sociologie en geografie. De auteurs concluderen dat in Nederland een nieuwe geografie ontstaat; verschuivingen op het terrein van de economie, de politiek, de technologie en de cultuur leiden tot een nieuwe ruimtelijke werkelijkheid met veranderde ruimtelijke problemen en uitdagingen. Tegelijkertijd blijkt dat de mogelijkheden voor de overheid om in de ruimte in te grijpen, zijn gewijzigd. Deze conclusie leidt tot de vraag of recente beleidsvoorstellen, zoals de Vijfde nota over de ruimtelijke ordening, onder de gewijzigde omstandigheden bevredigend zijn: houdt de overheid voldoende rekening met de kenmerken van een nieuwe geografie? De discussie over de genoemde nota, die nog moet worden afgerond, was voor de raad aanleiding om deze studie te publiceren in zijn reeks 'Voorstudies en achtergronden'.

Andere publicaties over het thema stad en land die de WRR heeft uitgebracht, zijn:

- H. Mommaas m.m.v. M. van den Heuvel en W. Knulst (2000) *De vrijetijds-industrie in stad en land: een studie naar de markt van belevenissen*, WRR Voorstudies en achtergronden V109, Den Haag: Sdu Uitgevers;
- D. Scheele (2001) *Ruimte aan de stad*, WRR Werkdocumenten W126, Den Haag;
- G.A. van der Knaap (2002) *Stedelijke bewegingsruimte: over veranderingen in stad en land*, WRR Voorstudies en achtergronden V113, Den Haag: Sdu Uitgevers.

prof.mr. M. Scheltema
voorzitter WRR

INHOUDSOPGAVE

Voorwoord	3
Ten geleide	9
Samenvatting	11
1 Inleiding	15
1.1 Het debat over stad en platteland	16
1.1.1 De verstedelijking van het platteland	16
1.1.2 Alternatieve perspectieven op stad en platteland	18
1.1.3 Stad en land in het buitenland	19
1.1.4 Een divers debat over stad en land	20
1.2 Stad en platteland in de geschiedenis	20
1.2.1 De ontwikkeling van stad en land	21
1.2.2 Naar een analyse van de dynamiek achter stad en land	24
1.3 Ruimte, disciplines en beleid	25
1.3.1 Disciplines en auteurs	25
1.3.2 Kanttekeningen bij de gekozen aanpak	26
1.4 Vraagstelling	27
1.5 Inhoud van de studie	28
2 Economen over ruimtelijke verandering	31
2.1 Opvattingen over ruimte in de economie	32
2.2 Michel Porter – de concurrentiekracht van naties	34
2.3 Paul Krugman – de nieuwe economische geografie	37
2.4 Oliver Williamson – de economie van transactiekosten	44
2.5 De pluriforme club van ruimtelijke economen	47
2.6 Eenheid in verscheidenheid?	50
2.7 Contouren in de economische theorie	57
3 Sociologen over ruimtelijke verandering	63
3.1 Ruimte in de klassieke en moderne sociologie	64
3.1.1 Ruimte in de klassieke sociologie	64
3.1.2 Ruimte in de moderne sociologie	66
3.1.3 De urbane en rurale sociologie	68
3.1.4 De ‘ontdekking van de ruimte’	70
3.2 Anthony Giddens – de veranderende ruimtelijkheid van sociale praktijken	71
3.2.1 Ruimte in de structuratietheorie	71
3.2.2 De veranderende ruimtelijkheid van de moderne maatschappij	72
3.2.3 Giddens over stad en land	74
3.2.4 Naar een empirische analyse van veranderende ruimtelijkheid	75

3.3	Saskia Sassen – ‘global cities’ in een mondiale economie	75
3.3.1	Het strategisch belang van mondiale steden	75
3.3.2	Sociale problemen in de ‘global cities’	76
3.3.3	Nationaal beleid in een mondiale economie	77
3.3.4	Conclusies	78
3.4	Manuel Castells – de stad in het informatietijdperk	78
3.4.1	Economie, maatschappij en cultuur in het informatietijdperk	78
3.4.2	Ruimte in het informatietijdperk	80
3.4.3	Conclusie	81
3.5	John Urry – de consumptie van plaatsen	82
3.5.1	Urry over ruimte	82
3.5.2	De materiële en symbolische productie van de ruimte	83
3.5.3	Conclusies	85
3.6	De nieuwe urbane en rurale sociologie	85
3.6.1	De nieuwe urbane sociologie	86
3.6.2	De nieuwe rurale sociologie	87
3.6.3	Naar een ruimtelijke sociale wetenschap	88
3.7	Contouren in de sociologische theorie	88
3.7.1	Sociologie en ruimte	89
3.7.2	De ruimtelijke dimensies van maatschappelijke veranderingen	90
3.7.3	Naar een ruimtelijke sociale wetenschap van stad en land	93
4	Geografen over ruimtelijke verandering	99
4.1	Opmerkingen bij de ontwikkeling van de geografie	101
4.2	Ruimte in de klassieke en moderne geografie	104
4.2.1	Ruimte in de klassieke geografie	104
4.2.2	Ruimte in de moderne geografie	105
4.2.3	De ‘ontdekking’ van ruimtelijke en maatschappelijke veranderingen	106
4.2.4	Subdisciplines en stromingen in de moderne geografie	109
4.3	David Harvey – kapitalisme als drijfveer van stedelijke verandering	114
4.4	Alan Scott en Michael Storper – steden in een regionale wereld	116
4.5	Steven Graham en Simon Marvin – infrastructuur in gefragmenteerde steden	120
4.6	Paul Cloke – het rurale als sociale en culturele constructie	124
4.7	Contouren in de geografische theorie	126
5	Stad en land in een nieuwe geografie	135
5.1	Ruimte als product – een drieslag	136
5.2	Een nieuwe geografie	139
5.2.1	Een opmerking over continuïteit en verandering	140
5.2.2	Maatschappelijke veranderingen	141
5.2.3	Ruimte en maatschappelijke dynamiek	145
5.2.4	Kenmerken van een nieuwe geografie	151
5.2.5	Overheidsbeleid in een nieuwe geografie	154

5.3	Stad en land in een nieuwe geografie	156
5.3.1	Stad en land – fysieke ruimte, sociale ruimte, symbolische ruimte	156
5.3.2	Veranderingen van stad en land	157
5.3.3	Stad en land ‘bestaan’	158
5.4	Het debat over stad en land als uiting van een nieuwe geografie	159
5.4.1	Stad en land als symbolische ruimte	160
5.4.2	Concurrerende symbolische ruimtes	161
5.4.3	Stad en land in de recente ruimtelijke ordening: kanttekeningen	164
5.4.4	Naar een positief beleid voor de Nederlandse ruimte	169
	Literatuur	173

TEN GELEIDE

Bij de voorbereiding van deze studie zijn vele personen geraadpleegd. In het bijzonder vermelden we drs. G. Hafkamp en R. Meyer (reclamebureau 'Imagine'), dr. H. Hetsen (Nationale Raad voor Landbouwkundig Onderzoek), prof.dr. A.M.J. Kreukels (Universiteit Utrecht), prof.dr. S. Musterd en dr. P.J.F. Terhorst (Universiteit van Amsterdam) en dr. W. Zonneveld (Technische Universiteit Delft).

Daarnaast was de inbreng van de volgende leden en stafmedewerkers van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid zeer behulpzaam: prof.dr.ir. J. Bouma, prof.dr. G.A. van der Knaap, dr. S.J. Langeweg, prof.mr. M. Scheltema, prof.dr.mr. C.J.M. Schuyt, drs. I.J. Schoonenboom en drs. I. Verhoeven. We bedanken allen voor hun advies.

Wendy Asbeek Brusse
Harry van Dalen
Bart Wissink

SAMENVATTING

In Nederland ontstaat een ‘nieuwe geografie’. Dit is het ruimtelijke effect van verschuivingen op het terrein van de economie, de politiek, de technologie en de cultuur. Ten eerste veranderen de ruimtelijke kenmerken van maatschappelijke processen. Door de komst van nieuwe informatie- en communicatietechnologieën (ICT) treedt bijvoorbeeld spreiding van sommige activiteiten op, terwijl andere zich juist ruimtelijk clusteren. Ruimtelijke verbanden krijgen door dit soort veranderingen een nieuwe invulling over diverse schalen – variërend van mondiaal tot lokaal. Ten tweede verandert de perceptie van de ruimte. Opvattingen over de aard van een plek worden steeds gedifferentieerder en minder direct bepaald door mensen die op die plek wonen. Ten derde zijn de consequenties van deze veranderingen aan de inrichting van de fysieke ruimte af te zien – bijvoorbeeld aan de inrichting van historische binnensteden als consumptieruimtes, aan de komst van bedrijfsterrinen aan de randen van de steden, aan de bouw van ‘ommuurde woonwijken’ en aan bataljons antennes voor mobiele telefonie. Deze drie veranderingen vinden in samenhang plaats. In de ‘nieuwe geografie’ die hiervan het resultaat is, ontstaan nieuwe ruimtelijke problemen en uitdagingen. Tegelijkertijd zijn ook de mogelijkheden voor de overheid veranderd om in de ruimte in te grijpen – bijvoorbeeld via regulering en bestemming van grondgebruik. Het overheidsbeleid houdt onvoldoende rekening met deze veranderingen.

We komen tot deze boodschap naar aanleiding van het recente debat over stad en land. Dit debat – dat een lange voorgeschiedenis heeft in het Nederlandse ruimtelijke beleid – gaat over veranderingen in stedelijke en landelijke gebieden. Met name de voortgaande verstedelijking van het platteland krijgt veel aandacht. Veel groepen nemen stelling tegen die ontwikkeling en mengen zich vanuit zeer diverse maatschappelijke posities in de discussie. In het in 2001 verschenen eerste deel van de Vijfde nota over de ruimtelijke ordening is het behoud van een open platteland – mede als uitkomst van dit debat – een richtinggevende gedachte. Opvallend genoeg komen in dit debat de kenmerken van de ‘nieuwe geografie’ onvoldoende in beeld. Het wordt niet duidelijk welke processen achter de veranderingen in stad en land schuil gaan en vooral ook welke mogelijkheden de overheid heeft om in die processen in te grijpen en welke nieuwe maatschappelijke thema’s voortvloeien uit de nieuwe maatschappelijke en ruimtelijke dynamiek in steden en op het platteland. In deze voorstudie gaan we daarom op zoek naar een bredere analyse van de factoren achter de ontwikkelingen van stad en platteland. De analyse vormt de opmaat voor een commentaar op het gevoerde debat.

In hoofdstuk 1 schetsen we de aanpak van deze studie. Er wordt duidelijk dat we de veranderende dynamiek achter de verschuivingen in stad en land bestuderen aan de hand van een aantal wetenschappelijke disciplines. Hierbij is gekozen voor een schets van de theorieontwikkeling in die wetenschappen waarin maatschappelijke veranderingen centraal staan. Zonder volledig te zijn concentreren we ons

hierbij op drie disciplines: de economie, de sociologie en de geografie. De eerste twee disciplines bespreken – overigens vanuit een eigen specifieke institutionele context – bij uitstek kernprocessen van maatschappelijke ontwikkeling. De focus op de ontwikkeling van de geografie ligt voor de hand gezien de oriëntatie op ruimte in dit vakgebied. Binnen de drie disciplines wordt gezocht naar recente opvattingen over maatschappelijke veranderingen en over de ruimtelijke consequenties die hieraan worden verbonden.

Dit mondt uit in de volgende probleemstelling: *Op welke manier wordt binnen de economie, sociologie en geografie gedacht over maatschappelijke en ruimtelijke veranderingen; welke consequenties heeft dit voor het huidige Nederlandse debat over stad en land?*

De analyse van de gedachteontwikkeling binnen de economie, de sociologie en de geografie wordt achtereenvolgens beschreven in de hoofdstukken 2, 3 en 4. Deze hoofdstukken bepalen het theoretische en verkennende karakter van deze voorstudie. De analyse van een aantal gerenommeerde theoretici op deze drie vakgebieden laat een toegenomen aandacht voor de wisselwerking tussen ruimtelijke en maatschappelijke veranderingen zien. In de economische literatuur is de analyse van ruimtelijke aspecten weliswaar geen gemeengoed geworden, maar in de perifere literatuur is wel sprake van een toenemende aandacht voor ruimte. Met name het begrippenkader van de economische geografie heeft hier meer ingang gevonden. De sociologische literatuur besteedt in toenemende mate aandacht aan de ruimtelijke dimensie van veranderende economische en sociale systemen – ruimte is in dit vakgebied ‘ontdekt’. In de geografie is tegelijkertijd meer belangstelling ontstaan voor de economische en sociale structurering van de ruimte. Enerzijds wordt hiermee duidelijk dat ruimte in de disciplines steeds meer wordt beschouwd als een integraal onderdeel van maatschappelijke processen. Anderzijds vervagen hierdoor de grenzen tussen de betrokken disciplines.

De disciplinaire analyses leiden in hoofdstuk 5 tot de conclusie dat overeenstemming bestaat over het veranderende karakter van economische, sociaal-culturele en politieke processen. Zo blijkt bijvoorbeeld de organisatie van de industriële productie ingrijpend te zijn veranderd. Naast schaalveranderingen – tegelijk met een mondiale organisatie van de productie vinden ook lokaliserende en regionaliserende bewegingen plaats – raakt de economie steeds meer op de productie van diensten gericht. Ook vindt diversificatie van de consumptie plaats. Dit hangt samen met sociaal-culturele veranderingen waardoor klasse en zuil minder bepalend zijn geworden voor het gedrag en de preferenties van mensen. In de politiek leidt dit onder meer tot het vervangen van een strijd tussen ideologieën door een strijd rond specifieke issues die vanuit diverse vaak strijdige betekeniskaders worden besproken. Deze ontwikkelingen zorgen er voor dat de maatschappelijke dynamiek de laatste decennia is veranderd.

Door deze maatschappelijke veranderingen zijn ook de ruimtelijke kenmerken van sociale processen (*sociale ruimte*), de concrete inrichting van de ruimte (*fysie-*

ke ruimte) en de perceptie van die ruimte (*symbolische ruimte*) in onderlinge samenhang veranderd. Hierbij is een nieuwe ruimtelijke werkelijkheid ontstaan, die we aan het begin van deze samenvatting reeds typeerden als ‘nieuwe geografie’. De ontwikkeling van deze nieuwe geografie geldt als achtergrond voor het debat over stad en land. Stad en land werden oorspronkelijk opgevat als duidelijk aanwijsbare, veelal begrensde plekken met specifieke fysieke, sociale en symbolische kenmerken. In de nieuwe geografie zijn deze kenmerken onder invloed van de geschetste herstructurering echter van elkaar losgeraakt. In de fysieke ruimte – gesteund door de toenemende mobiliteit – vindt een enorme verspreiding van stedelijkheid plaats; in de sociale ruimte differentieert de schaal van diverse functionele processen sterk, zodat deze steeds minder samenvallen met de oorspronkelijke grenzen van stad en platteland; en in de symbolische ruimte zijn culturele verschillen en representaties steeds minder direct met specifieke plaatsen verbonden. Door deze veranderingen ontstaat een differentiatie van plaatsen met gemengde kenmerken; plaatsen zijn nauwelijks meer eenduidig als ‘stad’ of ‘platteland’ te onderscheiden met bijpassende sociale, fysieke en symbolische kenmerken. Nederland wordt vanuit dat perspectief bekeken als een in internationale context ingebedde samenhangende ruimte van plaatsen met zeer diverse eigenschappen, potenties en bedreigingen.

Deze constatering monden uit in een commentaar op het debat over stad en land. Met dat commentaar komen we tot de kern van deze studie. Het Nederlandse overheidsbeleid is er sinds lang op gericht het onderscheid tussen stad en land te behouden. Die wens komt ook in de Vijfde nota over de ruimtelijke ordening tot uitdrukking. Tegelijkertijd laat de overheid het beleid slechts partieel aansluiten bij de kenmerken van de nieuwe geografie. Uit die conclusie vloeit een aanzet voort tot een aangepast overheidsbeleid dat beter rekening houdt met de contouren van de ‘nieuwe geografie’. We constateren daarbij dat met het debat over stad en land de symbolische reproductie van de Nederlandse ruimte om politieke redenen juist in versterkte mate plaats vindt aan de hand van de termen ‘stad’ en ‘land’. De symbolische productie van een romantisch beeld van mooie steden in rustige landschappen is gezien het toenemende belang van visuele consumptie van de ruimte goed te begrijpen. Tegelijkertijd sluit deze symbolische representatie van de Nederlandse ruimte door de geschetste maatschappelijke ontwikkelingen echter niet goed aan bij de kenmerken van de sociale en fysieke ruimte. Zo kan het gebeuren dat enerzijds in de symbolische ruimte ‘stad’ en ‘land’ worden gereproduceerd terwijl de maatschappelijke dynamiek hier minder mee samenvalt.

Na deze typering van het debat over stad en land constateren we dat er binnen én buiten de overheid ook een groot aantal concurrerende symbolische representaties van de Nederlandse ruimte bestaat. Deze alternatieve symbolische ruimtes zijn de ruimtelijke uitdrukking van even reële maatschappelijke ambities van verschillende groepen en achterliggende maatschappelijke processen (sociale ruimte). De overheid moet bij haar ruimtelijke beleid aansluiting zoeken bij deze alternatieve ruimtelijke eisen. Aan de hand van een commentaar op het recente

Nederlandse ruimtelijkeordeningsbeleid maken we duidelijk dat dit binnen de ruimtelijke ordening vooralsnog niet het geval is. Met de Vijfde nota over de ruimtelijke ordening wordt getracht voor heel Nederland een wereld van stad en land te creëren, ook al is de handelingsruimte van de overheid daartoe – zeker middels het instrument van de bestemming van gronden – te beperkt. Deze conclusie mondt uit in de aanbeveling om op zoek te gaan naar een alternatief beleid voor de Nederlandse ruimte. Zo'n beleid zou Nederland kunnen benaderen als een in de internationale context ingebedde samenhangende ruimte met zeer diverse eigenschappen, potenties en bedreigingen. Naast het voeren van een selectief inrichtingsbeleid zou de nationale overheid in deze ruimte door het aansluiten bij bestaande ontwikkelingstendensen – zowel in de stad als op het platteland – kansen moeten benutten. Voor zo'n ontwikkelingsbeleid bestaan inmiddels verschillende aanzetten, die verder kunnen worden uitgewerkt. De inzet is dan dat de overheid niet probeert voor heel Nederland ruimtelijke ontwikkelingen tegen te gaan; bestaande ontwikkelingen op verschillende plaatsen moeten worden ondersteund. De overheid probeert dan niet een denkbeeldige wereld van drukke steden in een arcadisch platteland te creëren, maar draagt juist bij aan een ruimtelijke inrichting die aansluit bij maatschappelijke wensen.

1 INLEIDING

Het Nederlandse landschap verandert snel. Stad en platteland worden aangepast aan nieuwe wensen en eisen. Dit is te zien aan de aanleg van recreatiegebieden en woonwijken, aan nieuwe spoorlijnen en autowegen, aan ‘office parks’ langs autowegen, aan woningbouw in oude havengebieden van onder meer Amsterdam en Rotterdam, aan de aanleg van diverse toeristische voorzieningen en aan de ontwikkeling van steeds grootschaliger winkelcentra en outlet-stores, zoals Batavia Stad bij Lelystad. Dit soort veranderingen maakt deel uit van een lang bestaand proces van verstedelijking. De laatste decennia zijn er diverse aanwijzingen dat de bepalende krachten achter dit proces – bijvoorbeeld globalisering en lokalisering en nieuwe informatie- en communicatietechnologieën – zijn veranderd. Dit kan grote gevolgen hebben voor de overheid, die sinds lang probeert de verstedelijking in goede banen te leiden. Nieuwe problemen worden wellicht over het hoofd gezien en bestaand overheidsbeleid past wellicht niet bij de veranderde situatie. Dit vermoeden leidt tot een reeks vragen. Welke ruimtelijke veranderingen vinden plaats? Wat is de oorzaak van deze veranderingen? Zijn ze een vervolg op eerdere ontwikkelingen of hebben we te maken met iets nieuws? Wat is er dan anders? Welke ruimtelijke gevolgen zal dit op den duur hebben? Zal het de aanzet geven tot nieuwe beleidsvraagstukken en publieke debatten? En welke mogelijkheden heeft de overheid om deze vraagstukken in de toekomst het hoofd te bieden? Het zijn deze vragen die in de komende hoofdstukken centraal staan.

We stellen deze vragen naar aanleiding van het recente debat over stad en land. In dit debat wordt gediscussieerd over de toekomst van stad en platteland in Nederland. Het is vooral een reactie op de voortgaande verstedelijking van het platteland. Verschillende partijen nemen stelling tegen die ontwikkeling. Zo ook de overheid. In de vorig jaar verschenen Vijfde nota over de ruimtelijke ordening is het behoud van een open platteland – een oud thema in de ruimtelijke ordening – een richtinggevende gedachte. Tegelijkertijd worden door andere partijen ook afwijkende of tegengestelde thema’s ter discussie gesteld. En de gemoederen raken verhit. Het debat is daarmee illustratief voor de groeiende maatschappelijke discussie over de inrichting en het gebruik van de Nederlandse ruimte. Deze discussie komt tot uitdrukking in terugkerende maatschappelijke controverses – rond de toekomst van Schiphol, de ophoging van rivierdijken, de aanleg van een autosnelweg langs de Limburgse Maasoever en de aanleg van een woonwijk in het IJmeer. Het is in onze ogen cruciaal om bij reacties op deze controverses – en dus ook bij het debat over stad en land – rekening te houden met de veranderde dynamiek van de verstedelijking. Om die reden gaan we in de navolgende hoofdstukken op zoek naar een antwoord op de bovengestelde vragen. Dit biedt zoals zal blijken een basis voor een kritisch commentaar op het debat over stad en platteland.

In dit inleidende hoofdstuk verduidelijken we in vijf paragrafen de uitgangspunten van onze analyse. In paragraaf 1.1 introduceren we het debat over stad en land.

Vervolgens plaatsen we dit debat in zijn historische context (par. 1.2). De relatie tussen stad en platteland blijkt zich voortdurend te hebben ontwikkeld. Economische, sociale en politieke veranderingen kwamen steeds ook tot uitdrukking in het landschap. De schets mondt uit in de vraag of recente maatschappelijke veranderingen wederom tot een omslag in de inrichting en het gebruik van de ruimte zullen leiden. Zoals paragraaf 1.3 verduidelijkt, zoeken we het antwoord op deze vraag door opvattingen over maatschappelijke veranderingen en hun ruimtelijke gevolgen te bekijken in drie wetenschappelijke disciplines – de economie, de sociologie en de geografie. Deze disciplines analyseren bij uitstek maatschappelijke veranderingen. De paragraaf maakt duidelijk hoe de disciplines zullen worden geanalyseerd en welke voordelen en beperkingen aan deze aanpak kleven. In paragraaf 1.4 volgt de vraagstelling van het rapport en paragraaf 1.5 sluit het hoofdstuk af met een schets van de opbouw van de komende hoofdstukken.

1.1 HET DEBAT OVER STAD EN PLATTELAND

De verandering van de Nederlandse ruimte staat de laatste decennia voortdurend ter discussie. Hierbij wordt veel aandacht besteed aan de relaties tussen stad en land. Sinds begin jaren negentig hebben tal van maatschappelijke groeperingen en overheidsinstanties zich uitgesproken over dit thema. De PvdA-brochure 'Meer land, meer stad', het beleidsadvies 'Stad en land in groen verband' van de Raad voor het Landelijk Gebied, de ANWB-publicatie 'Stad en land na 2000' en de schets 'Stad en land in nieuw verband' van de Milieufederatie Flevoland; het is slechts een greep uit de stroom publicaties over het onderwerp. Ook wetenschappelijke instellingen buigen zich over de problematiek: de Nationale Raad voor Landbouwkundig Onderzoek heeft een meerjarig, interdisciplinair onderzoeksproject over stad en land; aan de Vrije Universiteit bestaat een vergelijkbaar interdisciplinaire onderzoeksgroep; het Nederlands Instituut voor Ruimtelijke Ordening en Volkshuisvesting (NIROV) en het Netwerk voor Onderzoek en Ontwikkeling Ruimtelijk Beleid organiseren voordrachten over het thema; aan diverse universiteiten worden promotieonderzoeken en collegereeksen aan dit onderwerp gewijd; en de planologische discussiedagen van 1999 stonden volledig in het teken van stad en land. De studierichting landinrichtingswetenschappen aan de Wageningen Universiteit heeft zelfs over een handboek 'Planning voor stad en land' (Hidding 1997).

1.1.1 DE VERSTEDELIJKING VAN HET PLATTELAND

In verschillende bijdragen over stad en land krijgt vooral de verstedelijking van het platteland veel aandacht. Er wordt geconstateerd dat Nederland in hoog tempo verstedelijkt. Onder de economische, politieke en culturele invloedsfeer van de stad veranderen hierbij grote delen van het platteland van karakter. Het waardevolle platteland gaat verloren. Die tendens, zo is de boodschap, moet worden gekeerd. De beleidsopgave die minister Pronk van VROM (Paars-2, 1998-2002) hieraan voor zijn Vijfde nota over de ruimtelijke ordening verbond, heeft hier dan ook veel van weg. Zelf omschreef hij deze ooit als volgt:

Verschillen tussen stad en land, tussen donker en licht en tussen drukte en stilte moeten worden geaccentueerd. Verschillende stedelijke milieus en landschappen moeten hun eigen karakter kunnen behouden en versterken. Verstedelijking dient af te wisselen met open ruimten. Anders gezegd: de ruimtelijke ordening moet zorgen voor zo veel mogelijk ruimtelijke diversiteit. (Trouw 19-1-2000).

Ook in de Startnota *De ruimte van Nederland* die het kabinet eind 1999 presenteerde, doemt het beeld op van oprukkende steden en toenemende schaarste aan open ruimte en landelijk gebied. Hieruit vloeien volgens de nota drie beleidsdilemma's voort. Ten eerste stapelen ruimteclaims zich zo snel op dat honorering binnen de landsgrenzen niet mogelijk is zonder een toenemend 'gevoel van volte'. In de startnota heet dit het 'dilemma van verstedelijking'. Ten tweede zijn steden zelf een bron van beleidsproblemen: steden zijn pas echte steden als zij agglomeratievoordelen bieden, maar steden hebben nu eenmaal ook agglomeratienadelen. Ze veroorzaken immers 'hinder en een gevoel van volte' en plegen een aanslag op de groene ruimte. Waar deze nadelen overheersen, zullen koopkrachtige bewoners en bedrijven wegtrekken. De grote stad wordt dan een verzamelaarsplaats van achterstandsgroepen, waardoor het stedelijk draagvlak wordt uitgehouden. Ten derde schetst de nota het dilemma van de druk op 'de groene ruimte', dat nauw samenhangt met het verstedelijkingsdilemma. De toename van het aantal ruimteclaims en de afnemende betekenis van de landbouw als economische 'tegenkracht' leidt tot sluipende verstedelijking van de groene ruimte. Bovendien zorgen schaalvergroting en intensivering in de landbouw ervoor dat breed gedragen maatschappelijke doelstellingen op het gebied van milieu, water, landschap en dierenwelzijn in de verdrukking raken.

Dit perspectief op de problematiek van stad en land als een probleem van oprukkende verstedelijking, verdwijnend platteland en een teveel aan dynamiek heeft haar neerslag gekregen in de Vijfde nota over de ruimtelijke ordening. Volgens deze nota moet rond elke stad en elk dorp een lijn of 'rode contour' worden getrokken. Daar moet verdere verstedelijking plaatsvinden. Rond waardevolle natuurgebieden komen bovendien 'groene contouren' die deze gebieden tegen ontwikkeling moeten beschermen. De verschillende reacties die sinds het verschijnen van de Vijfde nota zijn gepubliceerd, maken duidelijk hoe controversieel dit thema is. Binnen de SER bleek het bijvoorbeeld niet mogelijk om een eensluidend advies over de wenselijkheid van de rode contouren uit de Vijfde nota te krijgen (SER 2001). In de nota *Open land, groene steden* stelde een PvdA-werkgroep juist de gebrekkige bescherming van het platteland in de Vijfde nota voorop. De gebieden buiten de rode en groene contouren – de *balansgebieden* die zestig procent van het Nederlandse grondgebied omvatten – worden volgens deze werkgroep onvoldoende beschermd. En die zorg voor de verstedelijking van het platteland wordt door anderen gedeeld. De Vereniging Milieudefensie heeft haar achterban al georganiseerd. Onder het motto *Trek de groene grens* strijdt deze vereniging sinds 1999 met een landelijke campagne tegen de bebouwing van het platteland. De actie resulteerde in bijna 94.000 handtekeningen. En het Neder-

lands Agrarisch Jongerencontact heeft zich in een intentieverklaring aaneengesloten tot een *Bondgenootschap voor behoud van de open ruimte*.

1.1.2 ALTERNATIEVE PERSPECTIEVEN OP STAD EN PLATTELAND

In weerwil tot deze stellingnames wordt de discussie over de Nederlandse ruimte niet alleen gezien als een probleem van oprukkende verstedelijking, verdwijnend platteland en teveel aan dynamiek. Verschillende voorbeelden illustreren dit. Het ministerie van Landbouw, Natuurbehoud en Visserij (LNV) publiceerde in 1996 de nota *Visie stadslandschappen*, waarin werd bepleit om bij de inrichting van Nederland juist de verweving van stedelijke en landelijke gebieden en functies voorop te stellen. De ANWB stelde in *Stad en land na 2000* vast dat de inrichting van het landelijk gebied de afgelopen decennia “onvoldoende is mee veranderd met de verstedelijking van de samenleving en de andere wensen en behoeften” in de maatschappij (ANWB 1998). Die stellingname mondt uit in een pleidooi voor méér dynamiek op het platteland. En in de vakwereld van planologen en stedenbouwkundigen wordt gepleit voor een onderscheid tussen hoogdynamische en laagdynamische relaties tussen stad en land. In de onderste laag spelen laagdynamische processen van verandering in bodem, water en landschap. Daarboven bevindt zich de laag van de infrastructuur en fysieke netwerken, die een middelmatige veranderingssnelheid kent. De bovenste laag is die van de snel veranderende occupatiepatronen. De uitdaging voor de komende jaren is in deze optiek de onderlinge afstemming van deze lagen (bnPS et al. 1999).

Maatschappelijke instanties nemen niet alleen stelling in het debat over de inrichting van Nederland. Ze gaan ook nieuwe coalities aan. De ANWB presenteerde enkele jaren geleden bijvoorbeeld samen met de Hollandse Werkgevers Vereniging, de Leidse regio, de provincie Zuid-Holland en een aantal private partijen een eigen visie op de Randstad onder de noemer *Groene Metropool*. De coalitie maakte zich sterk voor een integrale benadering van het Groene Hart. En begin 1999 werd mede op initiatief van de vier grote steden en de Delftse hoogleraar Frieling de Vereniging Deltametropool opgericht. Hierin zijn behalve de twaalf grootste gemeenten van de Randstad ook de ANWB, vier van de vijf Kamers van Koophandel, een aantal land- en tuinbouworganisaties, woningbouwcorporaties en waterschappen uit de Randstad verenigd. Zorg voor de toekomstige concurrentiepositie van de Randstad was de directe aanleiding voor dit initiatief. Inmiddels heeft de lobbygroep een uitgebreide verlanglijst, variërend van ‘meer ruimte voor water, bedrijvigheid en wonen’ in de Randstad tot ‘slimmere vervoerssystemen’ tussen de vier grote steden.

Deze voorbeelden maken duidelijk dat er ook diverse organisaties zijn die pleiten voor ruimtelijke veranderingen zonder expliciet op stad en land in te gaan. Een kenmerkend voorbeeld voor deze groep stellingnames is ook de *Nota ruimtelijk economisch beleid* van het ministerie van Economische Zaken. Daarin figureren stad en land slechts sporadisch als ruimtelijke categorieën en is behoud van concurrentievermogen, en niet de verstedelijking, het bepalende beleidsprobleem.

Ruimte is volgens de nota een cruciale vestigingsfactor in een steeds scherpere internationale economische concurrentieslag. Nederland geldt als onlosmakelijk onderdeel van een Noordwest-Europees ruimtelijk netwerk dat bestaat uit grootstedelijke concentraties, ‘mainports’ en verbindende megacorridors. Deze elementen vormen samen de ruggengraat van het Nederlandse *ruimtelijke netwerk*, waarin een “toenemende vervlechting van stad en landelijk gebied” plaatsvindt (NREB 1999: 25).

Minister Jorritsma van Economische Zaken (kabinet Paars-2) benadrukte dit perspectief enkele jaren geleden krachtig in een toespraak. Ze hekelde de wijdverbreide visie dat Nederland kampt met ruimtegebrek en zet ze zich nadrukkelijk af tegen de visie van haar collega van VROM:

‘Vol is vol’, hoor ik wel eens zeggen. We zouden die ruimtevraag maar binnen de bestaande steden moeten opvangen. En als dat niet kan, bedrijven de deur wijzen. (...) Dames en heren, dat is toch te zot voor woorden. Er is helemaal geen gebrek aan ruimte. (...) We wonen met zijn zestien miljoenen op 6 procent van ons grondgebied. En we werken op nog geen 3 procent van ons landoppervlak. (...) De rest is voornamelijk landbouwgrond: 70% maar liefst. Als we 1% van die grond zouden bestemmen voor werken en wonen, zou ons woon- en werkareaal met bijna 10% toenemen. We hebben een heel huis tot onze beschikking. Maar we staan elkaar allemaal op de tenen te trappen omdat we alleen de vestibule ervan gebruiken.
(Jorritsma-Lebbink 1999)

1.1.3 STAD EN LAND IN HET BUITENLAND

Het debat over stad en land blijft niet beperkt tot Nederland. Elders in Europa zijn stad en land ook gevleugelde begrippen in de politieke strijd om de ruimtelijke inrichting. Zo woedt in Groot-Brittannië bijvoorbeeld al weer heel wat jaren een discussie over ‘town and countryside’. Een recente uiting hiervan vormt het digitale *Open Democracy Forum*. Dit heeft het debat over ‘The city and country’ zelfs als één van de meest prangende politieke thema’s van dit moment aangemerkt. Dagelijks komen op de website discussiebijdragen binnen over de toekomst van de stad en het platteland. In de Verenigde Staten kent de discussie over de ruimte een typisch verstedelijkingsperspectief. Hierin staat de strijd tegen *urban sprawl* centraal. *Urban sprawl* heeft alleen al in 1999 meer dan duizend wetsvoorstellen opgeleverd, waarvan ongeveer 20 procent werd aangenomen. De meeste van die wetten bieden stedelijke overheden en bestuurders van de Amerikaanse staten de mogelijkheid een restrictief beleid af te kondigen dat het uitdijen van stedelijke bebouwing moet voorkomen (Walker 2001).

De aandacht voor het thema stad en land blijft al evenmin beperkt tot het Westen. Op de Habitat II Conferentie van 1996 werd onderstreept dat de relaties tussen stad en land in ontwikkelende regio’s en landen onder invloed van het verstedelijkingsproces fundamentele veranderingen ondergaat. De dynamiek die hieraan ten grondslag ligt en de gevolgen daarvan zijn deels vergelijkbaar met wat zich in het Westen in de negentiende en twintigste eeuw voordeed.

Productiestijgingen in de landbouwsector, rurale transformatie en snelle economische groei zorgen voor een explosieve bevolkingsmigratie van het platteland naar de steden en een stijging van de armoede in stedelijke regio's. En net als in de tweede helft van de twintigste eeuw zijn deze landen en regio's meestal ook getuige van suburbanisatietrends waarbij een deel van de bedrijvigheid en de meer welvarende bevolkingsgroepen wegtrekt uit de steden en zich elders vestigt in kleinere steden en dorpen op het platteland (Rabinovitch 2001; Wereldbank 2000: 48). Er zijn echter nieuwe economische, sociale en politieke krachten werkzaam die maken dat het huidige verstedelijkingsproces nieuwe maatschappelijke oorzaken en sociale en ruimtelijke consequenties heeft. De beleidsmakers worden dus niet alleen geconfronteerd met oude, min of meer bekende vraagstukken in een sterk gewijzigde maatschappelijke context, maar ook met volledig nieuwe opgaven (Wereldbank 2000: 31).

1.1.4 EEN DIVERS DEBAT OVER STAD EN LAND

Deze vogelvlucht langs een inmiddels onafgebroken stroom aan visies en stellingnames rechtvaardigt al de conclusie dat onder de noemer van 'stad en land' zowel in Nederland als daarbuiten een veelzijdig maatschappelijk debat wordt gevoerd. De thematiek van dit debat is breder dan de onderlinge relatie tussen steden en plattelandsgebieden of de oprukkende verstedelijking. Stad en land zijn als het ware 'labels' voor een strijd om de ruimtelijke inrichting. Wie zich de afgelopen jaren in dit debat mengde, deed dat om bestaande probleempercepties en beleidsagenda's te steunen, te ondergraven of aan te vullen en om politieke projecten te agenderen of onder de aandacht te houden. Het debat over de Nederlandse ruimte is zo een kleurrijk speelveld van maatschappelijke actoren, die elkaar ontmoeten ter ondersteuning van verschillende politieke projecten. De posities die zij vertegenwoordigen leiden aanhoudend tot debat en tot steeds nieuwe, wisselende coalities en posities. En de overheid blijkt zelf ook onderdeel van verschillende van deze coalities.

1.2 STAD EN PLATTELAND IN DE GESCHIEDENIS

Het verstedelijkingsproces is – naar gelang de houding – intrigerend of afschrikwekkend. Rond 1900 leefde 10 procent van de wereldbevolking in steden. Honderd jaar later is dit opgelopen tot 50 procent (3 miljard mensen). Het aantal stedelingen kan in 2025 zijn opgelopen tot 5 miljard mensen. Ook het inwonertal van de grote steden is de laatste eeuw sterk toegenomen. In 1950 hadden alleen New York en Londen meer dan 8 miljoen inwoners. Nu zijn er 22 van zulke 'megalopolissen', waarvan het grootste deel ligt in de armste landen (Rozenblat 2000: 2-7; Castells 2001: 224-225). Met het aantal stedelingen is ook het oppervlakte van stedelijk gebied sterk toegenomen. Ook in het verstedelijkte Nederland is deze groei van het bebouwde oppervlak goed te zien. Geen wonder dat al snel het beeld ontstaat van een continu proces van uitdijning van steden. Aangezien verstedelijking een belangrijke aanleiding is geweest voor het Nederlandse ruimtelijke beleid, leidt dit beeld ook al snel tot de gedachte van verdere beleids-

taken. Een nadere historische analyse van de ontwikkeling van stad en land doet echter vermoeden dat de drijvende krachten achter het voortgaande verstedelijkingsproces zijn gewijzigd.¹ Ook de wenselijkheid en vormgeving van nieuw overheidsbeleid staat daarmee – zoals in het vervolg van deze studie wordt betoogd – ter discussie.

1.2.1 DE ONTWIKKELING VAN STAD EN LAND

De steden van de oudheid werden meestal gebouwd als ommuurde plaatsen op natuurlijke hoogten in riviervalleien (Tummers & Tummers-Zuurmond 1997: 11-15).² De belangrijkste gebouwen in deze steden waren paleizen, tempels, voorraadschuren en poorten. Het paleis en de tempel vormen de uitdrukking van de religieuze en staatkundige maatschappelijke structuur. Kosmologische schema's en religieuze opvattingen kwamen in de steden bovendien tot uitdrukking in assenkruizen, heilige plaatsen en monumenten. Het forum en de agora stonden onder gezag van de goden en waren omgeven door tempels. De voorraadschuren waren uitdrukking van de controle van stedelijke instellingen over alle facetten van de agrarische productiecyclus. Zaaigoed en oogst werden in de stad opgeslagen. Buiten de steden werden lustoorden aangelegd en in de poorten kwam het belang van het onderscheid tussen binnen en buiten tot uitdrukking. Huis, stad en rijk werden door muren van hun omgeving gescheiden. De ruimtelijke vormgeving van de stad gaf uitdrukking aan de economische, politieke en sociaal-culturele relaties uit de oudheid en hield deze ook in stand.

De West-Europese steden die in de Middeleeuwen ontstonden weken naar inhoud en principe sterk af van de steden uit de oudheid. Deze steden waren gebaseerd op stadsrechten en bestonden als politiek onafhankelijke eenheid. De grotere handels- en nijverheidssteden begonnen zich door deelname in stedelijke knooppunten al los te weken van hun omgeving, maar de kleinere steden waren nog nauw verbonden met het ommeland. In de steden leefden burgers op basis van burgerrechten vrij van de feodale heerschappij. Het contrast tussen de stad en haar omgeving kwam zo tot uitdrukking in afzonderlijke politieke en ook economische wettelijke stelsels. Nieuw aan deze burgerstad was dat de openbare ruimte werd ingericht als een bewust gestructureerde en berooilijnde ruimte. In tegenstelling tot de kale nuchterheid van de antieke stad, waar alleen paleis, tempel, forum en agora werden versierd, is deze openbare ruimte rijk vormgegeven met onder meer imponerende gevels. Deze ruimtelijke structuur geeft uitdrukking aan de nieuwe burgermaatschappij. De strenge autoriteit van de antieke wereld met de centrale plaats van tempel en paleis is vervangen door de regels van de gildenstad. Deze regels komen tot uitdrukking in de organische ordening van de huizen langs grachten, straten en pleinen naar rang en stand, die ook door het stadsbestuur wordt bewaakt (Taverne 1978). Net als de antieke steden waren de steden in de Middeleeuwen voorzien van stadsmuren en vestingwerken. Het agrarische platteland buiten deze muren was kwetsbaar en werd meermalen vernield tijdens langdurige oorlogen die zich vooral rond de steden afspeelden. In tijden van vrede raakte het in toenemende mate gericht op de stedelijke vraag

naar producten. Ruimtelijk bleef zo het scherpe onderscheid tussen stad en platteland behouden, maar in de interne opbouw van de stad kwamen geheel andere economische, politieke en sociaal-culturele relaties tot uitdrukking.

In het relatief dichtbevolkte en verstedelijkte gebied van de Nederlanden werd de stedelijke politiek, economie en cultuur al vanaf de zeventiende eeuw dominant. De snel groeiende regionale en internationale handelscontacten van de Hollandse steden versterkten en dynamiseerden de wisselwerking tussen stad en platteland. Boerenbedrijven in plattelandsregio's moesten zich in toenemende mate gaan richten op, en aanpassen aan, de stedelijke vraag naar producten, terwijl de steden er alle belang bij hadden de aanvoer van landbouwproducten te controleren. Constant veranderende marktverhoudingen leidden tot veranderende verstedelijkingsdruk en stedelijke leegloop, intensivering en extensivering, specialisatie en productverbreding en telkens veranderende verschijningsvormen van landschappen. In regio's waar bijvoorbeeld door concurrentie vanuit andere, gunstiger gelegen gebieden grote prijsdalingen en welvaartsvermindering werd veroorzaakt, liep het platteland leeg en veranderden akkers in woeste gronden of bosgebied. Waar een sterke bloei van de stad echter bijdroeg aan een agrarische hoogconjunctuur, ging de welvaart op het platteland veelal gepaard met toenemende bevolkingsdruk, intensivering van de landbouw en nijverheid en uitbreiding van het bebouwde areaal. Steeds weer moest het landelijk gebied inspelen op verschuivingen binnen of tussen regionale, nationale en Europese stedelijke afzetmarkten (Borger 1999: 5-9).

In Nederland speelde naast de nabijheid van steden ook het verschil tussen hoog- en laagland en de dominante aanwezigheid van het water een belangrijke rol in een manier waarop stad en land zich ontwikkelden. De meeste steden ontstonden in het laagland, omdat de grond daar beter geschikt was om een agrarisch surplus voort te brengen voor de groeiende bevolking en om grondstoffen te leveren voor de nijverheid. Daarnaast beschikte het gebied over natuurlijke waterwegen en bleek het relatief geschikt voor de aanleg van nieuwe infrastructuur. Tijdens de bloeiperiode van het handelskapitalisme konden de gebieden rondom en tussen de Hollandse steden voortbouwen op een uitgebreid waternetwerk voor het vervoer van grondstoffen, voedsel en mensen. Op de zanderige delen van hoog Nederland daarentegen was zowel de bodemvruchtbaarheid als de bereikbaarheid geringer, zodat de ontwikkeling van stedelijke concentraties en gespecialiseerde landbouw daar later op gang kwam. Het economisch, demografisch en stedelijk verval van Europa en de Republiek sinds ongeveer 1750 straalde het eerst uit naar de plattelandsregio's van laag Nederland, die van oudsher sterk georiënteerd waren op de stedelijke afzetmarkten. In hoog Nederland daarentegen, waar het platteland veel minder nauw verweven was met de stedelijke omgeving, bleef de bevolking groeien en zette de intensivering van de landbouw nog door. Door de toenemende bevolkingsdruk en de beschikbaarheid van goedkope arbeid ontwikkelde zich in enkele regio's ook huisnijverheid als belangrijke economische activiteit (Hidding 1997: 10-15).

Met de start van processen van grootschalige technologische ontwikkeling en industrialisatie vanaf het einde van de achttiende eeuw wordt het onderscheid tussen stad en land niet alleen in uiterlijke verschijningsvorm maar ook in functionele zin steeds krachtiger. In Engeland, de bakermat van de industriële revolutie, is dit het eerst en duidelijkst zichtbaar. Ook in de industriële stad die in Nederland in de tweede helft van de negentiende eeuw tot ontwikkeling kwam, kwamen gewijzigde economische, politieke en sociale relaties tot uitdrukking (Tummers & Tummers-Zuurmond 1997: 17-18).³ Niet de gelijkheid van burgerrechten en de deelname aan gilden waren hier richtinggevend, maar de verschillen tussen klassen. De rol van de stad als autonome bestuurlijke eenheid ging over naar de staat. Steden maakten hiervan als gemeenten deel uit. In deze steden werden fabrieken dicht naast elkaar gebouwd. Boeren die op het platteland geen werk meer hadden, gingen in deze fabrieken als arbeiders aan de slag. Ze werden gehuisvest in snel groeiende krottenwijken met ongekende dichtheden. Niet het vrije burgerschap maar de autoritaire relatie met de baas was richtinggevend voor het leven van de ‘loonslaven’. De steden namen een enorme omvang aan. In deze grauwe en ongezonde stedelijke omgeving raakten arbeiders vervreemd van de natuur. Buiten de oude bestaande steden ontstonden in de mijnbouwgebieden nieuwe grootschalige stedelijke gebieden. De nieuwe stedelijke elite van fabrikanten zocht zijn heil steeds vaker in luxueuze arcadia’s buiten de stad. Bovendien ging deze elite met de toenemende vrije tijd het land ook ver buiten de eigen landsgrenzen – het wildpark en de Alpen – steeds meer als ondergrond voor recreatieve doeleinden zien. En het eigen landschap werd naar gelang de nationale cultuur op eigen wijze ingericht. Door hun voortrekkersrol en wijde verspreiding, bijvoorbeeld via de literatuur en de schilderkunst, waren de Engelse vormen van landschappelijkheid en verstedelijking invloedrijk in het Westerse denken over stad en land. Auke van der Woud (1987: 329) beschrijft bijvoorbeeld hoe in Nederland aan het einde van de achttiende eeuw de grote buitenplaatsen werden gemodelleerd naar de Engelse landschapsstijl, met zijn voorkeur voor Romantische, grillige vormen. Met de opkomst van het wandelen als grootschalig tijdverdrijf in de negentiende eeuw wordt diezelfde stijl ook toegepast bij de transformatie van in onbruik geraakte vestingwallen tot fraaie wandelroutes. De stad Londen, in deze periode het meest stedelijke gebied van de wereld, verschaft de Nederlandse beleidsmakers en planners tegelijkertijd een krachtig symbool van grootstedelijk verderf, dat nog tot ver in de twintigste eeuw doorwerkt in de ruimtelijke ordening.⁴ De overheid krijgt een toenemend aantal taken om enerzijds de slechte hygiënische toestanden in de steden en anderzijds de inrichting van het platteland in goede banen te leiden (Van der Valk 1989). Ook in deze periode blijken zo gewijzigde maatschappelijke relaties tot uitdrukking te komen in het landschap.

Met de ontwikkeling van de industriële stad komen we dichterbij huis. Inmiddels is de welvaart sterk toegenomen. Diverse vervoerstechnologieën hebben het mogelijk gemaakt om grote afstanden in korte tijd te overbruggen. Met deze ontwikkeling kwam een proces van suburbanisatie op gang. Stedelijke gebieden namen hierbij een steeds grotere omvang aan. In Amerika waar eigendom van

grond en huis grote betekenis heeft, kwam die ontwikkeling overigens veel eerder op gang en nam zij grotere vormen aan (Jackson 1985). In de jaren zestig leidde het hier tot termen als ‘urban field’ (Friedmann & Miller 1965) en ‘nonplace urban realm’ (Webber 1964). Inmiddels is ook de bedrijvigheid meegegaan in deze trek uit de traditionele centra, hetgeen tot uitdrukking komt in de term ‘edge city’ (Garreau 1991). In de oude stedelijke centra kwamen steeds meer huizen leeg te staan en bleef vooral de arme bevolking achter. Die ontwikkeling werd in de jaren tachtig pas gekeerd met ondernemende planning, waarbij ontwikkelingsgebieden door publieke en private partijen weer aantrekkelijk werden ingericht. Tegelijkertijd verloren niet alleen de stedelijke centra, maar ook hele stedelijke regio’s hun aantrekkingskracht als vestigingsplaats – een ontwikkeling die terug was te zien in de verschuiving van het zwaartepunt van de Amerikaanse economie van ‘Frostbelt naar Sunbelt’. Door vele van dit soort veranderingen is de ruimtelijke dynamiek in Amerika de laatste decennia ingrijpend gewijzigd. In Nederland zijn vergelijkbare ontwikkelingen te zien. Deze namen voorsnog echter niet dezelfde omvang en intensiteit aan. Min of meer uniforme processen blijken hier tot andere ruimtelijke resultaten te leiden. Het is in die setting dat het huidige debat over stad en platteland wordt gevoerd.

1.2.2 NAAR EEN ANALYSE VAN DE DYNAMIEK ACHTER STAD EN LAND

De bovenstaande schets laat slechts een aantal momenten zien uit de geschiedenis van de relatie tussen stad en land. Het overzicht maakt duidelijk dat maatschappelijke veranderingen ook steeds tot uitdrukking komen in ruimtelijke veranderingen; bijvoorbeeld in de veranderende relatie tussen stad en land. Een andere maatschappij leidt met andere woorden tot een andere ruimte. Verstedelijking komt dus in beeld als een proces waarbij door maatschappelijke modernisering het urbane en rurale landschap voortdurend wordt aangepast aan sociale relaties (en omgekeerd). Een verandering in het moderniseringsproces zal ook steeds tot uitdrukking komen in aanpassingen in het verstedelijkingsproces. Dat is immers in de loop van de laatste eeuwen ook meermalen gebeurd. De ontwikkeling van de verstedelijking komt vanuit dit perspectief dus niet alleen als een continue verandering van meer stedelijke bewoners, groter stedelijk gebied en minder onbebouwd platteland te voorschijn, maar omvat bovendien omslagen waarbij de dynamiek van dit proces van karakter veranderde. En tegelijkertijd met die omslagen is ook het politieke systeem steeds anders ingevuld. Een andere maatschappelijke dynamiek leidt ook tot andere maatschappelijke problemen en andere mogelijkheden voor overheidsingrijpen. Die waarneming vormt de aanleiding voor deze studie.⁵

De analyse van het verband tussen maatschappelijke – economische, sociaal-culturele en politieke – veranderingen en ruimte brengt het probleem in beeld dat in deze studie centraal staat. Het in de vorige paragraaf geschetste debat gaat over de veranderende relatie tussen stad en platteland. Voor een reactie op dat debat is een goed begrip van de onderliggende maatschappelijke veranderingen noodzakelijk. De laatste tijd zijn er verschillende spraakmakende auteurs die benadruk-

ken dat onder invloed van verschillende processen – zoals de komst van nieuwe vervoers-, informatie- en communicatietechnologie, globalisering en individualisering – ingrijpende maatschappelijke veranderingen plaatsvinden. Tegen de achtergrond van de voorgaande analyse is de vraag dan ook gerechtvaardigd of daarmee de laatste decennia ook de ruimtelijke dynamiek verandert. Zijn de komst van ommuurde woonwijken, de herwaardering van historische binnensteden, het cameratoezicht van openbare ruimtes, en de inrichting van de openbare ruimte als consumptiegebied ontwikkelingen die op zo'n veranderde ruimtelijke dynamiek duiden? Als dat zo is, wat zijn dan de bepalende krachten in deze nieuwe ruimtelijke werkelijkheid en hoe moeten de posities in het debat worden beoordeeld? Past het gevoerde beleid nog bij de dynamiek achter het verstedelijkingsproces en komen de juiste problemen wel in beeld? Welke gevolgen hebben ze voor het overheidsoptreden van de komende decennia?

1.3 RUIMTE, DISCIPLINES EN BELEID

Het antwoord op de bovenstaande vragen vergt inzicht in de maatschappelijke processen die achter de relatie tussen stad en platteland schuil gaan en eventuele veranderingen die daarin plaatsvinden. De komende drie hoofdstukken bieden daartoe een analyse van de ontwikkeling van de theorievorming binnen verschillende wetenschappelijke disciplines. Op uiteenlopende wetenschapsgebieden staan immers juist de maatschappelijke veranderingen centraal die, al dan niet impliciet, mede ten grondslag liggen aan het verstedelijkingsproces. Binnen deze disciplines wordt echter niet steeds een vertaling naar de ruimte gegeven; zoals zal blijken is de gebrekkige aandacht voor ruimte de laatste decennia nu juist de aanleiding geweest voor een debat binnen de sociale wetenschappen.

1.3.1 DISCIPLINES EN AUTEURS

Met de keuze voor een disciplinaire invalshoek is de analyse onvoldoende ingeperkt. Het is immers onmogelijk het gehele disciplinaire denken over maatschappelijke veranderingen en hun ruimtelijke gevolgen te bekijken. Daarom is in de hoofdstukken gekozen voor een nauwkeuriger analyse van een beperkt aantal disciplines waarin maatschappelijke veranderingen en ruimte centraal staan. We concentreren ons hierbij eerst op twee disciplines die zich bij uitstek met maatschappelijke veranderingen bezighouden, namelijk de sociologie en de economie. Beide disciplines bespreken – overigens vanuit een eigen specifieke institutionele context – kernprocessen van maatschappelijke verandering. Gezien de overwegende oriëntatie in dit vakgebied op de ruimte, komt vervolgens de ontwikkeling van het denken binnen de geografie aan de orde.

Bij de beschrijving van de drie genoemde disciplines moeten verschillende vragen worden beantwoord: welke opvattingen over maatschappelijke veranderingen komen in beeld, welke drijvende processen worden aangewezen, welke verbindingen met ruimte en ruimtelijke veranderingen worden hierbij gemaakt, welke plaats krijgt de tegenstelling tussen stad en platteland binnen de discipli-

nes, en is hierin de laatste decennia verandering gekomen? Ook bij de beantwoording van die vragen zijn nog verschillende keuzes te maken. De literatuur is hier immers zeer omvangrijk. Een beperking tot de cruciale bijdragen over maatschappelijke veranderingen en ruimtelijke dynamiek is derhalve noodzakelijk. We hebben er voor gekozen die inperking te bereiken door de disciplinaire beschrijving vooral op te bouwen aan de hand van het werk van een beperkt aantal spraakmakende auteurs. Opvattingen over maatschappelijke veranderingen en ruimtelijke dynamiek blijken namelijk dermate verbonden te zijn met de specifieke invalshoek van de betrokken auteur dat het goed is die invalshoek bij de studie te betrekken. Op die manier wordt het mogelijk de analyse meer diepte te geven dan mogelijk is met een opsomming van een veelheid van afzonderlijke ideeën. We onderkennen overigens dat de toedeling van auteurs aan afzonderlijke disciplines in toenemende mate arbitraire aspecten heeft, omdat hun theorievorming steeds vaker meerdere vakgebieden omvat. Bovendien is het succes van de aanpak afhankelijk van de keuze van de juiste auteurs. We laten de beoordeling van onze keuzes op dat vlak graag aan de lezer over.

1.3.2 KANTTEKENINGEN BIJ DE GEKOZEN AANPAK

De analyse van maatschappelijke veranderingen en ruimtelijke dynamiek aan de hand van het werk van een beperkt aantal auteurs op een beperkt aantal wetenschappelijke disciplines heeft uiteraard ook nadelen. Bijdragen van diverse niet-geselecteerde auteurs dreigen buiten de analyse te vallen, terwijl auteurs uit andere relevante vakgebieden – zoals stedenbouw, planologie, ecologie en politologie – evenmin aan bod komen. Gepoogd is deze beperkingen deels te onderwerpen in hoofdstuk 5, waar de uitkomsten van de disciplinaire schetsen op een rij worden gezet en vertaald naar het debat over stad en land. Niet besproken disciplines en auteurs kunnen hier alsnog in aanvullende zin een plaats krijgen. De omvattende analyse van hoofdstuk 5 geldt met andere woorden als scherprechter voor de manier waarop de eerder gedane keuzes zijn gemaakt.

De voorgestelde aanpak via de beschrijving van een gering aantal wetenschappelijke disciplines heeft nog een tweede beperking. Theorievorming binnen wetenschappelijke disciplines heeft een – overigens vaak wel op empirisch onderzoek gebaseerd – generaliserend karakter en beschrijft vaak algemene processen die zich in verschillende mate op diverse plaatsen voordoen. Met zo'n analyse komt dus de relevantie van de geschetste ontwikkelingen voor de Nederlandse ruimte niet goed voor het voetlicht. Een afdoende beeld van het verstedelijkingsproces in Nederland vergt met andere woorden nader empirisch onderzoek op basis van het hier uitgewerkte kader. Dat onderzoek gaat het kader van deze studie te buiten. Wel onderkennen we de behoefte aan empirisch onderzoek door aan het slot van hoofdstuk 5 een onderzoeksagenda te schetsen. Hiermee valt de noodzaak van aanvullend empirisch onderzoek ten bate van een vertaling naar het Nederlandse beleid vanzelfsprekend niet weg. Desondanks geven we vanuit het geschetste kader een vertaling naar het debat over stad en land. Wordt in dit debat en in het overheidsbeleid voldoende rekening gehouden met de veranderende ruimtelijke dynamiek achter

het verstedelijkingsproces? Deze ‘what if’-analyse is met een aantal voorbehouden omkleed. Dit commentaar op het debat over stad en land moet met behulp van empirisch onderzoek nader op zijn relevantie worden beoordeeld.

1.4 VRAAGSTELLING

Met deze verduidelijking van de redenen voor, de beperkingen van en kanttekeningen bij de gekozen aanpak is de weg vrij voor een verduidelijking van de doel- en probleemstelling van de studie. Impliciet zijn beide in het voorgaande al aan de orde gekomen. Zo werd immers duidelijk dat we ons afvragen of in het debat over stad en land en in het beleid dat daaruit voortvloeit wel voldoende rekening wordt gehouden met de veranderende maatschappelijke dynamiek achter het verstedelijkingsproces. Recent is er veel aandacht voor verschillende maatschappelijke veranderingen die met de trefwoorden globalisering, individualisering en technologische vernieuwing slechts zeer algemeen worden geschetst. Hebben die veranderingen ook ruimtelijke consequenties en daarmee impliciet ook gevolgen voor de mogelijkheden voor een ruimtelijk beleid – onder meer met betrekking tot stad en land? De theorieontwikkeling binnen een aantal wetenschappelijke disciplines moet hierop antwoord geven.

Deze constatering maken het doel van deze studie duidelijk: verduidelijken dat in het debat over stad en land onvoldoende rekening wordt gehouden met de gevolgen van de veranderde maatschappelijke dynamiek die schuilgaat achter het verstedelijkingsproces. De problemen waarop de overheid haar beleid moet richten en mogelijkheden voor de overheid om deze problemen aan te pakken veranderen hierdoor. De ruimtelijke implicaties van veranderende maatschappelijke processen worden wellicht onvoldoende in de discussie betrokken. Dit is op zichzelf begrijpelijk vanuit de ontstane institutionele setting waarin het debat wordt gevoerd. Niettemin is het belangrijk die eenzijdigheid te doorbreken. Het gevolg van de huidige beperkte blik is immers dat oorzaken van ruimtelijke problemen verkeerd kunnen worden ingeschat en dat de reacties op deze problemen in die gevallen tekort zullen schieten. Deze doelstelling leidt tot de volgende probleemstelling:

Op welke manier wordt binnen drie wetenschappelijke disciplines – economie, sociologie en geografie – gedacht over maatschappelijke en ruimtelijke veranderingen en welke consequenties heeft dit voor het thans in Nederland gevoerde debat over stad en land?

De beantwoording van deze vraag zal plaatsvinden aan de hand van een aantal deelvragen:

- 1 Hoe denkt men in de economie, sociologie en geografie over ruimtelijke veranderingen?
- 2 Welke consequenties heeft dit voor het debat over stad en land en voor het overheidsbeleid?

Deze vragen zijn richtinggevend voor de opbouw van de komende hoofdstukken.

1.5 INHOUD VAN DE STUDIE

De onderzoeksvraag wordt in vier hoofdstukken beantwoord. We zullen daarbij eerst de opvattingen over ruimtelijke veranderingen binnen de drie genoemde wetenschappelijke disciplines inventariseren. In hoofdstuk 2 wordt de theorievorming in de economie bekeken. De economische literatuur blijkt namelijk deels het uitgangspunt te zijn voor het denken op de twee andere vakgebieden. Hoofdstuk 3 schetst opvattingen in de sociologie en hoofdstuk 4 geeft een beeld van de geografie. De hoofdstukken beginnen steeds met de opvattingen over ruimtelijke veranderingen tot ongeveer de jaren zeventig. Vervolgens wordt aan de hand van een aantal auteurs de recente theorievorming over maatschappelijke veranderingen en ruimtelijke dynamiek geschetst. De hoofdstukken worden afgerond met een korte schets van contouren in de theorieontwikkeling.

In hoofdstuk 5 tot slot wordt het beeld van de theorievorming in de drie afzonderlijke wetenschappelijke disciplines samengevoegd en vertaald naar het debat over stad en land. We concluderen ten eerste dat het denken over ruimte in de bekeken vakgebieden is veranderd. Dit heeft onder meer tot gevolg dat de disciplinaire grenzen tussen de vakgebieden minder scherp worden. Ten tweede blijkt dat binnen elk van de disciplines het onderzoek zich de laatste decennia steeds meer richt op ingrijpende maatschappelijke veranderingen. Die veranderingen worden op een rij gezet. We concluderen ten derde dat deze maatschappelijke veranderingen er ook voor zorgen dat de ruimtelijke inrichting en gebruik en de drijvende krachten hierachter zijn veranderd. Deze constatering leidt tot een schets van de contouren van deze ‘nieuwe geografie’ en van de gevolgen daarvan voor het debat over stad en land. Omdat in dit hoofdstuk de contouren van de disciplinaire schetsen uit de eerdere hoofdstukken nog eens bij elkaar worden gebracht, kan de lezer de hoofdstukken 1 en 5 ook als één samenvattend geheel van de studie beschouwen dat eventueel zonder de hoofdstukken 2, 3 en 4 kan worden gelezen.

NOTEN

- ¹ Zie voor een uitgebreidere schets bijvoorbeeld Mumford (1961), Morris (1972), Hall (1998) en Soja (2000).
- ² We baseren ons voor deze paragraaf grotendeels op Tummers & Tummers-Zuurmond (1997: 11-19).
- ³ Overigens laat Soja (1989: 157-189) zien dat ook de industriële stad zelf zich ontwikkelde in verschillende fasen die zijn verbonden met verschillende fasen in de ontwikkeling van het kapitalisme.
- ⁴ Zie voor een uitgebreidere schets onder meer Boomkens et al. (1997) en Wagenaar (1999).
- ⁵ Dit perspectief op verstedelijking is, zoals in het vervolg van deze studie duidelijk wordt, gebaseerd op een specifieke opvatting over ruimte (par. 5.1).

2 ECONOMEN OVER RUIMTELIJKE VERANDERING

Ruimte is een fundamentele dimensie van de economie. De paradox is echter dat de factor ruimte lange tijd door menig econoom in zijn verhalen werd verwaarloosd. De dominante schaal van analyse was, en is eigenlijk nog steeds, die van de nationale staat. Het kost economen al genoeg hoofdbreken om de implicaties van die andere fundamentele dimensie ‘tijd’ te beheersen. Het is dus niet bepaald in lijn met het door wetenschappers gehuldigde zuinigheidsprincipe om het verhaal te compliceren door ruimte in al zijn verscheidenheid te introduceren. Toch is het de vraag of daarmee zowel de wetenschap als het beleid gediend is. In toenemende mate worden economen immers geconfronteerd met het feit dat de plaats waar transacties plaatsvinden van groot belang is, ondanks de dalende transportkosten en de diffusie van ICT in alle geledingen van de maatschappij. Silicon Valley, de clustering van bepaalde industrieën in agglomeraties, de dominantie van Ivy League universiteiten op de wetenschap, de verhuizing van Philips naar Amsterdam, het zijn voorbeelden die duidelijk maken dat er blijkbaar iets specifiek achter de ‘factor’ plaats schuil gaat die nadere analyse behoeft. Nog belangrijker is dit voor beleidsmakers die de ruimte willen ordenen, of ruimte gebruiken als strategisch beleidsinstrument.

31

Om het belang van plaats naast dat van tijd te kunnen verklaren, is er binnen de economische wetenschap een ontwikkeling op gang gekomen die te typeren is als een herontdekking van de ruimte. De vraag is echter of de benaderingswijze waarop die ruimte herontdekt wordt ook, een volledige is. Zijn er wellicht blinde vlekken te ontdekken in de manier waarop economen met ruimte omgaan? We wijzen twee mogelijke oorzaken aan waardoor de visie van economen op ruimte een beperkte is. De eerste oorzaak heeft te maken met het feit dat de economische wetenschap voor een groot deel zijn kracht ontleent aan het bestuderen van allocatieproblemen. Ruimte is in die opvatting een variatie op een thema; het is een schaars goed. Met die polsstok komt de econoom een eind. Er zijn vanzelfsprekend ook beperkingen, die ten dele worden weggenomen door andere disciplines.

De tweede oorzaak heeft te maken met de specialisatie binnen de economische wetenschap waardoor het zicht op ruimte een partieel karakter heeft. Zo zijn stad en land dominante begrippen voor wie het debat volgt over ruimtelijke ordening. Er gaat een suggestie vanuit dat beide ruimtelijke begrippen strak omlijnd zijn en dat er nauwelijks interactie bestaat tussen de twee sferen. De bestudering van de economie van stad en land is echter dermate complex dat binnen de economie, overigens net als in andere sociale disciplines, een tweedeling is aangebracht om beide sferen te bestuderen: de urbane economie bestudeert de stad en zijn omgeving en de rurale en agrarische economie het land en de landbouw. Op een hoger niveau doet zich een nog merkwaardiger tweedeling voor: ruimtelijke economie is een specialisme dat nauwelijks contacten heeft met de ‘mainstream’ binnen de economie. Deze specialisering heeft ook zijn consequenties voor het beleid: zodra het macro-economische beleid in beeld komt, wordt door politici en

beleidsmakers stilzwijgend verondersteld dat er maar één ruimtelijk relevant schaalniveau is en wel het niveau van de nationale staat. Deze tweedelingen volstaan niet langer. Het verschil tussen urbaan en ruraal is lang niet meer zo scherp als vroeger toen landbouw nog een factor van betekenis was, en ruimtegebruik heeft implicaties voor de economie en zou een integraal onderdeel moeten zijn van de economische politiek.

Dit hoofdstuk bevat een bespiegeling over het karakter van het economische debat over ruimtelijke veranderingen en het gedachtegoed van de denkers waarmee geschermd wordt. De bemoeienis van de overheid met het ruimtegebruik is alom aanwezig en een mogelijke vraag zou kunnen zijn of er iets karakteristieks aan het ‘goed’ ruimte is dat die overheidsbemoeienis rechtvaardigt. Of werken markten voor ruimte zo soepel dat de dominante rol van de overheid is ingegeven door inzichten uit andere disciplines? Om de economische visie op ruimte beter te kunnen begrijpen wordt allereerst in paragraaf 2.1 de disciplinaire ontwikkeling in de tijd geschetst om vervolgens in 2.2, 2.3 en 2.4 het gedachtegoed van drie prominente auteurs te kenschetsen die direct en indirect van invloed zijn op het denken over ruimte en economie, te weten: Michael Porter, Paul Krugman en Oliver Williamson. In de volgende hoofdstukken zal blijken dat auteurs in aanpalende disciplines zich uitgebreid op deze economische theorievorming beroepen. Daarna schetsen we in paragraaf 2.5 de contouren in het economisch denken over ruimte, en plaatsen we dat in het licht van de geschiedenis van het ruimtelijk economisch denken. Er woedt namelijk een discussie over de vraag of er werkelijk iets veranderd is onder economen of dat het denken niet meer is dan oude wijn in nieuwe zakken (par. 2.6). We besluiten met een evaluatie van het denken van economen over ruimtelijke veranderingen en hun gevolgen voor beleid en maatschappij in paragraaf 2.7.

2.1 OPVATTINGEN OVER RUIMTE IN DE ECONOMIE

Het economisch denken heeft zich in de twintigste eeuw sterk ontwikkeld naar de ideeën die Lionel Robbins hierover naar voren bracht in zijn boek *An essay on the nature and significance of economic science* (1932). Zijn definitie van economie luidde: “Economics is the science which studies human behaviour as a relationship between ends and scarce means that have alternative uses.” Economie probeert hiermee het handelen van mensen in situaties van schaarste te verklaren, waarbij vooral door neoklassieke economen het rationele aspect wordt benadrukt. Ook het denken over ruimte en economie is sterk beïnvloed door het neoklassieke denken. Het is echter opvallend dat ‘ruimte’ in de Angelsaksische traditie van de economiebeoefening voor lange tijd een verwaarloosbare rol heeft gespeeld. De belangrijkste grondleggers in het ruimtelijk economisch denken – Von Thünen, Weber, Christaller en Lösch – vielen allen buiten de Angelsaksische traditie, en men zou zich zelfs af kunnen vragen of (wetenschappelijk) denken over ruimte eveneens afhankelijk is van locatie. Nog steeds is ruimtelijke economie een specialisatie die weinig contact heeft met de mainstream van de economische theorie, hoewel hier door inspanningen van Krugman c.s. enige

verandering in komt. Nog steeds ook kan men beleidsplannen van de regering aantreffen waarin de ruimtelijke aspecten behandeld worden als waren het zaken die niet integraal deel uitmaken van de economie. Voor een deel is deze ontwikkelingsgang begrijpelijk omdat wetenschappers en beleidsmakers ook maar kinderen van hun tijd zijn. De economische wetenschap mag dan gedomineerd worden door de neoklassieke benadering, er zijn ook tijden geweest waarin de gedachte dat de markt ten alle tijden voor evenwicht zou zorgen, hevig werd bestreden. Met name John Maynard Keynes en zijn volgelingen hebben de klassieke economische leer van vraag en aanbod bestreden. Het debat tussen Keynes en de klassieken vond echter plaats op macro-economisch niveau of het niveau van de nationale staat. Door de eenheid van analyse te beperken tot die van de nationale staat was er vanzelfsprekend weinig aandacht voor de ruimtelijke aspecten van economisch handelen. Gechargeerd gesteld zou het voor een macro-econoom niet uitmaken *waar* bijvoorbeeld een infrastructuurinvestering wordt gepleegd, als hij maar wordt gepleegd. Men kan bij wijze van spreken het gehele bedrag dat bestemd is voor de aanleg van de Betuwelijn, bestemmen voor de aanleg van superwegen op Terschelling; het zal in de visie van de ouderwetse macro-econoom niets uitmaken. Tot ver in de jaren zeventig werd het economen-debat beheerst door macro-economen van Keynesiaanse snit. Economen die zich bezighielden met zaken op bedrijfsniveau of gezinsniveau kenden veel minder verschil van mening dan de macro-economen. Wie een gezaghebbend economietijdschrift uit die periode ter hand neemt, zoals de *American Economic Review*, zal dan ook niet veel micro-economische verhandelingen tegenkomen en een overdaad aan macro-economie en verhandelingen over fiscaal en monetair beleid. Dat waren immers ook de zaken die toen in het brandpunt van de belangstelling stonden. De econoom was een sociale technocraat die alle onevenwichtigheden en oneffenheden van het economisch systeem zou kunnen verhelpen. De econoom was activistischer ingesteld dan de hedendaagse econoom.

De econoom van vandaag heeft zijn verwachtingen over wat het vak kan bereiken danig bijgesteld. De grote teleurstelling over de capaciteiten van de economische wetenschapper kwamen in de jaren zeventig tot uitdrukking toen een stagnerende economie en hoge inflatie samengingen, een fenomeen dat later bekend kwam te staan als 'stagflatie'. Voor lange tijd beweerden economen dat er een afruil bestond tussen werkloosheid en inflatie: een hoge inflatie gaat samen met een lage werkloosheid en omgekeerd gaat een lage inflatie samen met een hoge werkloosheid. Het idee dat er ook een hoge werkloosheid en een hoge inflatie zou kunnen ontstaan, was een mogelijkheid waar slechts economen als Milton Friedman (1968) aan hadden gedacht. Het was dan ook niet verwonderlijk dat het mislukken van actief macro-economisch beleid tot een tegenreactie leidde onder economen door meer aandacht te besteden aan de reden waarom beleid mislukt en de rol die verwachtingen daarbij spelen. De monetaristen onder leiding van Friedman en de rationele verwachtingenschool van Robert Lucas en Thomas Sargent maakten duidelijk dat voor de evaluatie van macro-economisch beleid men niet zo maar kan voorbijgaan aan de verwachtingen van burgers. Micro-economische reacties op het beleid kunnen in principe ieder macro-economisch

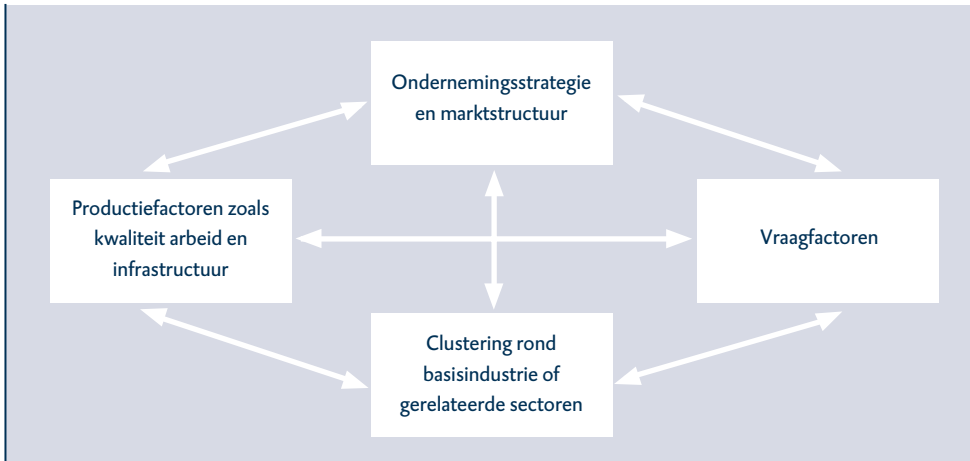
beleidsvoorstel neutraliseren. Mensen leren en vormen verwachtingen, terwijl de impliciete veronderstelling van veel macro-economische modellen was dat de mens nooit leerde van fouten en zeker geen verwachtingen had ten aanzien van het beleid. Tegenover het domme mensbeeld van de Keynesiaanse modellen stond echter het ultrarationele model van de neoklassieken. Daarmee zijn we in het heden aangekomen, waar weer een tegenreactie gaande is op de rationele modellen van Lucas en Sargent, waarbij het belang van leren, cultuur en instituties wordt benadrukt. Tegenover het belang van de markt wint steeds meer de gedachte dat juist organisatievormen buiten de markt (gezin, bedrijf, overheid) van belang zijn om de economie te begrijpen. De algemene economie – in het bijzonder de macro-economie – is voor lange tijd georiënteerd geweest op een nationaal niveau van analyse, ruimtelijke veranderingen werden vooral bestuurd door subspecialisaties die niet of nauwelijks de mainstream van het economisch gedachtegoed bereikten.

De laatste jaren is dat beeld flink aan het veranderen en lijkt de geografie in het brandpunt van de belangstelling van economen te staan. Dat is vooral te danken aan een aantal economen die connecties hebben in zowel de wereld van de geografie als die van de economie. Er is namelijk een aantal dominante figuren in de economie en bedrijfskunde opgestaan die door hun werk (hernieuwde) aandacht hebben gevraagd voor ruimtelijke veranderingen en ook weer hun collega-economen en beleidsmakers aan het denken hebben gezet. De vraag is natuurlijk of deze ‘goeroes’ het ook bij het rechte eind hebben en dat zij in hun veelomvattendheid geen steken laten vallen. In de drie volgende paragrafen van dit hoofdstuk nemen we daarom het werk van drie gezichtsbepalende goeroes onder de loep. Daarna pikken we de draad weer op om te bezien welk algemeen beeld er ontstaat over de nieuwe economische geografie en of het allemaal wel zo nieuw is.

2.2 MICHAEL PORTER – DE CONCURRENTIEKRACHT VAN NATIES

Een van de meest invloedrijke auteurs op het economisch beleid die het belang van locatie benadrukte voor de concurrentiekracht van economieën is de bedrijfskundige Michael Porter. Zijn boek *The Competitive Advantage of Nations* (1990) was voor minister Wijers van Economische Zaken (kabinet Paars-1, 1994-1998) aanleiding om sterk de nadruk te leggen op het stimuleren van clustering van industrieën, de mate van vrije concurrentie op binnenlandse markten en om de concurrentiekracht van Nederland geregeld in de gaten te houden door middel van een zogenaamde concurrentietoets. Het laatste komt neer op het afmeten aan de prestaties van Nederland aan een internationale ‘benchmark’. De zienswijze van Porter op ruimte en economie is sterk utilitaristisch: het gaat om het nut van ruimte en hoe het de concurrentiekracht van een land bepaalt. Ruimte heeft vooral betrekking op de locatie waar productie plaatsvindt en zijn eenheid van analyse is het bedrijf. Het zijn namelijk bedrijven en niet landen of regio’s die concurreren op internationale markten.

Figuur 2.1 De determinanten van nationale concurrentiekracht volgens Porter

Bron: Porter (1990: 72)

Centraal in zijn verhandeling over de concurrentiekracht van een land staat het diamantschema waarin vier factoren in feite het concurrentieprofiel van een land bepalen. Een opvallend element in zijn verhandeling is dat hij in tegenstelling tot de dominante Ricardiaanse handelstheorie, waarin comparatieve factorkostenvoordelen de voornaamste verklaringsfactor voor internationale handelsstromen zijn, zijn blik verwidt en naast productiefactoren ook andere elementen meeneemt. In figuur 2.1 wordt schematisch de structuur weergegeven. Achtereenvolgens gaat het bij Porter om de volgende vier ingrediënten:

- 1 Productiefactoren. Hierbij wordt een onderscheid gemaakt naar ‘basic factors’ (grondstoffen, klimaat, geografische ligging) en ‘advanced factors’ (kwaliteit van de beroepsbevolking, universiteit, communicatie-infrastructuur, enz.) die nodig zijn om te kunnen concurreren in een bepaalde sector.
- 2 Vraagfactoren. Landen verwerven een concurrentievoordeel wanneer de binnenlandse vraag lokale ondernemers prikkelt tot innovatie. De samenstelling van de binnenlandse vraag bepaalt hoe bedrijven de behoeften van de vragers waarnemen, interpreteren, en vervolgens daarop ook reageren. Om de behoeften van afnemers te kunnen begrijpen is het noodzakelijk om met hen in gesprek te raken, vandaar ook het belang van geografie.
- 3 Bedrijfsstrategie en marktstructuur. Ieder land heeft ten aanzien van het ondernemersschap een bepaalde cultuur. De prikkel om een onderneming te beginnen, de relatie met aandeelhouders en de hiërarchie binnen een organisatie kunnen alle per land verschillen. De mate van mededinging op de binnenlandse markt is van groot belang voor de concurrentiekracht van een land. Kartelvorming leidt op den duur tot verstarring.
- 4 De aanwezigheid van een netwerk van basisindustrieën of ondersteunende sectoren die internationaal concurrerend zijn. Dit is het belangrijkste onderdeel van Porters theorie, dat ook bekend staat als de clusterbenadering. Landen slagen niet in geïsoleerde bedrijfstakken, maar in clusters van bedrijfstakken die horizontaal en verticaal met elkaar in verbinding staan. Porter (1990:

40-44) introduceert hier ook het begrip ‘waardeketen’: de samenhang tussen allerlei activiteiten (productie, marketing, logistiek, management, R&D) binnen een bedrijf die noodzakelijk zijn om waarde toe te voegen. In zekere zin lijkt hier het aloude ‘filière’-idee opgeld te doen om de ‘familieverwantschap’ van producten uiteen te rafelen. Met de introductie van het idee van de waardeketen houdt het niet op, de waardeketen van een bedrijf is een wederzijds afhankelijk systeem of een netwerk van activiteiten die met elkaar zijn gerelateerd via knooppunten. Ieder knooppunt vormt een strategische afweging om concurrentievoordeel te behalen.

Tot slot, om zijn theorie nog complexer en alomvattender te maken noemt Porter nog twee elementen die op ieder niveau van deze vier factoren een rol spelen: toeval en de overheid. Aangezien de vier factoren van de diamant en de achtergrondvariabele ‘overheid’ per land verschillen, zal ook het concurrentievoordeel en het toekomstperspectief per land verschillen.

De verleidelijkheid van Porters theorie is dat het een mengelmoes is van verschillende theorieën (Coase, Schumpeter, Chandler, Ricardo, Smith, Marshall, enz.) en verhalen waar een ieder het zijne uit kan halen. Beleidsmakers kunnen naar hartelust een greep doen uit de vele instrumenten die aangereikt worden (Wijers et al. 1997). De aandacht van beleidsmakers voor de ideeën van Porter is op zich ook niet zo vreemd aangezien Porter de overheid een belangrijke rol toekent in het scheppen van voorwaarden om de diamant te laten glimmen. In een tijd waarin academische economen juist beweerden dat de overheid neutrale zoniet negatieve invloed heeft op de economische groei is, moet het boek van Porter dan ook als een welkome boodschap geklonken hebben. Van de MDW-operatie en industriebeleid (lees: clusterbeleid) tot de mainportstrategie (Betuwelijn, Maasvlakte, Schiphol), alles kan met Porters theorie aangepakt worden. Het is juist de *combinatie* van nationale en lokale condities die de concurrentiekracht van een land bepalen (Porter 1990: 158). Strikt nationaal beleid voldoet niet om die concurrentiekracht te behalen. Voorts komt hij tot de paradoxale stelling dat een wereld van vrije en globale concurrentie juist het thuisland van waaruit men opereert belangrijker maakt, niet onbelangrijker.

Een holistische theorie, zoals Porter die creëert, kent behalve zijn aantrekkelijke en verleidelijke kanten natuurlijk ook zijn zwakheden. De theorie is sterk kwalitatief en analytisch niet erg sterk. Terugkoppelingen en afhankelijkheden worden niet geformaliseerd. Het zijn in zijn ogen bedrijven die concurreren en niet naties, waarmee de eenheid van meting het bedrijf zou zijn. Even verderop moet de eenheid van analyse de bedrijfstak (‘industry’) zijn waarbinnen bedrijven concurreren. Voorts kent hij een groot belang toe aan de nationale markt en aan nationale concurrentie terwijl voor een kleine open economie als Nederland in veel sectoren de concurrentie een internationaal karakter draagt. In het meten van clusters komt dit laatste aspect dan ook niet terug. Clusters worden gemeten aan de hand van binnenlandse bedrijfsstatistieken van het CBS, terwijl strikt genomen men internationale statistieken nodig heeft die overigens meer zouden

moeten omvatten dan toe- en afleveringsomzetten, omdat het vooral immateriële zaken zijn die bedrijven in een cluster bij elkaar brengen. Geografische dichtheid van bedrijven heeft namelijk als voordeel dat de kosten om ideeën te verspreiden gering zijn. En zoals de sociologie van de wetenschap keer op keer laat zien, zijn face-to-face contacten van groot belang bij het overdragen van kennis. Veel kennis is niet simpelweg codificeerbaar en zeker in zaken waar creativiteit van groot belang is, is de kennis persoons- en contextgebonden. De empirie die de stellingen van Porter zou moeten ondersteunen is echter wisselend van karakter. Empirisch onderzoek van Glaeser et al. (1992) voor industriesteden in de VS laat zien dat de groei van de werkgelegenheid in industrieën langzamer toeneemt in steden waarin ze oververtegenwoordigd zijn. Hiermee wordt de these van Porter verworpen. Volgens Porter zouden industrieën immers juist sneller moeten groeien in steden waar ze oververtegenwoordigd zijn, omdat dit de overdracht van kennis sneller doet verlopen. Voorts komen Glaeser et al. tot de conclusie dat industriesteden sneller groeien wanneer de stad minder gespecialiseerd is. Dit is in overeenstemming met de these van bijvoorbeeld Jane Jacobs (1969) dat de diversiteit van een industriestad een groeistimulus is, terwijl Porter juist de homogeniteit onderstreept. Voor Nederland blijkt op het terrein van samenwerkingsrelaties in onderzoek en ontwikkeling de geldigheid van geografische concentratie ook niet op te gaan (Heijs en Schmitz 2001) en vinden de meeste samenwerkingsrelaties plaats over relatief grote afstanden.¹

De empirie van de clustervorming is daarom enigszins wankel, hetgeen de eenduidigheid van conclusies en beleidsimplicaties niet bevordert. De clusterbenadering draagt bovendien het gevaar in zich dat men zich teveel dood staart op bestaande relaties die niets zeggen over de functie die een cluster heeft of het soort kennis dat men genereert. Zakelijke diensten, landbouw en chemie vormen in de ogen van het ministerie van Economische Zaken (EZ) de belangrijkste clusters van de Nederlandse economie. Een sector als onderwijs wordt getypeerd als een sector die alleen maar een belangrijke relatie heeft met het openbaar bestuur. Dit is toch enigszins vreemd aangezien ieder bedrijf in Nederland gebruik maakt van het onderwijssysteem.

2.3 PAUL KRUGMAN – DE NIEUWE ECONOMISCHE GEOGRAFIE

Een tweede hoofdrolspeler in het economisch denken over ruimte en economie is Paul Krugman. Sinds een jaar of tien heeft hij zich op de economische geografie geworpen, waardoor er ook binnen de ‘mainstream’ van de economische wetenschap aandacht wordt besteed aan het aspect ruimte. Ter verduidelijking: Krugman is een econoom die misschien het beste te kenschetsen is als iemand die nog duidelijk een rol ziet weggelegd voor de overheid in het economisch leven omdat markten falen. Tegelijkertijd ziet hij ook hoe de overheid faalt vooral op het terrein waar de overheid zich bedient van economische logica van ‘policy entrepreneurs’, door hem liefkozend betiteld als ‘snake-oil salesmen’. Krugman neemt duidelijk stelling tegenover economen van de Chicago-school zoals Robert Lucas, Gary Becker en Milton Friedman, die weinig heil zien in overheidsoppre-

den en veel waarde hechten aan vrije marktwerking. Echter in zijn geografische werk is Krugman sterk terughoudend in het doen van beleidsaanbevelingen, omdat hij het in eerste instantie ziet als een poging om de concentratie van bevolking en economische activiteit naar plaats en tijd te *begrijpen*. Het positivistische karakter staat dus op de voorgrond en niet zozeer de normatieve economische geografie.

Zoals Krugman het noemt, is de Nieuwe Economische Geografie “a style of economic analysis which tries to explain spatial structure of the economy using certain technical tricks to produce models in which there are increasing returns and markets are characterized by imperfect competition” (Krugman 1998: 164). De trucs waar hij op doelt, zijn in feite de kernbegrippen die veel van zijn modeluitkomsten bepalen, te weten: monopolistische concurrentie, transportkosten, toenemende schaalvoordelen en evolutionaire vestigingsstrategieën waarbij als het ware een evolutionair, ‘survival of the fittest’-mechanisme in werking treedt zodat productiefactoren zich naar plaatsen bewegen met een hoger rendement of een hoger nut. In een van zijn eerste papers op dit terrein (Krugman 1991) wordt de allocatie van ruimte bestudeerd voor een economie met twee regio’s en twee sectoren: een landbouwsector die opereert onder volledige mededinging en een industriële sector die wordt gekarakteriseerd door onvolledige concurrentie. De landbouwers zijn gebonden aan de lokale productieomstandigheden en derhalve immobiel terwijl de producten in de industrie gefabriceerd worden door werknemers die hun heil zoeken in de regio met het hoogste loon. Verscheping van de industriële producten gaat gepaard met transportkosten: des te verder de regio van bestemming, des te hoger de transportkosten. Een fractie van het product smelt als het ware weg tijdens de verscheping. Krugman noemt dit daarom ‘ijsberg-transportkosten’. Verscheping van landbouwproducten is niet onderhevig aan dit soort transportkosten. Hoewel de simplificaties soms nogal vergaand zijn, levert dit kleine model toch een aantal belangrijke uitkomsten op die de agglomeratie van bedrijven kan verklaren. Middelpuntzoekende krachten ontstaan in zijn model voornamelijk door de interactie tussen schaalvoordelen, transportkosten en factormobiliteit. Bedrijven willen hun *productie concentreren* om de schaalvoordelen te benutten, die concentratie vindt plaats in *de nabijheid van markten* van afnemers en aanbieders om de transportkosten te minimaliseren, en tot slot is *toegang tot die markten* het beste waar andere bedrijven zich vestigen om het effect van de marktomvang te kunnen internaliseren. Middelpuntvliedende krachten ontstaan door de (grond)prijseffecten die uitgaan van productiefactorbewegingen zoals hierboven beschreven. Wanneer bedrijven zich concentreren in een regio of stad, heeft dit een prijsopdrijvend effect. Het heeft een prijsverlagend effect op de plaats waar men vandaan kwam. Dit soort mechanismen komen in de kernpublicaties van Krugman steeds weer terug.

Het werk van Krugman en zijn co-auteurs drijft voor een groot deel op bepaalde aannames die agglomeraties in de hand werken of juist tegengaan. Door de black box van de geografische concentratie binnen te treden hoopt hij op basis van algemene economische principes de ruimtelijke dynamiek te kunnen afleiden en te

verklaren. Voor een deel zitten zijn conclusies ingebakken in de aannames die hij maakt ten aanzien van het bestaan van toenemende meeropbrengsten, echter voor een ander deel zijn de conclusies verhelderend omdat “by modeling the sources of increasing returns to spatial concentration, we can learn something about how and when these returns may change, and then explore how the economy’s behavior changes with them” (Fujita et al. 1999: 4).

In tabel 2.1 staan de cruciale krachten die ervoor zorgen dat steden stedelijker worden en het platteland nog landelijker (de linkerkant) of andersom dat het stedelijk landschap ‘landelijker’ worden en het platteland ‘stedelijker’ (de rechterkant). Met name de linkerkant is een driedeling die Alfred Marshall in zijn *Principles of Economics* (1920) al introduceerde. De dooddoener “It’s all in Marshall” wordt hiermee weer eens bewaarheid.

Tabel 2.1 Krachten in de ruimtelijke economische dynamiek

Middelpuntzoekende krachten	Middelpuntvliedende krachten
Schakelfunctie van vraag en aanbod	Immobilie productiefactoren
Geconcentreerde markten voor speciale vaardigheden	Potentiële grondwinsten, reizen tussen woning en werk
Kennis-spillovers en andere zuivere externe effecten	Congestie en andere kosten verbonden aan overmatige concentraties

Bron: Fujita et al. (1999: 346)

De schakelfunctie van agglomeraties is eenvoudig te begrijpen. Producenten kiezen locaties om zo goed toegang te hebben tot afzetmarkten en tot aanbod van goederen die zij of hun werknemers nodig hebben. Een agglomeratie van producenten biedt bij voorbaat een omvangrijke markt aan (door de vraag die bestaande producenten en werknemers genereren) en een aanbod van consumptie- en investeringsgoederen (geproduceerd door de al gevestigde producenten). Agglomeraties fungeren zo als een schakel tussen vraag en aanbod. Ze blijven in stand door het zwaan-kleef-aan-effect totdat de nadelen van agglomeraties aan het licht komen, zoals hoge grondprijzen, congestie en daling van de kwaliteit van publieke voorzieningen die aan de rechterkant van tabel 2.1 staan. De empirische relevantie van dit effect blijkt uit de economische geschiedenis wanneer naar vestigingsgedrag van producenten wordt gekeken. Veel producenten aan het begin van deze eeuw werden naar steden getrokken om op die manier de transportkosten van productiemiddelen en finale goederen te minimaliseren. De besparing trad op omdat men zich dicht bij de afzetmarkt – lees: de stad – bevond en omdat steden veelal het knooppunt van transportnetwerken vormden. Vanzelfsprekend vormen transportkosten niet de basisreden voor een agglomeratie, de echte reden is terug te vinden in de vaste kosten verbonden aan het opzetten van een bedrijf of de schaalvoordelen verbonden aan een agglomeratie. Zonder dergelijke factoren zouden bedrijven zich opsplitsen en zich zodanig verspreiden dat ze dicht mogelijk bij iedere afnemer kunnen zijn. Zo werkt het helaas niet en vele bedrij-

ven moeten vanwege de opstartkosten kiezen voor hun vestiging op één plaats in plaats van vele plaatsen. Deze situatie was met name relevant voor traditionele bedrijven in de industrie. Steden waren in het verleden dan ook voornamelijk steden waar goederen geproduceerd werden (Ades & Glaeser 1994). Tegenwoordig is de (zakelijke) dienstverlening de belangrijkste groeisector van de economie en vormen de transportkosten en de opstartkosten van bedrijven voor productie niet meer de belemmering die zij eens waren. Zo is Nederland het belangrijkste vestigingsland voor Europese hoofdkantoren van bedrijven afkomstig uit de VS en Japan. Opmerkelijk is dat het aandeel nieuwe productievestigingen van Japanse en Amerikaanse productiebedrijven zich buiten de grote steden en economische ontwikkelingsassen vestigen (ministerie van EZ 1999: 82).

De kracht van geconcentreerde markten verwijst vooral naar de arbeidsmarkt, waar omvang en intensiteit van concurrentie ideale omstandigheden creëren voor bedrijven om personeel met speciale vaardigheden te selecteren. De stad biedt voor werknemers de gelegenheid zich te specialiseren en bedrijven kunnen daar weer profijt van trekken. Hollywood bezit bijvoorbeeld een enorm leger aan acteurs die zich specialiseren in allerhande genres. Het voornaamste voordeel van een grote stad is de mogelijkheid die het werknemers biedt om zich te specialiseren en om zo de mogelijkheden van het sterrendom uit te buiten (Rosen 1981). De stad was in feite een 'winner-take-all'-maatschappij in het klein. In kleine steden moesten acteurs veel generalistischer van aard zijn om aan de behoefte van een lokaal publiek te kunnen voldoen. Een extra voordeel van 'thick markets' is dat werknemers vele uitwijkmogelijkheden hebben en daarom meer (loon) onderhandelingsmacht bezitten dan werknemers in 'dunne' markten.

De kennis-spillovers worden echter als belangrijkste bron van agglomeratievoordelen gezien, aangezien kenniscreatie aan de wortel van technische vooruitgang ligt. De reden waarom geografie er juist op het terrein van kennisoverdracht toe doet, heeft te maken met het karakter van kennis die moeilijk overdraagbaar is, te weten de niet-gecodeerde kennis ofwel 'tacit knowledge'. Het overdragen van dit soort kennis vindt meestal plaats in persoonlijke contacten. Daarom ook kunnen topuniversiteiten zoals in Boston, Chicago en New York, ondanks ontwikkelingen in ICT, onverminderd hun voorsprong op kleinere universiteiten behouden, omdat contacten tussen co-auteurs en tussen de meester en de leerling nog altijd het beste functioneren wanneer dit op persoonlijke wijze (face-to-face) gebeurt. Het bekendste voorbeeld op dit terrein is natuurlijk de Silicon Valley, alwaar een ICT-industrie op poten werd gezet die zich als een olievlek rond Stanford University verspreidde. Geografische dichtheid heeft namelijk als voordeel dat de kosten om ideeën te verspreiden gering zijn. En zoals de sociologie van de wetenschap keer op keer laat zien zijn face-to-face contacten van groot belang bij het overdragen van kennis. Glaeser (1999a) laat zien dat de stedelijke dichtheid de snelheid verhoogd waarmee mensen elkaar ontmoeten en dat wanneer mensen leren door interactie hun menselijk kapitaal aanzienlijk toeneemt. Het lijkt dan ook niet waarschijnlijk dat met de komst van nieuwe informatietechnologie de stad zal uitsterven omdat face-to-face contacten vanaf heden geheel en al op elek-

tronische wijze zouden kunnen geschieden. Gaspar en Glaeser (1999) laten aan de hand van voorbeelden zien dat ICT en face-to-face contacten elkaar niet zozeer vervangen als wel aanvullen.

Hoe belangrijk deze externe effecten in werkelijkheid zijn voor de concentraties van economische activiteit, is allerm minst eenvoudig te duiden. Zo laten bijvoorbeeld Ellison en Glaeser (1997) voor de VS zien hoe concentraties van industrieën veelal het resultaat zijn van natuurlijke, geografische omstandigheden en niet zozeer spillovers. Zo bevindt de wijnindustrie zich in Californië vanwege de fysiek gunstige omstandigheden voor druiventeelt. Concentraties komen niet overeen met wat men zou verwachten indien de locatiekeuze het gevolg zou zijn van puur toeval. Daarmee is deze kwestie echter allerm minst beslist, omdat Ellison en Glaeser een statisch model gebruiken, hetgeen per definitie niet veel vertelt over de ruimtelijke ontwikkeling in de tijd. Modellen waarin dynamische externaliteiten een rol spelen bieden wat dat betreft meer inzicht in hoe steden gevormd worden en waarom zij groeien. De rol van kennis-spillovers in steden voor de economische groei wordt met name benadrukt door Romer (1986), Lucas (1988), Porter (1990) en Jacobs (1969). Kennis bezit de eigenschappen van een publiek goed met sterke externe effecten. Romer (1986) en Lucas (1988) maken duidelijk dat externaliteiten, in het bijzonder de externe effecten van kenniscreatie, van fundamenteel belang zijn voor economische groei. Steden vervullen een nuttige functie op het terrein van kennisverspreiding. De concentratie van een industrie in een stad verbetert de mate waarin kennis weglekt naar andere bedrijven en daarmee stimuleert het de groei van bedrijven in die stad en uiteindelijk ook de stad zelf. Een lokaal monopolie is volgens deze theorie beter voor de groeiperspectieven dan lokale concurrentie omdat een monopolie de externe baten van kenniscreatie helpt internaliseren. In het geval van concurrentie vloeien de baten van kennisinvesteringen weg en daarmee worden de prikkels ontnomen aan het lokale R&D-proces. Porter (1990) beweert ook dat specialisatie in geografisch geconcentreerde industrieën de groei van de stad stimuleert. Hij wijkt echter af in zijn visie ten aanzien van de meest wenselijke marktform: lokale concurrentie en niet monopolie is naar zijn mening het beste voor de groei van de stad. Jacobs (1969), tot slot, ziet niet zozeer specialisatie als de motor van de groei van een stad maar juist de diversiteit en variëteit van industrieën. De belangrijkste overdrachten van kennis komen volgens haar juist van buiten de kernindustrie. Het onderzoek van Glaeser et al. (1992) voor industriesteden in de VS kan op dit punt wederom zijn dienst bewijzen. Zij laten zien dat de groei van de werkgelegenheid in industrieën langzamer toeneemt in steden waarin ze oververtegenwoordigd zijn. Hiermee wordt de these van Porter en Romer verworpen dat industrieën juist sneller moeten groeien in steden waar ze oververtegenwoordigd zijn omdat dit de overdracht van kennis sneller doet verlopen. Voorts blijkt dat industrieën in steden sneller groeien wanneer de bedrijven kleiner zijn dan het landelijk gemiddelde. Deze uitkomst steunt de these van Porter en Jacobs enigszins, aangezien zij beweren dat lokale concurrentie heilzaam uitwerkt op de stedelijke groei. Tot slot komen Glaeser et al. tot de conclusie dat industriesteden sneller groeien wanneer de stad minder gespecialiseerd is, hetgeen in overeen-

stemming is met de these van Jacobs dat de diversiteit van een industriestad een groeistimulans is.

Over de middelpuntvliedende krachten in tabel 2.1 is ook wel een en ander bekend, met name over de effecten die congestie in het ruimtegebruik oproept. Het meest tot de verbeelding sprekende voorbeeld is de filesproblematiek op de toegangswegen van steden, om over de bereikbaarheid van binnensteden nog maar te zwijgen. De kosten van bereikbaarheid zijn voor bedrijven een van de belangrijkste factoren om te verhuizen (Beernink et al. 1998). De kosten van levensonderhoud stijgen ook veelal met de omvang van de stad. Voor een belangrijk deel heeft dit te maken met de schaarse grond, hetgeen weer de huizenprijzen aanzienlijk beïnvloedt. In het verlengde daarvan zullen ook de belastingen (OZB) aanzienlijk hoger zijn doordat zij gekoppeld zijn aan de huizenprijzen en doordat een stad veelal publieke voorzieningen biedt die op een hoger niveau liggen dan buiten de stad. De kleinere gemeentes profiteren veelal van de publieke voorzieningen die de stad biedt. Milieuvervuiling vormde jarenlang eveneens een belangrijk nadeel van een stad aangezien (zware) industrieën in of rond de stad waren gevestigd met alle gevolgen van dien voor lucht, bodem en watervervuiling. Met de veranderde structuur van de economie, waarin zakelijke dienstverlening een steeds grotere rol speelt en het vervuilende gedrag van huishoudens door nieuwe technologieën aanzienlijk is teruggedrongen, kan milieuvervuiling niet meer als een zwaar nadeel van een stad worden gezien. Criminaliteit is echter wel een factor van belang die de aantrekkingskracht van steden doet verminderen. Glaeser en Sacerdote (1999) vinden dat de arrestatiekans in steden 10 tot 15 procent kleiner is dan elders in de vs. De reden waarom criminaliteit juist de stad als vestigingsplaats kiest heeft voor een deel te maken met wederom kennisverspreiding, alleen ditmaal kennis van een wat lager allooi. De geringere sociale controle biedt bovendien de kans om als criminele organisatie tot volle wasdom te komen, en het verkleint de kans dat men bij het plegen van inbraak of diefstal wordt opgemerkt. Voorts is er natuurlijk het effect dat een stad relatief veel armoede aantrekt. De verleiding om in criminaliteit te vervallen is in dergelijke omstandigheden vanzelfsprekend groot. De vraag of steden arm maakt of armoedzaaiers aantrekt is evenwel een moeilijk te beantwoorden vraag. Allereerst verschilt de bevolking die in de stad werkt voor een belangrijk deel van de bevolking die in de stad woont. Zoals reeds eerder gezegd lijkt de stelling dat de stad mensen armer maakt niet zinnig; eerder trekt de stad relatief veel kansarme werknemers aan vanwege de grotere arbeidsmarkt in de stad.

Wat heeft het werk van Krugman tot dusver opgeleverd? Volgens insiders zoals de geograaf Martin (1999) is het gedachtegoed van Krugman oude wijn in nieuwe zakken; de modellen van Krugman roepen bij hem “a dull sense of déjà vu” op. Voor een deel klinkt er in de kritiek van geografen territoriumdrift door en Martin doet niet geheel recht aan de bijdrage van Krugman. Krugman zelf beseft als eerste dat hij veel te danken heeft aan de intellectuele erfenis van geografische economen en economische geografen als Isard, Lösch, Christaller, Harris, von Thünen en Pred en dat “new economic geography [...] has been more succesful at

raising questions than at answering them, better at creating a language with which to discuss issues than at creating the tools to resolve those questions” (Krugman 1998: 173). Krugman kan misschien als wegbereider van de ruimte in de *mainstream* van de economie worden bestempeld. Wat hij doet, is voornamelijk een overkoepelend raamwerk bieden waarin ruimtegebruik én internationale handel kunnen worden geanalyseerd. Veel van de resultaten zullen economisch geografen bekend voorkomen maar het comparatieve voordeel van Krugman is dat hij de samenhang laat zien tussen ontwikkelingen in de internationale handel, factorbewegingen en ruimtegebruik. Veel aandacht van Krugman en zijn volgelingen gaat uit naar de algemeen evenwichtsallocatie van ruimte, het werk is echter zwak op het terrein van empirie en de politieke microprocessen die gaande zijn binnen steden. De invloed en modellering van de overheid (lokaal en centraal) is zelfs niet terug te vinden in zijn werk. Zoals reeds vermeld aan het begin van deze paragraaf zijn de normatieve implicaties van zijn werk dan ook niet groot en Krugman stelt dit ook duidelijk: “an economic approach ought to demonstrate its power to explain reality before it is used to prescribe it.” Zelf vindt hij dat de nieuwe economische geografie nog in de kinderschoenen staat en daarom geen stevig beleidsadvies rechtvaardigt. Neary (2001: 556) is wat dat betreft ook tamelijk kritisch in zijn bespreking van het werk van Krugman en anderen: “the policy implications of the basic core-periphery model are just too stark to be true. The model turns Sartre’s ‘Hell is other people’ on its head: agglomeration is unambiguously good for you.” Hij voorziet bovendien dat de multiple evenwichten – die veel in dit soort theoretisch werk voorkomen – de beleidsmatig geïnteresseerde econoom kunnen verleiden tot ‘fine tuning’, een activiteit die men ook kon bespeuren bij discussies rond de strategische handelstheorie. In navolging hiervan zou een nieuw soort ruimtelijk beleid in aantocht zijn dat ongetwijfeld betiteld zal worden met de naam ‘strategisch locatiebeleid’. Gezien de geringe toepasbaarheid van het strategisch handelsbeleid lijkt strategisch locatiebeleid eenzelfde lot voorbestemd. De weerbarstige beleidspraktijk vraagt toch veelal om simpele beleidsregels en de nieuwe economische geografie kan die zeker nog niet bieden.

De beleidsrelevantie is wat Krugman betreft wellicht ook niet de kern van zijn economisch-geografische werk (of zijn wetenschappelijke oeuvre), dat een hoog formalistisch gehalte heeft. Krugmans verdediging van de wiskundige economie is dat economische beleidsuitspraken uiteindelijk gebaseerd zijn op modellen, of je die modellen nu erkent of niet. Op zo’n moment is het beter om de modellen die gebruikt worden tot in de finesses te kennen – de mogelijkheden en beperkingen – en jezelf niet voor de gek te houden dat je zo’n diep niveau van analyse bereikt hebt waar modellen overbodig zijn. Vooral op het terrein van algemeen evenwichtsanalyse is het belang van het wiskundig modelleren onontbeerlijk omdat de intuïtie van economen op zo’n moment niet een onfeilbaar instrument is. Op dit moment lijken de modeloefeningen van Krugman c.s. de boodschap uit te dragen dat de modelleertechniek niet langer een beperking hoeft te zijn om complexe theorieën met ruimtelijke consequenties te bestuderen. De theorie zelf is nog zeer zwak en empirisch onderzoek langs de lijnen die hij uitzet, is niet of

nauwelijks voorhanden.² Toch is het zijn verdienste om ruimte opnieuw onder de aandacht van economen te brengen, ook al roept dat ergernis op bij auteurs in aanpalende disciplines. Maar ook die ergernis van bijvoorbeeld geografen is interessant omdat het wellicht duidelijk maakt tegen welke grenzen economen op kunnen lopen. Volgens Martin was het niet de wiskundige complexiteit en onvermogen waardoor geografen het pad verlieten dat Krugman nu schijnt te bewandelen. Het was eerder het besef dat een overmatig steun zoeken bij wiskundige modellen een doodlopende weg was. Zoals Martin het formuleert, realiseerden geografen zich dat “formal mathematical models impose severe limits on our understanding. Geographers became more interested in real landscapes, with all their complex histories and local contexts and particularities. . .”

2.4 OLIVER WILLIAMSON – DE ECONOMIE VAN TRANSACTIEKOSTEN

Hoewel de naam van Williamson niet direct door menig economisch geograaf zal worden opgedreund als gezichtsbepalende figuur, is zijn werk over het belang van transactiekosten in de economie van essentieel belang voor geografen en sociologen. Eerlijker zou het natuurlijk zijn om Ronald Coase naar voren te schuiven als denker omdat Williamson in feite voortbouwt op het werk van Coase; het is echter het werk van Oliver Williamson dat doorklinkt in dat van Scott, Storper, Amin en Thrift. Het belangrijkste element uit de theorie van Williamson is dat de organisatievorm afhankelijk is van omvang en type van transactiekosten. Transactiekosten zoals Williamson (1998) die definieert, omvatten de ex-ante-kosten die noodzakelijk zijn bij het opstellen, het onderhandelen en het waarborgen van een overeenkomst, en nog meer in het bijzonder de ex-postkosten van aanpassing die voorkomen wanneer de overeenkomst niet goed wordt uitgevoerd als gevolg van fouten, omissies of niet-geanticiperde gebeurtenissen. Coase had er al eerder op gewezen dat de belangrijkste ontstaansbron van een bedrijf is dat het de transactiekosten die verbonden zijn aan de overdracht van goederen en diensten omzeild kunnen worden door een dergelijke overdracht binnen de muren van een bedrijf te organiseren. Williamson gaat in feite een stap verder door de enorme rijkdom aan organisatievormen te verklaren en om de interactie tussen instituties (wetten, regels, normen) en organisaties duidelijk te maken. Transacties en beheersstructuren worden door de zogenaamde nieuwe institutionele economen met meer micro-economisch detail beschreven dan door orthodoxe economen gebruikelijk is. Zwart-wit gesteld vindt in bijvoorbeeld de neoklassieke theorie een automatische aanpassing van vraag aan aanbod plaats door middel van het prijsmechanisme. Institutionele economen stellen zich tot doel te begrijpen hoe de organisatie van transacties daadwerkelijk tot stand komt. De eenheid van analyse is de transactie en niet zozeer het bedrijf of het huishouden. De benadering van bedrijven is ook niet om het bedrijf als een productiefunctie te zien die op efficiënte wijze factoren als arbeid en kapitaal combineert, maar veeleer een organisatorische benadering waarbij de doelmatigheidsvraag slaat op het totstandkomen van transacties. Door deze benadering kan het zijn dat men vanuit verschillende stromingen dezelfde fenomenen bestudeert, maar dat de een

– Krugman – genoeg neemt met ad-hocmechanismen en vooral de economische consequenties voorop stelt, terwijl de ander – Williamson – de mechanismen juist van een micro-economisch fundament wil voorzien en zich minder bekommert om de macro-economische consequenties.³

Het belang van transactiekosten voor de economische geografie komt in tal van maatschappelijke fenomenen tot uitdrukking die met de standaard neoklassieke theorie niet goed te verklaren zijn. Ondanks de toegenomen technologische mogelijkheden om communicatie en transport over grote afstanden te laten plaatsvinden is nabijheid van handelspartners nog altijd belangrijk. Ondanks de enorme vlucht van internet en ICT in het algemeen is het belang van plaats in de creatie en overdracht van kennis en in het drijven van handel niet afgenomen. De verwachtingen ten aanzien van het belang van e-commerce voor de economie waren hooggespannen maar in de praktijk blijkt het gebruik van e-commerce niet aan die verwachtingen te voldoen. Transactiekosten kunnen licht werpen op al dit soort verschijnselen, omdat er allerlei soorten problemen verbonden zijn aan de overdracht van goederen, diensten en ideeën die niet meegenomen worden in het frictieloze en transactiekostenloze neoklassieke raamwerk. Wederzijds vertrouwen is van essentieel belang voor handel en informatieoverdracht kan alleen maar plaatsvinden als men de informatie ook kan interpreteren. Bij de overdracht van informatie wordt vaak niet het onderscheid gemaakt tussen simpele codificeerbare boodschappen die slechts in één richting gaan en complexe, contextafhankelijke boodschappen die bovendien interactief zijn. Een belangrijk deel van de informatieoverdracht heeft betrekking op het laatste type informatie, informatie die kennis en vertrouwen vereisen waarbij face-to-face contact nog immer belangrijk is (Leamer en Storper 2001). Het belang van geografie in de economie is een algemeen thema van de geograaf Michael Storper (1997) die om dit te kunnen verklaren het samengaan van ‘traded’ en ‘untraded interdependencies’ benadrukt. Met ‘traded interdependencies’ doelt hij op het belang van netwerkrelaties die ontstaan door handel en productie. De ‘untraded interdependencies’ verwijzen naar de lokale netwerken die ‘tacit knowledge’ helpen verspreiden: kennis die niet verwoordbaar is maar van groot belang is om succes te hebben in een bedrijf of beroep. Dergelijke kennis is dan ook niet verhandelbaar en verbonden aan de plaats van handel of productie. Juist door de aantrekkingskracht van dit soort niet-verhandelbare connecties bezitten lokale netwerken externe effecten: productieve uitstralingseffecten die niet door individuele deelnemers in hun beslissingen om een netwerk te creëren worden meegenomen. Storper zelf noemt als voorbeelden van ‘untraded interdependencies’: arbeidsmarkten, publieke instituties, en lokale en nationale conventies of regels. Volgens Storper spelen vooral bij innovatieprocessen dit soort factoren een belangrijke rol omdat ze het zogenaamde ‘leren van bedrijven’ faciliteren die in elkaars nabijheid werkzaam zijn. Door Storper en zijn volgelingen wordt dan ook wel gesproken over ‘lerende regio’s’ of ‘regionale innovatiesystemen’.

De transactiekostenbenadering is niet alleen van belang om de organisatie van het economisch leven te begrijpen, het idee van transactiekosten dringt ook door tot

de kern van overheidsingrijpen door, met name op het terrein van het industriebeleid en het ruimtelijkordeningsbeleid. Op het terrein van het industriebeleid zijn de denkbeelden sterk beïnvloed door het werk van institutionele economen en geografen. Concepten als de lerende regio's en de methode van het leren van 'best practices' komen in overdaad voor in de praktisch georiënteerde literatuur. Vaak aangehaalde voorbeelden zijn Silicon Valley, Route 128 (in de buurt van Boston) Baden Württemberg, en Emilia Romagna. Ter verklaring van deze best practices worden de specifieke elementen opgesomd waarbij de contextspecifieke elementen snel uit zicht verdwijnen zodra men de beleidsimplicaties van deze case studies vertaalt. Veel regeringen dromen wellicht van hun eigen Silicon Valley en om die droom dichterbij te brengen is de stap naar de beleidsaanbeveling om een Silicon Valley in de polder te creëren, snel gemaakt. Eigenlijk is het paradoxaal dat de zogenaamde institutionele economen en geografen die dergelijke beleidsvoorstellen doen, de kern van de transactiekostentheorie niet echt goed begrijpen. Het verhandelen van kennis over innovatie is veelal gebonden aan plaatsen en personen en is slechts tegen zeer hoge transactiekosten overdraagbaar. De verbazing over het gemak waarmee beleidsaanbevelingen gedaan worden op basis van beperkt generaliseerbare waarnemingen treft men ook aan in de woorden van Boekema et al. (2000: 462): "Het is opmerkelijk dat deze stroming binnen de regionale economie dergelijke contextspecifieke determinanten van regionaal-economisch succes niet als belemmering ziet om generaliserende of normatieve uitspraken te doen."

Een ander vlak waarop de transactiekostentheorie van zich doet spreken, is op het terrein van ruimtelijke ordening. Vaak wordt overheidsingrijpen op dit vlak verdedigd met een verwijzing naar het bestaan van externe effecten, zo ook bij het ruimtegebruik. De vraag of de overheid in moet grijpen in het corrigeren van de externe effecten van ruimtegebruik is een van de meest fundamentele dilemma's in de maatschappij. Externe effecten duiken op wanneer een persoon anderen niet compenseert voor zijn handelingen die de consumptie- of productiemogelijkheden van anderen beïnvloeden. In principe bieden externaliteiten een legitimatie voor de overheid om in te grijpen in het individuele ruimtegebruik daar externaliteiten een potentieel marktfalen vormen. In de praktijk is die rechtvaardiging moeilijker hard te maken aangezien instituties geïnitieerd kunnen worden door bedrijven of huishoudens die als collectief de externe effecten kunnen internaliseren. Met andere woorden: men creëert een markt voor de externaliteit in kwestie. De transactiekosten om een dergelijke markt op te zetten kunnen evenwel zo hoog zijn dat zo'n markt nooit tot stand komt. Als de overheid lagere transactiekosten maakt in het bewerkstelligen van een markt om de externaliteit te ondervangen, dan kan men overheidsingrijpen rechtvaardigen, hoewel natuurlijk die transactiekosten voor de maatschappij als geheel acceptabel moeten blijven, anders blijft zo'n markt nog steeds een fictie.

2.5 DE PLURIFORME CLUB VAN RUIMTELIJKE ECONOMEN

Een concentratie op de gedachtewereld van goeroes heeft als voordeel dat er eenduidigheid is. Tegelijkertijd is dit een nadeel als we denken dat de goeroes representanten vormen van de gehele gemeenschap van economen die nadenken over ruimtelijke veranderingen. Het denken over ruimte en economie wordt door sommigen gekenschetst als een tweestromenland (Boekema et al. 2000). De ene stroming probeert ruimte te incorporeren in het neoklassieke gedachtegoed, terwijl de andere stroming de eenzijdige benadering van neoklassieke economen afwijst en een institutioneel perspectief op ruimte en economie hanteert. In dit perspectief zijn regio's ingebed in een geheel van sociale, culturele, historische en politieke factoren en als men de ruimtelijke ontwikkelingen beter wil begrijpen dan kan men deze inbeddingsfactoren beter endogeniseren, dat wil zeggen: verklaren binnen het gehanteerde model. Men staat in deze stroming dan ook een meer 'discursieve' en integratieve benadering voor, waarbij men detaillistisch te werk gaat en alle lokaal specifieke factoren die van belang zijn probeert te laten zien. Om een korte karakterisering te geven bouwt men 'modellen' van ruimte van onderop ('bottom-up').

Onder mainstream economen zijn de vertegenwoordigers van deze laatste stroming nauwelijks bekend en ontwikkelt de economische theorie zich onafhankelijk van deze meer eclectische, multidisciplinaire benadering. Toch hebben deze benaderingen meer gemeen dan men op het eerste gezicht zou denken. Zo is het vreemd te noemen dat economisch geografen juist het gedachtegoed van de mainstream econoom van weleer, Alfred Marshall, gebruiken om de clustering van bedrijven te verklaren. Marshall verklaarde in zijn *Principles of economics* (1890) het ontstaan van zogenaamde 'industrial districts' aan de hand van vijf factoren:

- 1 'internal economies' (interne bedrijfsorganisatie);
- 2 'external economies' (oftewel de externe organisatie van de arbeidsdeling tussen bedrijven binnen een netwerk);
- 3 'trust' (oftewel wederzijds vertrouwen van netwerkleden);
- 4 'atmosphere' (de noodzakelijke industriële productie); en
- 5 'skills and knowledge' om de kennis en kunde die noodzakelijk zijn voor succes, te verspreiden binnen het netwerk.

Bij nader inzien is het echter ook weer niet vreemd dat het gedachtegoed van Marshall wordt gebruikt, omdat hij in de opsomming hierboven aandacht besteedt aan factoren die het zogenaamde 'Fordisme' verwaarloosde. Fordisme verwijst naar het idee dat grootschaligheid in productie en een sterk hiërarchische sturing de beste organisatievorm zijn voor zowel het bedrijfsleven als de overheid. Piore en Sabel (1984) zien in de economische crisis van de jaren zeventig een waterscheiding ontstaan; er werd afscheid genomen van het Fordisme en een overgang gemaakt werd naar een samenleving waarin *flexibele specialisatie* centraal zou staan. De grootschaligheid werd ingeruild voor flexibele productie- en organisatiestructuren en om te kunnen overleven en flexibel te reageren in een internationale markt werd 'back to basics' de leidraad voor veel bedrijven. De toe-

komst was volgens Piore en Sabel dan ook aan drie verschillende netwerkorganisatievormen:

- 1 regionale conglomeraten van kleine bedrijven;
- 2 federatieve groepen van grotere aan elkaar gelieerde bedrijven; en
- 3 'solar firms' en 'workshop factories': commerciële netwerken van uitbesteding en toelevering.

Zij baseerden zich daarbij op Italiaanse en Duitse case studies. Criticasters waren er dan ook snel bij om de generaliseerbaarheid van deze case studies te betwisten. De belangrijkste kritiek was echter dat het flexibele specialisatiemodel niet precies definieerde wat nu een regionaal netwerk van technologisch hoogwaardige bedrijven onderscheidt van netwerken van bedrijven die niet zo hoogwaardig waren maar wel flexibel en gespecialiseerd.

In de zoektocht naar de reden waarom 'plaats' toch zo belangrijk is in het bereiken van economisch succes, werd door verschillende disciplines een bijdrage geleverd: van geografen tot sociologen en bedrijfskundigen. In het algemeen kan men in het debat over het belang van regionale economieën wetenschappers ontdekken die geïnteresseerd zijn in instituties, in industriële organisatie en in innovatie. De bekendste representant van de institutionele stroming is de eerdergenoemde econoom Oliver Williamson, die in navolging van Nobelprijswinnaar Ronald Coase het belang van transactiekosten in het tot stand komen van transacties benadrukt en aan de hand van dit begrip tal van organisatorische veranderingen probeert te verklaren. De institutionele economen zetten zich nogal sterk af tegen de orthodoxie van de neoklassieke economie, waarin rationaliteit hoogtij viert. Dit afzetten tegen de orthodoxie delen de institutionele economen met de marxistische economen, die de neoklassieke economie bestreden omdat in hun ogen menig marktfalen werd en wordt 'opgelost' door eigendomsrechten te creëren. Neoklassieke economen gingen in hun analyses en oplossingen voorbij aan de vraag wie deze rechten krijgt en wat het voor de maatschappij betekent als alles in het leven wordt afgedaan met het creëren van eigendom. De ongelijkheid van macht en bezit werd door hen als gegeven verondersteld, terwijl de oorzaak van ongelijkheid geen reden tot onderzoek vormde. Sociale relaties die markt-handelingen coördineren en beperken en de zogenaamde vervreemding van werknemers en consumenten konden niet in het beperkte neoklassieke kader worden behandeld. Tot slot was het neoklassieke model atemporeel (aanpassingen vonden direct plaats) en vooral ahistorisch. Het sprak daarom voor zich dat marxistische economen deze tekortkomingen probeerden te corrigeren. Hun economische theorie concentreerde zich vooral op de klassenstrijd en het langetermijngroeiproces, een proces dat weer gedreven werd door strijd en tegenwerking. De arbeidsdeling was het centrale element van hun theorie waar alles om draait, en zo ook in de urbane en regionale economie. In de jaren zestig ontwikkelde de mainstream economische geografie zich tot een complex wiskundig onderzoeks-terrein, waarbij steeds sociale kwesties en machtsvraagstukken van ondergeschikt belang werden geacht. Orthodoxe economen presenteerden stedelijke en regionale ontwikkelingen als de uitkomsten van technische vooruitgang en abstracte marktkrachten, terwijl critici beweerden dat de oorzaken veel complexer

zijn, waarbij vooral het belang van belangengroepen en segregatie werd benadrukt. Zo presenteerden zij stedelijke vernieuwingsprojecten bijvoorbeeld als groeistimulansen, terwijl marxistische economen de projecten beoordeelden als methoden om specifieke belangen (banken en onroerendgoedmaatschappijen) te behartigen of om segregatie van klassen te bewerkstelligen.

‘Marxistische politieke economie’ en ‘marxistische economie’ zijn onduidelijke termen die het gedachtegoed van Marx typeren dat was ontwikkeld als een kritiek op de negentiende-eeuwse klassieke politieke economie. Tegenwoordig wordt de term ‘politieke economie’ voornamelijk gebruikt voor auteurs die leunen op het marxistische gedachtegoed. In het bijzonder kan men heden ten dage veel van dit soort gedachten terugvinden in de Franse reguleringsschool met als bekendste representanten Boyer en Lipietz. Theorieën van ‘régulation’ omvatten een onderzoeksveld dat de nadruk legt op het analyseren van lange termijn transformaties in ‘kapitalistische’ economieën. Boyer (1987) benadrukt dat de reguleringsschool verschilt van Keynesiaanse, neoklassieke of marxistische theorieën over economische dynamiek – theorieën die volgens hem “emphasize the general invariables of eminently abstract systems, in which history serves merely as a confirmation, or failing that, as a perturbation.” De reguleringsschool zoekt naar een ruime interactie tussen geschiedenis en theorie, sociale structuren, instituties en economische regelmatigheden. De voornaamste bevinding van deze school, dat ‘institutions matter’, is echter weinig verrassend maar geeft tegelijkertijd weer aan hoeveel scholen met elkaar gemeen hebben. Dat verschillende stromingen binnen de economie elkaar zo weinig te vertellen hebben, zal echter veel te maken hebben met het jargon dat men hanteert. De reguleringsschool hanteert bijvoorbeeld een jargon dat voor menig neoklassieke econoom ondoor-dringbaar en volstrekt gedateerd overkomt.

De orthodoxe ruimtelijke economie wordt herhaaldelijk als een homogeen onderzoeksterrein gepresenteerd. In werkelijkheid is het echter allerm minst een strak omljnd onderzoeksgebied en een grote kans dat een debat over de orthodoxe ruimtelijk econoom in feite een debat over een stroman is. Wat tien jaar geleden nog orthodox was, is dat vandaag de dag allerm minst. Rationaliteit voert zeker niet meer de boventoon in de mainstream economie, er is veel meer aandacht voor instituties die marktfalen corrigeren, de rol van toeval en padafhanke-lijkheid in beslissingen lijkt ingeburgerd en bijna ieder terrein in de economie kent wel een nieuwe stroming en de toevoeging ‘New’ (New trade theory, New growth theory, New institutional economics en ga zo maar door). Zo ook binnen de economische geografie waar Paul Krugman de New economic geography gestalte probeert te geven: een mengelmoes van neoklassieke ruimtelijke en internationale economie en evolutionaire economie. Het bestaande denken over ruimte en economie gaat echter schuil achter een veelheid van labels en subspecialismen die alle iets met ruimte en economie te maken hebben. Die diversiteit is volgens sommigen een groot goed maar, zoals netwerktheorie leert, kan men soms zo geïsoleerd te werk gaan dat een specialisatie contraproductief werkt. Arnott (1996) spreekt dan ook van een balkanisering onder ruimtelijk economen. Zo houdt ruimtelijke economie zich bezig met de allocatie van middelen naar

ruimte en de vraag *waar* economische activiteit plaatsvindt. Ruimtelijke economie heeft enige verwantschap met regionale economie maar de regionale economie hanteert een duidelijk ander uitgangspunt. Ook de regionale economie probeert de locatie van productie en bevolking binnen een ruimte te verklaren, waarbij ruimte gelijk gesteld wordt met 'de nationale economie' (Krumm en Tolley 1987). In de praktijk worden echter termen als ruimtelijke en regionale economie vaak verwisseld alsof het identieke studieobjecten betreft, hetgeen de verwarring alleen maar vergroot.

Tot slot is er nog een splitsing der economisch-geografische geesten die men ook in disciplines als geografie en sociologie kan aantreffen, namelijk de splitsing tussen urbane en rurale economie. De urbane economie heeft zich veel sterker ontwikkeld dan de rurale of landbouweconomie en veel van wat hier gezegd wordt over de mainstream ruimtelijke economie slaat in feite op de urbane en regionale economie. Het karakter van landbouweconomie is echter wezenlijk anders dan dat van de rest van de ruimtelijk-economische wetenschappen. Hiermee is niet gezegd dat landbouweconomie geen invloed heeft gehad op de mainstream, immers de econometrische methoden en technieken die ontwikkeld werden in dit vak zijn later tot de standaardtechnieken van economen gaan behoren. Voorts was het een logische stap voor veel economen om de landbouw te bestuderen omdat het nu eenmaal de dominante productiesector van het land was. De landbouweconomie was een rijke inspiratiebron om wetenschappelijke theorieën te toetsen zoals de varkenscyclus en andere conjunctuurtheorieën. De beste statistieken hadden ook betrekking op de landbouw. Jonge landbouweconomen als Moore, Schultz en Working konden als de eerste econometristen bestempeld worden en ook voor landgenoot Jan Tinbergen waren de landbouweconomen een rijke inspiratiebron. Ondanks de uitwisselbaarheid van technieken ontwikkelden algemeen economen en landbouweconomen zich toch als twee kampen en was het praktisch onmogelijk om een carrière in beide gemeenschappen op te bouwen. Landbouweconomie is er vanaf het begin op gericht problemen op te lossen en datasystemen en analyses te ontwikkelen die boeren en anderen zouden helpen om hun economische omgeving te begrijpen (Fox 1987).

2.6 EENHEID IN VERSCHIEDENHEID?

Het beeld dat opdoemt van de regionale economie is dat van een sterk verdeelde club wetenschappers die verward zijn geraakt in een babylonische spraakverwarring, waarbij ook de nodige territoriumdrift om de hoek komt kijken. De vraag is natuurlijk of er niet meer eenheid schuil gaat achter de verscheidenheid die tentoongespreid wordt. Vooral wanneer het aankomt op het doen van beleidsaanbevelingen, is het goed te weten dat er enige consensus bestaat over aannames en bevindingen. Om die eenheid te ontdekken kunnen we wellicht het beste terugkeren naar de orthodoxe ruimtelijke economie. Wat houdt die zogenaamde mainstream ruimtelijke economie in? Wat zijn de belangrijkste veronderstellingen?

Kort samengevat spelen in de ruimtelijke economie drie elementen een centrale rol in het begrijpen van de ruimtelijke economische dynamiek:

- 1 transport- of verplaatsingskosten;
- 2 toenemende schaalvoordelen in productie en consumptie (denk bijvoorbeeld aan goederen met een publiek karakter of aan netwerkexternaliteiten); en
- 3 de padafhankelijkheid van beslissingen.

Veel van wat we te zeggen hebben over ruimtelijke economie slaat ook op de urbane economie, aangezien stedelijke ontwikkeling veelal in de bovengenoemde termen wordt verklaard. Hier constateren we slechts dat urbane economie een deelverzameling is van de ruimtelijke economie.

Het belang van *transportkosten* voor ruimtegebruik is in de geschiedenis van het economisch denken voor het eerst duidelijk zichtbaar in de theorie van Von Thünen (1826) die het agrarisch grondgebruik rond de stad probeerde te verklaren door het verschil tussen opbrengst en transportkosten. Zijn theorie levert de welbekende concentrische cirkels voor agrarisch grondgebruik rond de (centrale) marktplaats. Hoewel transportkosten veel minder dan vroeger een prohibatieve factor voor ondernemingen is, is de rol van transportkosten niet weg te denken uit de ruimtelijke economie. Een centrale vraag over toekomstbespiegelingen is echter of de transportkosten nog steeds een bepalende factor zullen zijn in locatiekeuzes.

De *toenemende schaalvoordelen* zijn vooral door de opkomst van de endogene groeitheoretici als Paul Romer en Robert Lucas op de voorgrond komen te staan. In de endogene groeitheorie wordt het belang van toenemende schaalvoordelen in productie onderstreept in tegenstelling tot de conventionele veronderstelling van constante schaalvoordelen. Vooral voor goederen die niet rivaliserend zijn in het gebruik en waarvan men ook niemand in het gebruik kan uitsluiten, – met andere woorden publieke goederen – is het verschijnsel van de toenemende schaalvoordelen van belang. Zoals we reeds memoreerden bij de behandeling van de geograaf Storper, zijn toenemende schaalvoordelen ook verbonden aan netwerken, waarbij het genot of rendement juist toeneemt bij deelnemers aan een netwerk. Je hebt bijvoorbeeld weinig aan een fax wanneer maar een paar mensen zo'n machine bezitten. Het wordt een productief kapitaalgoed wanneer alle Nederlandse bedrijven een fax bezitten.

De *padafhankelijkheid* ten slotte is het verschijnsel dat beslissingen van vandaag sterk afhankelijk zijn van de beslissingen van gisteren. In feite zijn, wanneer we deze definitie gebruiken, veel zaken padafhankelijk. In de literatuur heeft padafhankelijkheid de betekenis gekregen van het fenomeen dat door onder meer David (1985) and Arthur (1994) is beschreven: door een toevallige gebeurtenis wordt 'gekozen' voor een goed dat als standaard gaat fungeren voor de rest van de economie – zoals in het geval van het QWERTY-toetstenbord. Door die toevallige keuze ontstaat er een monopolioïde marktstructuur, met alle negatieve gevolgen van dien. Er wordt, met andere woorden, een suboptimaal pad vastgelegd ('locked in'), waarbij geen terugkeer meer mogelijk is. Het padafhankelijkheids-

argument is sterk verbonden aan toenemende schaalvoordelen; toenemende schaalvoordelen kunnen immers aan de basis staan van padafhankelijkheid, zoals in het geval van een netwerkgoed.

Hoewel de bovengenoemde factoren een eenheid van visie suggereren kan men in de literatuur van de ruimtelijke economie twee *Weltanschauungen* aantreffen. De eerste visie op ruimte wordt vertegenwoordigd door het werk van Von Thünen (1826), Weber (1909), Christaller (1933), Lösch (1944) en Isard (1956). Deze eerste visie ziet het ruimtegebruik als voorbestemd door geografische en ecologische eigenschappen, transportmogelijkheden en (bedrijfs)voorkeuren. De spreiding van locatiekeuzes en de daarbijbehorende prijsontwikkelingen vormen een evenwicht. Geschiedenis of cultuur van een land of regio doet er niet toe en kunnen ook de uitkomst van dit evenwichtsproces niet beïnvloeden. De uitkomst is volledig gedetermineerd en omdat het evenwicht gebaseerd is op volledig rationeel handelende individuen, is de kans klein dat de markt voor ruimtegebruik faalt.

Dit in tegenstelling tot de tweede visie op het ruimtegebruik, waarin met name door evolutionaire economen de rol van historische gebeurtenissen en toeval in ruimtegebruik juist worden benadrukt. Volgens Arthur (1994) wordt dit nergens in de geschiedenis van het denken expliciet geformuleerd maar men kan deze gedachte wel terugvinden in het werk van bijvoorbeeld Engländer (1924) en Palander (1935). Zij zien de ruimtelijke orde als een procesafhankelijk systeem. Expliciete formalisering van dit dynamische proces vindt pas echt plaats in het werk van Arthur (1990) die laat zien dat keuzes in een dergelijk systeem gebaseerd zijn op toeval waardoor er divergerende tijdspaden ontstaan, die niet noodzakelijk maatschappelijk optimale tijdspaden zijn. Het begrip 'padafhankelijkheid' is geboren in de sociale wetenschappen en als er een maatschappelijk fenomeen geschikt is om het nut van padafhankelijkheid aan te tonen, dan zijn het wel locatiekeuzes.

Padafhankelijkheid en agglomeratievoordelen worden in de literatuur veelal door elkaar heen gebruikt en hebben veel met elkaar te maken maar zijn wezenlijk verschillend. Agglomeratievoordelen liggen aan de basis van padafhankelijke processen maar zijn op zichzelf niet voldoende om padafhankelijkheid in het leven te roepen. Een voorziening met de eigenschappen van een publiek goed (zoals een marktplaats, school, ziekenhuis of een universiteit) kan ook in een evenwichtsmodel van ruimtegebruik worden opgenomen maar daarmee is het proces nog niet padafhankelijk. Er is slechts sprake van padafhankelijkheid wanneer de keuzes van vandaag afhankelijk zijn van voorafgaande keuzes of gebeurtenissen, waarbij eenmaal gedane keuzes onomkeerbaar zijn. In tabel 2.2 zijn de eigenschappen van beide visies gegeven. Het nadeel van onomkeerbaarheid en de rol die toeval speelt in de keuzes van locaties is dat een dergelijk ontwikkelingspad suboptimaal kan zijn, met andere woorden: de markt voor ruimte kan falen.

Tabel 2.2 Economische visies op ruimtegebruik

Eigenschappen evenwichtsvisie	Eigenschappen padafhankelijke visie
Unieke evenwichten	Multipelen evenwichten
Gedetermineerd, voorspelbaar	Niet-gedetermineerd, niet voorspelbaar
Homeostasis, zelfherstellend	Hysteresis, afhankelijkheid van vorige toestand
Geen marktfalen	Mogelijk marktfalen
Omkeerbaarheid beslissingen	Onomkeerbaarheid beslissingen ('lock in')

Hoewel padafhankelijkheid sterk tot de verbeelding spreekt en een verklaring biedt voor het ontstaan van bijvoorbeeld steden, is daarmee niet gezegd dat het evenwichtdenken onrealistisch of misleidend is. Veeleer zijn beide visies complementair. Hun bruikbaarheid hangt af van de aanwezigheid van agglomeratievoordelen: schaalvoordelen verbonden aan een locatie.

Een belangrijk inzicht van Arthur (1994) is dat agglomeratievoordelen niet noodzakelijk zijn om agglomeraties te kunnen verklaren. Ze kunnen met evenveel gemak verklaard worden door locatievoordelen of -voorkeuren. Een pluspunt van agglomeratievoordelen is dat ze een sterke invloed hebben op de ruimtelijke ontwikkeling in de tijd doordat er van een clustering een versterkend, zo niet self-fulfilling effect uitgaat. Bedrijven vestigen zich op een bepaalde plaats, omdat andere bedrijven daar gevestigd zijn. Andere bedrijven zullen dit vestigings-signaal gebruiken om de concentratie van bedrijven op te zoeken, enzovoort. Het verklaren van locatiebewegingen wint aan kracht door aandacht te besteden aan toenemende schaalvoordelen.

In de bespiegelingen over de toekomst wordt veel aandacht besteed aan de mate waarin ICT het belang van geografie beïnvloedt. Volgens sommigen betekent dit het einde van de stad en de opkomst van 'footloose' bedrijven. Veel hangt volgens economen af van agglomeratievoordelen en -nadelen. We spreken van *agglomeratievoordelen* indien de netto baten die verbonden zijn aan het aanwezig zijn op een locatie tezamen met andere bedrijven of consumenten toenemen met het aantal bedrijven, respectievelijk consumenten op die bewuste locatie.⁴ Toenemende schaalvoordelen zijn echter niet noodzakelijk verbonden aan een locatie, zij kunnen ook verbonden zijn aan een netwerk van bedrijven die zich in principe over de gehele wereld kunnen bevinden. In de praktijk blijkt dat netwerken van bedrijven zich veelal concentreren in bepaalde regio's of steden. Het is veelal op die plaatsen dat zich de externe effecten voordoen van individueel handelen, en niet in de doelbewust gearrangeerde netwerken van bedrijven. Externe effecten zijn immers de *onbedoelde* neveneffecten van economisch handelen van individuen en de netwerkverbindingen tussen bedrijven (al dan niet tot stand gebracht door een 'venture capitalist') zijn hoofdzakelijk functioneel en bedoeld om de toenemende schaalvoordelen van een netwerk binnen te halen. Externaliteiten zouden wel verbonden kunnen zijn aan bedrijven die samenwerken in R&D, aangezien kennisontwikkeling weinig voorspelbaar is en kennis-spillovers zich moeilijk laten sturen of inperken.

De kennisintensivering en de toegenomen internationale concurrentie hebben volgens velen de netwerkeconomie op de voorgrond geplaatst, waarmee langzamerhand de 'oude' industriële economie wordt vervangen. De stad als centrale marktplaats lijkt met de komst van de netwerkeconomie uitgespeeld, terwijl de stad in de nieuwe visie meer een attractiepunt voor of broeinest van relaties is. Voor een goed begrip van hoe netwerken van relaties van invloed zijn op de economie en de allocatie van ruimte moet men niet langer in lang gekoesterde archetypen zoals markten of hiërarchieën denken maar in netwerken. In het standaard economisch model maken individuen beslissingen onafhankelijk van elkaar waarbij marktsignalen zoals prijzen optreden als coördinatiemechanisme voor vraag en aanbod naar een goed. Een centrale veronderstelling in dit geheel is dat individuele vragers en aanbieders geen invloed op de prijsvorming hebben. Een zwak punt van de markttheorie is dat er geen goed onderbouwd mechanisme is voor de vorming van prijzen. Vragers en aanbieders komen wel degelijk met elkaar in contact, menig vrager en aanbieder heeft invloed op de prijsvorming en in een dynamisch systeem zijn uitkomsten sterk afhankelijk van de verwachtingen van marktparticipanten. Daar prijs en hoeveelheid vaak op strategische wijze worden bepaald, is het dan ook niet zo vreemd dat speltheorie zo'n hoge vlucht heeft genomen in de economische theorie. Menige spelsituatie heeft als eigenschap dat er meerdere evenwichtoplossingen bestaan. Enerzijds kan deze eigenschap als realistisch gezien worden omdat de wereld nu eenmaal gekenmerkt wordt door diversiteit en fases van stabiliteit en instabiliteit. Sommigen zien het voorkomen van meerdere evenwichten echter als een zwakke eigenschap van een theorie, omdat het de voorspellingskracht van speltheorie danig inperkt. Speltheoretici hebben daarom langs twee lijnen geprobeerd een antwoord te vinden op de multipel-evenwichtoplossingen: enerzijds door bepaalde evenwichten als 'niet haalbaar' te bestempelen en anderzijds door theorieën te verfijnen. Speltheorie is daardoor aanzienlijk complexer geworden en uiteindelijk is in veel gevallen de mogelijkheid van meerdere evenwichten niet uitgewist. Voorts stelt de toegenomen complexiteit hoge eisen aan de rationaliteit van de deelnemers aan het spel, een rationaliteit die beter vervangen kan worden door een beperkte rationaliteit ('bounded rationality').

Indien men vaststelt dat de markttheorie een goede onderbouwing van prijsvorming mist, dan kan men stellen dat de speltheorie een goede onderbouwing van de vorming van verwachtingen mist. Een nieuwe toevoeging aan de literatuur over de totstandkoming van economische orden bekijkt de economie vanuit het (evenwichts)perspectief van de *interactie* tussen individuen. Centraal in deze stroming staat het idee van leren: het idee dat mensen beginnen met onvolledige informatie over hun omgeving, om langzaam maar zeker informatie te verzamelen en op basis van die nieuwe informatie hun gedrag aan te passen in overeenstemming met die nieuwe informatie. Op deze wijze kan een individu op basis van eigen ervaringen maar voornamelijk door de ervaring van anderen, c.q. naasten, onzekerheid verminderen en beslissingen nemen. De bespreking van deze snelgroeiende literatuur is een onmogelijke zaak (zie Kirman 1998). Op deze

plaats zal daarom worden ingegaan op de vraag hoe netwerkstructuren de economie en, in het verlengde daarvan, het ruimtegebruik kunnen beïnvloeden.

Voor een goed begrip introduceren we eerst wat begrippen. De structuur van interactie tussen individuen vormt een netwerk. Strikt genomen is een netwerk niet meer dan een verzameling punten met verbindingen daartussen. Zo'n verbinding kan zich materialiseren in de vorm van een stroom van informatie over goederen, samenwerkingsverbanden waarbij kennis wordt uitgewisseld of ontmoetingsfrequenties. De meest besproken toepassing van netwerken is op het terrein van innovaties. Netwerken kunnen namelijk van cruciaal belang zijn in de diffusie van nieuwe kennis of nieuwe producten. Door deel te nemen aan een netwerk kan men van *anderemans* ervaringen *leren*, dit in tegenstelling tot het marktmodel waarin ieder individu geïsoleerd van anderen beslissingen neemt. In zo'n zogenaamde Robinson Crusoe-economie kunnen suboptimale resultaten tot stand komen, bijvoorbeeld in het geval dat een nieuw, superieur product wordt geaccepteerd waarvan men onzeker is over het rendement in het gebruik vis-à-vis het gebruik van een oud product waarvan men zeker weet wat men heeft. Een centraal resultaat voor dit soort situaties is dat een maatschappij waarin individuen geïsoleerd beslissingen nemen op de lange termijn *diversiteit* oplevert: sommige mensen blijven bij het oude product, terwijl anderen overgaan tot een nieuw. Indien we nu veronderstellen dat mensen van hun naasten leren, en er dus een netwerkstructuur aan relaties bestaat, veranderen de uitkomsten drastisch hoewel dit niet ten alle tijden gunstig hoeft te zijn voor de maatschappij als geheel. In een sterk geïntegreerde maatschappij kunnen de ervaringen van een paar opinieleiders allesbepalend worden, waardoor men zich *en masse* conservatief gedraagt. Indien de maatschappij echter uit *lokaal onafhankelijke* individuen bestaat, dan is het gevaar voor dit soort conservatisme aanzienlijk kleiner aangezien de ervaringen van een paar individuen op dat moment niet langer de kans krijgen om op macroniveau uitkomsten te beïnvloeden. Integratie hoeft dus niet per se een goede zaak te zijn.

Netwerkexternaliteiten – het fenomeen dat het nut of het rendement van een netwerk toeneemt met het aantal mensen dat gebruik maakt van het netwerk – vormen een hoofdstuk apart. Tot dusver hebben wij afgezien van enige neveneffecten om te laten zien dat een netwerkstructuur op zich al van invloed is op het reilen en zeilen in een economie. Netwerkexternaliteiten maken het verhaal wat complexer maar ook realistischer. Zodra er sprake is van netwerkexternaliteiten, gaat het niet langer om het goed *an sich*, maar is het belangrijker *hoeveel* mensen besluiten om over te gaan op de acceptatie van een goed of reeds zijn overgegaan op een bepaald goed. In feite vormen netwerkexternaliteiten schaafeffecten aan de vraagzijde van een markt. Vooral in de nieuwe economie zal dit soort schaafeffecten een grote rol spelen aangezien veel producten hun status ontlenden aan grote groepen gebruikers en lage reproductiekosten. Maar ook in vestigingsplaatsgedrag spelen dit soort effecten een rol omdat sommige locaties toegang bieden tot een netwerk van relaties. Bedrijven zijn bijvoorbeeld indifferent tussen twee steden. Indien echter de ene stad een groter netwerk aan relaties biedt

dan de ander, zal het vestigingsprobleem eenvoudig zijn. Moeilijker wordt het wanneer er nog geen netwerk bestaat. Op dat moment spelen drie elementen een hoofdrol bij dit soort externe effecten: verwachtingen, coördinatie en compatibiliteit (aansluitbaarheid). De verwachtingen ten aanzien van het acceptatiegedrag van anderen zijn van groot belang voor het individuele besluit. Als iedereen een bepaald goed geaccepteerd heeft en het daarmee verheven heeft tot de norm of de standaard, dan is het niet optimaal voor individuen om af te wijken van de norm, zelfs als er een beter product dan het normproduct bestaat. Netwerkexternaliteiten leiden derhalve tot padafhankelijkheid, waarover later meer. Wat de netwerkeconomie toevoegt aan de literatuur over padafhankelijkheid, is dat men beter begrijpt waar die inertie van keuzes vandaan komt. Voor een goed begrip van de netwerkstructuur van relaties is het van groot belang om te weten of een padafhankelijkheid zich wel of niet voordoet. Onder de veronderstelling van *uniforme interactie*, dat wil zeggen: als een individu een gelijke kans bezit om iedereen in de maatschappij te ontmoeten, zal een diversiteit van systemen niet voorkomen. Acceptatie van een nieuw product zal dan volledig zijn of niet plaatsvinden; het is alles of niets. Een interactiestructuur gebaseerd op basis van (sub)groepen zal daarentegen een veel rijker menu aan uitkomsten opleveren (Goyal 1999). Een *groepeninteractiestructuur* gaat ervan uit dat de uniforme interactie binnen groepen hoger is dan die tussen groepen. Indien beide groepen volledig geïntegreerd zijn, dan zijn we weer terug bij het geval van de uniforme interactiestructuur. Afgezien van het ideale geval van volledige integratie kunnen er in het geval van groepeninteractie verschillende standaarden of normen voorkomen. De kans op een dergelijke diversiteit neemt echter af naarmate een maatschappij hechter is, dat wil zeggen: de interactie tussen de groepen is intens. Vooral deze laatste bevinding is van groot belang voor een begrip van de ontwikkeling van de cultuur van stad en land. De toegenomen integratie van Nederland over de eeuwen heen of zelfs over de laatste paar decennia kan verklaren waarom culturele diversiteit (normen tussen stad en land, of tussen steden) of diversiteit in taal is afgenomen. Vanzelfsprekend is diversiteit nog steeds een feit omdat van volledige integratie geen sprake is. Wat wel duidelijk is, is dat het beeld van de middeleeuwse stad waarin mensen hun gehele leven wonen en werken tot het verleden behoort.

Het belang van netwerken speelt zich hoofdzakelijk af op drie terreinen: de ontwikkeling van waarden en normen, technologie en mobiliteit. Ieder van deze terreinen is van belang voor de allocatie van ruimte. Zo is de invloed van netwerken op waarden en normen van groot belang voor het vormen van preferenties over wonen en werken maar ook over ideeën van burgerschap in gemeenten en steden (denk aan criminaliteit en gettovorming). Zoals de voorbeelden over technologie-diffusie lieten zien, is de aard van een netwerkstructuur eveneens van cruciaal belang voor de creatie en verspreiding van kennis, en tot slot gaan netwerken van relaties gepaard met mobiliteit van goederen, kennis en mensen. De aanknopingspunten voor het beleid op het terrein van de netwerkeconomie zijn veel moeilijker te duiden. Veel instituties op dit terrein zijn immers in het leven geroepen op basis van particulier initiatief, waarop een overheid weinig grip heeft of behoeft te hebben. In het geval dat er netwerkexternaliteiten zijn verbon-

den aan een systeem of een goed, kunnen bedrijven op verschillende manieren reageren, zoals verticale integratie, joint ventures, het vergroten van een privaat netwerk tegen een minimale prijs (of gewoon gratis) in het geval dat hardware en software complementaire goederen zijn, het gebruik van de reputatie van een bedrijf in het manipuleren van verwachtingen van consumenten, enzovoort. Voor de overheid rest alleen nog de rol van mededingingsautoriteit aangezien netwerkeigendom in veel gevallen monopolievorming in het leven roept. Zoals het geval van Microsoft laat zien, is het bijzonder moeilijk om een hard geval van monopoliemisbruik aan te tonen.

Wat zijn de lessen die we in het ontwikkelen van het economisch denken over ruimte kunnen ontwaren? Allereerst dat theorieontwikkeling haar modes kent. De cynicus zal zeggen dat er niet veel nieuws onder de zon is. Begrippen om ruimtegebruik te verklaren komt men in de geschiedenis herhaaldelijk tegen en er lijkt voortdurend een herontdekkingsproces van de ruimte plaats te vinden. Een tweede les is dat er voor lange tijd maar één relevante ruimtelijke schaal van analyse werd gehanteerd, en wel die van de nationale staat. Door ontwikkelingen als globalisering en de diffusie van ICT, waardoor productie en consumptie van goederen en diensten zich niet veel aantrekken van de grenzen van de natie, is er meer aandacht gekomen voor de ruimtelijke dimensie in de economie. Een derde les is dat veel stromingen bij nadere beschouwing soms veel meer gemeen hebben dan dat zij verschillen en dat op andere momenten stromingen elkaar eerder aanvullen dan dat zij strijdig zijn. Een inductieve benadering van de economie kan bijvoorbeeld zeer wel bevruchtend werken voor een deductieve benadering, en omgekeerd. Dat er toch verschillen blijven bestaan tussen stromingen heeft wellicht te maken met de arbeidsdeling binnen de wetenschap met als uitkomst een steeds verdergaande specialisatie, waarbij iedere specialisatie ook zijn eigen tijdschriften, jargon en benadering voorop stelt waardoor communicatie zeer moeilijk plaatsvindt. Om die communicatie te doen plaatsvinden is het van essentieel belang dat er een standaardtaal wordt gehanteerd die voor velen begrijpelijk is. In dat opzicht is er wellicht niet veel nieuws onder de zon maar lijkt het werk van mensen die integratief bezig zijn of een breed onderzoeksterrein bestrijken, van belang omdat zij het debat bepalen.

2.7 CONTOUREN IN DE ECONOMISCHE THEORIE

Wat tekent zich nu af als we het economisch denken over ruimte overzien? De ruimte is weliswaar herontdekt door economen maar het gehanteerde ruimtebegrip – ruimte als een schaars goed – is in feite hetzelfde gebleven. Voor een deel is dat begrijpelijk omdat de onderzoeksvraag die economen stellen ook dezelfde is gebleven: waar vindt economische activiteit plaats en hoe krijgt de organisatievorm van die activiteit gestalte? In veel verhalen over ruimte staan de transportkosten centraal. Nijkamp (2002) stelt niet voor niets dat ruimte en snelheid onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn. Wie ruimtelijke veranderingen wil begrijpen kan mobiliteit en ruimte dan ook niet los van elkaar behandelen. Daarbij speelt de stad – of meer algemeen gesteld, agglomeraties – een grote rol, omdat

de stad een efficiënte organisatievorm is om met ruimte en mobiliteit om te gaan. Het is dan ook niet zo gek dat menig ruimtelijk econoom gepreoccupeerd is met het verklaren van agglomeraties, waarbij schaalvoordelen en padafhankelijkheid een grote rol spelen. Deze – wellicht te korte – samenvatting van het ruimtelijk-economisch denken geeft de suggestie van een eenheid van visie, in de praktijk krijgt met eerder een gespleten beeld van de ruimtelijke economie. Enerzijds lijken economen door pogingen van Krugman en Glaeser meer aandacht te geven aan de geografische dimensie van de economie. Ook in Nederland komen de ideeën van Krugman tot uiting in bijvoorbeeld de evaluatie van een zweefbaan tussen Schiphol en Groningen (Knaap en Oosterhaven, 2001). Anderzijds constateren we dat de mainstream binnen de economische wetenschap nog allerminst is beïnvloed.

Voor een deel is het vreemd dat ruimte nog niet ingeburgerd is in de economische theorie, aangezien een andere dimensie van de economie – tijd – een standaard element is geworden in economische beschouwingen en modellen, terwijl vroeger bijna alle theoretische modellen statisch van aard waren. Voor een ander deel is de geringe invloed op het standaard denkraam van economen helemaal niet zo vreemd. Zoals het werk van Krugman laat zien, maakt ruimte de theoretische modellen tamelijk complex en kan men slechts door simulatie enige uitspraken doen over de interactie tussen economie en ruimtegebruik. De oude algemeen-evenwichtsliteratuur op dit terrein laat zien hoeveel moeite men zich moet getroosten om een realistisch beeld van het ruimtegebruik te schetsen door schaalvoordelen in de analyses in te bouwen. Arnott (1987: 430) noemt het bestaan van schaalvoordelen de voornaamste reden waarom ruimtelijke economie zich geen plaats in de mainstream van de economie heeft verworven: “space cannot be fitted neatly into competitive general equilibrium. (...) Competitive equilibrium, if it exists, is inconsistent with economies of scale.” In veel gevallen levert de zuivere evenwichtsvisie op ruimtegebruik derhalve ook niet veel licht op. Met de komst van Krugman (par. 2.3), die niet zo recht in de leer is wat de zuivere algemeen-evenwichtstheorie betreft, is die laatste conclusie helaas nog steeds niet omvergeworpen. Het is de taak voor ruimtelijk economen om aan te tonen dat de keuze om van ruimte te abstraheren een verkeerde is en welvaartsverliezen inhoudt. Vooralsnog gaan ruimtelijke economen niet zo ver, omdat zij wellicht inzien dat hun discipline nog niet ver genoeg ontwikkeld is om dergelijke stellige uitspraken te doen of omdat men zo vergaand gespecialiseerd is dat men ‘the big picture’ ook niet meer kan ontdekken. Daarmee raken we een breder probleem.

Economen zijn net als andere sociale wetenschappers in hoge mate gespecialiseerd. Waarin zij echter verschillen van hun broeders in aanpalende disciplines, is wellicht dat zij de pretentie hebben opgegeven om een wereldomvattende beschouwing of holistische theorieën op te schrijven. Managementgoeroes als Michael Porter en sociologen zoals Castells lijken die pretentie nog wel te hebben. De tijden van *The General Theory* van Keynes en Schumpeter zijn wat economen betreft voorbij. Krugman doet wel een poging om een veelomvattende visie te

construeren, maar het is zeker geen alomvattende visie en bij nader inzien valt zijn visie ook uiteen in allerlei kleine macro-economische modellen die maar een deel van het probleem behandelen en die bovendien weinig empirische ondersteuning genieten. Bovendien is zijn werk zo pril dat ook hij geen ferme beleidsuitspraken durft te doen, terwijl hij op andere terreinen menig beleidsmaker of collega-econoom voor rotte vis heeft uitgemaakt. Een betere indicatie van de onzekerheid van zijn werk kan men op dit moment niet verkrijgen. Met die onzekerheid hebben we misschien ook een kern te pakken van hoe het beleid in Nederland en daarbuiten vatbaar is voor goeroes die met stelligheid beleidsaanbevelingen doen of voorspellingen maken. Het werk van Krugman en Williamson is wellicht te complex en bevat blijkbaar te veel onzekerheden om op blind te varen en de recepten van Porter zijn relatief eenvoudig en worden met veel aplomb geponereerd (zie voor kritiek Boekema en Hospers 2002). De beperkte geldigheid van de cases studies en het ontbreken van een hecht theoretisch raamwerk is een probleem waar veel bedrijfskundig onderzoek mee te maken heeft. Het verklaren van internationale handel en bedrijfsstrategieën heeft daarom de afgelopen decennia niet veel vooruitgang geboekt. Buckley en Casson (2001: 89) leggen de vinger op de zere plek: “Excessive dependence on cases studies means that the ‘strategic management’ literature increasingly confuses consultancy with research, and equates the development of executive teaching materials with original contributions to knowledge.”

Wat men wel Porter moet nageven is dat hij het beleid warm heeft gemaakt voor het belang van geografie voor de economische welvaart. De inbreng van economen in geografische zaken kan echter niet altijd op de goedkeuring van de beheerders van het geografische gedachtegoed rekenen, getuige het felle commentaar van bijvoorbeeld Martin (1999). “This new economic geography is neither that new, nor is it geography”, is zijn conclusie. Voor een deel klinken op dit punt zure druiven door in zijn woorden, voor een deel heeft Martin ook gelijk: ongetwijfeld hebben mensen als Myrdal, Von Thünen, Pred, Christaller en anderen het allemaal al een keer gezegd en als men de conclusies onder de loep neemt dan zijn zij tamelijk mager en ook niet echt nieuw. Wat Krugman en anderen echter wel bieden, is een eenheid in het taalgebruik, een aanscherping van economische intuïtie en het duidelijk maken dat er meer is dan de schaal van de nationale staat. De algemene beleidsles uit het werk van Williamson en anderen die het waard is om onthouden te worden, is dat men oog moet hebben voor de transactiekosten die verbonden zijn aan de handel in goederen, diensten en ideeën. Door deze aandacht voorkomt men wellicht dat men zich blind staart op de ‘best practices’ in de wereld. ‘Modellen’ in de institutionele regionale economie verdienen veelal niet die titel en zijn in veel gevallen interessante succesverhalen die helaas moeilijk generaliseerbaar zijn. Daarmee is niet gezegd dat het volledig nutteloos is wat er in disciplines als bedrijfskunde en geografie wordt onderzocht. Er worden door geografen en sociologen bijvoorbeeld veel vragen gesteld en problemen gesignaleerd die niet beantwoord worden door economisch geografen, hoewel ook daar nieuwe ontwikkelingen gaande zijn (Glaeser, 1999b). Toch hoeft iedere discipline niet volledig de wetenschappelijke problemen en

methoden van de ander over te nemen om kennis over geografie en maatschappij te 'produceren'. Geografie, sociologie en economie kunnen in potentie vruchtbaar met elkaar samenwerken, zolang een ieder maar beseft wat zijn comparatieve voordeel is in de handel in ideeën.

NOTEN

- ¹ Nadeel van dit laatste onderzoek is dat de internationale samenwerking niet is meegenomen. Dit heeft ongetwijfeld te maken met de selectiviteit van de steekproef door te concentreren op microdata van Nederlandse bedrijven die een aanvraag indienen bij het ministerie van EZ voor een van de stimuleringsmaatregelen voor onderzoek en ontwikkeling.
- ² Het bepalen van bijvoorbeeld de grootte van agglomeratie-effecten is uiteindelijk een empirische vraag, die lastig te beantwoorden is maar die wel noodzakelijk is indien men de zichtbare hand van de overheid wil laten ingrijpen in het proces van locatiekeuze.
- ³ Er zijn natuurlijk wel weer anderen, zoals de economisch historicus Douglass North, die de bredere consequenties van transactiekosten benadrukken.
- ⁴ Met evenveel gemak kan men echter ook agglomeratienadelen – ‘diseconomies of agglomeration’ – voorstellen waarbij de nettobaten afnemen met de toename van bedrijfsvestigingen. Congestie maakt dan een locatie minder attractief en heeft juist een verspreidende kracht in plaats van een concentrerende kracht.

3 SOCIOLOGEN OVER RUIMTELIJKE VERANDERING

Hoe denken sociologen over ruimtelijke veranderingen? In dit hoofdstuk blijkt dat er bij de beantwoording van deze vraag een duidelijke omslag heeft plaatsgevonden. De naoorlogse ‘moderne’ sociologie die ten grondslag lag aan de uitbouw van de verzorgingsstaat was goeddeels niet geïnteresseerd in ruimtelijke factoren. De analyse was erop gericht algemene wetmatigheden – over het gedrag van mensen en over het functioneren van maatschappijen – te vinden die als basis kunnen gelden voor overheidsingrijpen.¹ De nationale staat gold als kader waarbinnen sociale systemen werden bekeken en waarop het onderzoek was gericht. Sociale systemen werden dus opgevat als nationale systemen. De invloed van ruimtelijke factoren op sociale processen kreeg weinig aandacht. Verschillende, met name continentale sociologen keken in hun analyses wel naar de relatie tussen ruimte en sociale processen, maar hun analyses stonden in het vakgebied niet centraal. Een uitzondering op het niet-ruimtelijke karakter van de moderne sociologie werd gevormd door het onderzoek binnen twee subdisciplines – de urbane en rurale sociologie. Dit onderzoek ging echter gepaard met weerkerende twijfels over de juistheid van de oriëntatie op stad en platteland.

Tot voor kort typeerde de gebrekkige aandacht voor ruimte en ruimtelijke veranderingen de mainstream van de sociologische theorievorming. Hierin is inmiddels verandering gekomen. Sinds de jaren zeventig werd mede in reactie op maatschappelijke veranderingen de ruimte ‘ontdekt’. Dit kwam tot uitdrukking in theorievorming over de veranderende ruimtelijke kenmerken van ‘laat-kapitalistische’ maatschappijen. De relatie tussen maatschappelijke en ruimtelijke veranderingen kreeg daarmee meer aandacht in de algemene sociologie. Dit hoofdstuk stelt een aantal van deze reacties op de gebrekkige rol van ruimte in de moderne sociologie centraal. Hierbij komen verschillende ‘nieuwe’ onderzoeksthema’s in beeld: de wisselwerking tussen mondiale ontwikkelingen en lokale veranderingen, de relatie tussen identiteit en ruimte, het toenemende belang van regionalisering en de inrichting van plaatsen als consumptieruimtes. Deze en andere thema’s kunnen een bijdrage leveren aan de analyse van het debat over veranderingen in stad en land.

We schetsen de ontwikkeling van de opvattingen over ruimte en ruimtelijke veranderingen in de sociologie in zeven paragrafen. Paragraaf 3.1 typeert de aandacht voor ruimte in de klassieke en moderne sociologie. Vervolgens bekijken we de groeiende aandacht voor ruimtelijke aspecten van sociale relaties in de recente sociologie. Hierbij komen vier sociologen aan de orde.² Paragraaf 3.2 geeft een beeld van de ideeën van Anthony Giddens. Paragraaf 3.3 bespreekt de theorievorming van Saskia Sassen. Paragraaf 3.4 typeert de opvattingen van Manuel Castells. En paragraaf 3.5 bekijkt de gedachtevorming van John Urry. Deze sociologen benadrukken dat door voortgaande modernisering de ruimtelijke kenmerken van onze maatschappij veranderen. Dit blijkt ook gevolgen te hebben voor de manier waarop wordt gedacht over de relatie tussen ruimtelijke en maatschappelijke

veranderingen. Paragraaf 3.6 plaatst hierna kanttekeningen bij de ‘nieuwe’ urbane en rurale sociologie en in paragraaf 3.7 zetten we enkele conclusies over ruimtelijke veranderingen in de sociologie op een rij.

3.1 RUIMTE IN DE KLASSIEKE EN MODERNE SOCIOLOGIE

De sociologie kwam meer dan honderd jaar geleden binnen nationale staten tot stand. Deze klassieke sociologie had in elk land een eigen disciplinaire geschiedenis, eigen grondleggers, en een eigen ‘stijl’ van sociologisch onderzoek (Van Houten 1973: 33-42). Ondanks deze afzonderlijke ontwikkeling was de aandacht voor ruimte in deze klassieke sociologie echter vergelijkbaar. Na de Tweede Wereldoorlog nam de internationalisering van de sociale wetenschappen echter dusdanige vormen aan dat een internationale sociologische gedachteontwikkeling de overhand kreeg (Hagendijk et al. 1992). In de mainstream van de moderne sociologie die hiervan het gevolg was, verdwenen ruimtelijke factoren grotendeels uit het gezichtsveld. Er waren natuurlijk wel verschillende – vooral Europese – sociologen die aandacht besteedden aan de samenhang tussen ruimtelijke en maatschappelijke ontwikkelingen, maar die kregen in de tekstboeken relatief weinig aandacht. Een analyse van deze ontwikkeling verheldert de achtergrond van de opvattingen over ruimtelijke veranderingen in de recente sociologie. We geven daarom een typering. Eerst bekijken we de opvattingen over ruimte in de klassieke sociologie. Daarna komt de moderne sociologie aan bod.

3.1.1 RUIMTE IN DE KLASSIEKE SOCIOLOGIE

De vroege sociologie kwam tot stand in reactie op de ingrijpende maatschappelijke veranderingen. De sterke groei van de steden door de trek van de boerenbevolking naar de stad vormde één van de meest zichtbare aspecten van dit proces. Bovendien hadden de steden als geboorteplaats van het vrije burgerschap al eerder een belangrijke rol bij de ontwikkeling van het moderniseringsproces. Het is dan ook niet verwonderlijk dat Marx, Weber, Durkheim en ook Simmel expliciet aandacht besteedden aan stad en verstedelijking (Tromp 1985: 91-99; Saunders 1985: 76-79 en 1986: 13-52; Urry 1995: 7-9). Ze doen dit vanuit een historische en cultuursociologische invalshoek. Het verstedelijkingsproces wordt niet verklaard met een ruimtelijke theorie alleen; de oorzaken van urbanisatie worden gezocht in – overigens zeer verschillende – analyses van sociale veranderingen (Saunders 1986: 14). Saunders (1985: 76) benadrukt dat Marx, Weber en Durkheim hierbij tot vergelijkbare thema’s komen:

- 1 De rol van steden als plaats waar de overgang van de feodale naar de moderne maatschappij het eerst te zien is.

Marx, Weber en Durkheim vragen zich alledrie af hoe de moderne maatschappij is ontstaan. Bij de beantwoording van deze vraag krijgt de stad een centrale rol (ibid: 76-78). Voor Marx is de Middeleeuwse stad de plek waar de kapitalistische productiewijze eerst bepalend werd. Tegelijkertijd bestonden op het platteland nog feodale verhoudingen. De verbondenheid van stad en platteland met verschillende productiewijzen was volgens Marx echter niet

causaal en verdween spoedig. Stad en land moeten dan ook vanuit een zelfde kader worden geanalyseerd. Weber bekijkt op vergelijkbare wijze de historische rol van de steden bij het moderniseringsproces (Tromp 1985: 97-99). De Middeleeuwse stad was uniek omdat hier voor het eerst vrije 'burgers' leefden met door de wet gedefinieerde rechten en plichten. Dit burgerschap vormde de noodzakelijke voorwaarde voor de latere ontwikkeling van economische rationaliteit en politieke democratie. De autonome rol van de steden is echter overgenomen door de nationale staten. Ook Weber ziet geen causale relatie tussen stedelijke vorm en modernisering. En voor Durkheim zijn steden de plek waar arbeidsdeling het eerst ontstond. Het proces van arbeidsdeling ging echter door en strekte zich spoedig uit buiten de stad. Net als Marx en Weber meent ook Durkheim dus dat de Middeleeuwse stad oorspronkelijk een sociologisch relevante categorie was. Die rol is echter overgenomen door nationale staten. Recent wees Peterson (1981) in dit verband nogmaals op het belang van de overgang van het denken over de stad op zichzelf naar een analyse van steden in hun omgeving.

- 2 De moderne stad als uitdrukking van de maatschappij in het algemeen. Deze schets doet vermoeden dat de genoemde klassieke sociologen minder aandacht hadden voor de eigentijdse moderne steden. Weber brengt dit onderwerp inderdaad vrijwel niet ter sprake en voor zover Marx en Durkheim dat wel deden, was het om kenmerken van de gehele maatschappij te verduidelijken. Marx en Engels gebruiken voorbeelden uit de Engelse steden om hun opvattingen te onderbouwen. De armoede en ellende in de steden wordt echter niet uit het urbanisatieproces verklaard, maar uit de ontwikkeling van de kapitalistische productiemethode. Durkheim constateert op vergelijkbare wijze dat misdaad, zelfmoord en andere sociale pathologieën het meest in de stad voorkomen. Ook hij verklaart deze problemen echter niet uit het urbanisatieproces zelf, maar uit arbeidsdeling. Ruimtelijke vorm is dus weer geen verklaringsgrond voor sociale veranderingen.
- 3 De stad als relevante secundaire factor. Marx en Durkheim onderkennen wel dat ruimtelijke factoren, zoals de concentratie van de bevolking in steden, invloed kunnen hebben op sociale processen. Ze vatten dit echter op als secundaire factor, een factor dus die niet de oorzaak is van kapitalisme, arbeidsdeling of industrialisatie, maar die wel kan bijdragen als voorwaarde. Zo vormde de concentratie van stedelijke arbeiders volgens Marx en Engels een goede voedingsbodem voor revoluties. De oorzaak van deze revoluties lag echter elders; in de kapitalistische arbeidsverhoudingen.

De aandacht van klassieke sociologen voor de ruimte heeft al met al betrekking op het onderscheid tussen stad en platteland. De reden voor deze aandacht is dat de effecten van modernisering als eerste te zien waren in de steden. Aangezien deze effecten zich echter spoedig uitstrekten over de nationale staten, maakten de klassieke sociologen geen uitgebreide analyse meer van de eigentijdse stad. Steden vormden geen relevante politieke, economische en sociale eenheid meer. Eigentijdse processen – in stad of platteland – moeten vanuit een universeel

moderniseringsperspectief worden bekeken. Een uitzondering op deze houding ten aanzien van ruimte in de klassieke sociologie betreft *The metropolis and mental life* van Simmel (1905). In deze tekst staat de invloed van de stedelijke ervaring op gedrag centraal. Simmel benadrukt dat zowel het grote aantal zintuiglijke prikkels als de marktrelaties in de stad stedelingen ertoe dwingen emotionele betrokkenheid te voorkomen. Tegelijkertijd constateert hij dat dit ook mogelijkheden biedt voor individuele expressie. Simmel stelt dus het verband tussen ruimtelijke vorm en sociale relaties expliciet ter discussie. Hij was daarmee één van de grondleggers van de urbane sociologie (par. 3.1.3). De twijfels over de grondslag van deze subdiscipline slaan, zoals zal blijken, overigens terug op de uitgangspunten van zijn analyse.

3.1.2 RUIMTE IN DE MODERNE SOCIOLOGIE

In de klassieke sociologie tekent zich zo een waterscheiding af in de aandacht voor ruimte. Enerzijds werd ruimte in de algemene sociologie niet opgevat als relevante categorie; anderzijds ontstaat specifieke aandacht voor de invloed van ruimtelijke vorm op sociale relaties. Deze tendens wordt doorgetrokken in de ‘moderne’ sociologie. In de mainstream van de algemene moderne sociologie krijgt ruimte weinig aandacht. Daarnaast ontstaan de urbane en rurale sociologie, waarin het leven in stad en platteland centraal staat.

Om met de algemene moderne sociologie te beginnen. De sociologie veranderde na de Tweede Wereldoorlog onder druk van de verzorgingsstaat van karakter (Gouldner 1970: 202-215). Met het oog op de wens om maatschappelijke problemen op te lossen ontwikkelde de sociologie zich van cultuurwetenschap tot exacte en voor het beleid nuttige wetenschap (Zijderveld 1974: 21; Jonker 1988). De internationale overeenstemming over de ‘moderne’ sociologie was groot. Giddens (1979: 235; 1982: 1) spreekt dan ook van een ‘orthodox consensus’. Deze consensus gold ten eerste de functionalistische invalshoek (1), waarin de samenleving wordt beschouwd als een functioneel systeem. Belangrijke grondleggers van dit denken als Parsons en Merton benadrukten – zeker in hun oorspronkelijke teksten – de complexiteit van dit systeem, waarbij ook ruimtelijke aspecten aandacht kregen. Zo maakt Merton (1949) een uitgebreide analyse van de verwevenheid van lokale en mondiale invloeden op gedrag aan de hand van een concrete analyse in de stad Roverre. Deze aandacht voor de complexiteit van relaties leidde oorspronkelijk tot een terughoudende opstelling ten aanzien van de mogelijkheden van sturend overheidsoptreden. Onder invloed van de sturingswensen uit de verzorgingsstaat kreeg de overheid later echter desalniettemin een bepalende rol als sturingscentrum van de maatschappij toebedacht.³ Deze invalshoek werd verbonden met een naturalistische wetenschapsopvatting (2), waarbinnen de sociale wetenschap net als de natuurwetenschap moet zoeken naar theorieën die causale verbanden tussen variabelen weergeven.⁴ Deze theorieën vormen de basis voor het optreden van de sturende overheid. Als derde kenmerk van de orthodoxe consensus noemt Giddens de theorie van de industriële maatschappij (3). Volgens deze theorie zal met de ontwikkeling van de industriële orde de

klassentegenstelling geïnstitutionaliseerd raken. Het zal leiden tot een einde aan de ideologische tegenstellingen (Bell 1960).

In lijn met deze uitgangspunten werd het sociologisch onderzoek gericht op het vinden van algemeen geldende sociale theorieën (Giddens 1984: 355). Hierbij was een strikte disciplinaire arbeidsdeling richtinggevend die zich reeds ten tijde van de klassieke sociologen begon af te tekenen. Elke sociaal-wetenschappelijke discipline richtte zich op een afzonderlijk aspect van de maatschappij. Het ‘sociale’ werd zo gescheiden van het ‘ruimtelijke’, het ‘politieke’ en het ‘economische’. Zoals de economie wetmatigheden zocht aan de hand van economische variabelen en de geografie ruimtelijke structuren verklaarde uit ruimtelijke processen, zo bekeek de moderne sociologie sociale wetmatigheden aan de hand van sociale variabelen (Gregory & Urry 1985: 2). Deze sociologie had dus weinig oog voor ruimtelijke veranderingen.

De algemene theorieën die in het kader van de moderne sociologie werden ontwikkeld, werden geacht waar te zijn onafhankelijk van tijd en plaats (Toulmin 1990: 30-35; Wallerstein et al. 1996: 3). Ruimte werd voor sociologisch onderzoek dus een irrelevante categorie waarvan moet worden geabstraheerd. Het werd gezien als toneel, waarop sociale processen zich afspelen; feitelijk inert (Wallerstein et al. 1996: 26). Het onderzoek van de moderne sociologie had zo – overigens net als het onderzoek binnen de moderne economie of politicologie – geen aandacht voor de ruimtelijke structurering van sociale processen. Het was niet gericht op ruimtelijke variaties in sociaal gedrag, maar juist op generaliseerbare sociale wetmatigheden. Impliciet lag hieraan wel een specifieke ruimtelijke opvatting ten grondslag; de opvatting dat de moderne maatschappij een nationale maatschappij is (Giddens 1984: xxvi-xxvii; Wallerstein et al. 1996: 26-27; Urry 2000b: 187-190). Er werd verondersteld dat nationale grenzen bepalend zijn voor sociale processen. Staten zijn containers waarbinnen de maatschappij van de socioloog – en de nationale economie van de econoom – functioneert.

Overigens kan deze typering van de algemene sociologie wel worden genuanceerd. Enerzijds besteedden de grondleggers van de moderne sociologie – bijvoorbeeld Parsons en Merton –, zoals hierboven reeds werd gesuggereerd, wel degelijk enige aandacht aan de ruimtelijke neerslag en beïnvloeding van sociale relaties. In de vertaling van hun denken naar de mainstream van de moderne sociologie raakte deze aandacht echter geheel ondergesneeuwd. Anderzijds zijn er buiten de mainstream van de algemene sociologie echter steeds sociologen geweest die wel aandacht besteedden aan de wederzijdse relatie tussen ruimtelijke en maatschappelijke ontwikkelingen. Naast het ‘community-onderzoek’ van Amerikaanse sociologen als Coleman (1957), Warren (1963, 1977) en Gans (1962, 1967) valt hier vooral het werk van een aantal Europese sociologen op: Rex & Moore (1967) en Pahl (1964, 1970), die onderzoek deden naar de ‘community’ in Engeland; Ledrut (1968), die in *Sociologie Urbaine* de gevolgen analyseert van de hoge mobiliteit van hogere sociale lagen in Frankrijk; en König (1958) en Klages (1968), die bekijken hoe in Duitsland contacten in de gemeenschap zijn georgani-

seerd. Deze voorbeelden laten zien dat de algemene sociologie na de Tweede Wereldoorlog vanuit een genuanceerde benadering steeds aandacht heeft gehad voor de wederzijdse relaties tussen maatschappelijke en ruimtelijke ontwikkelingen in steden en ‘communities’. Het laat echter tevens onverlet dat die rol van de ruimte in het onderzoek van de mainstream sociologie in lijn met de bovenstaande typering tot in de jaren tachtig weinig nadruk kreeg.

3.1.3 DE URBANE EN RURALE SOCIOLOGIE

De ontwikkeling van de moderne sociologie ging samen met de totstandkoming van vele subdisciplines (Van Doorn 1964; Rademaker 1979: 18). De groei van het aantal wetenschappers na de Tweede Wereldoorlog was een belangrijke drijfveer achter deze specialisatie (Wallerstein et al. 1996: 34). Onder de subdisciplines waren als gesteld ook de urbane en de rurale sociologie. In aanvulling op het reeds gememoreerde onderzoek binnen de algemene sociologie naar stad en gemeenschap raakte met deze disciplines het onderscheid tussen stad en land in de sociologie geïstitutionaliseerd.⁵ De urbane sociologie had haar wortels in het werk van de Chicago-school, het centrum van de vroege Amerikaanse sociologie (Flanagan 1990: 53-57; Sassen 2000: 143-144). Twee spraakmakende onderzoekers uit deze ‘school’, Small en Park, hadden gestudeerd bij Weber en Simmel. Ze namen hun cultuursociologische invalshoek echter niet over (Urry 1995: 9-10). In plaats van een analyse van de sociale processen in de stad vanuit het moderniseringsproces kwam een analyse van die processen vanuit het urbanisatieproces te staan. Het onderzoek was enerzijds gericht op een ecologische analyse van de stad (*urban ecology*) en anderzijds op etnografische analyses van het leven in de stad (Nelissen 1972). Er werd getracht sociale structuren te verklaren uit ruimtelijke structuren. De urbane sociologie kreeg, anders dan de geschetste aandacht binnen de algemene sociologie voor stad en gemeenschap, een ‘ruimtelijk-deterministische’ inslag.

Ook de al geïntroduceerde analyse van Simmel had ruimtelijk-deterministische kenmerken. Simmel probeerde immers de aard van de sociale relaties in de stad af te leiden uit ruimtelijke kenmerken als bebouwingsdichtheid en hoeveelheid visuele prikkels. Dit ruimtelijk determinisme bleef de urbane sociologie typeren. Het is terug te zien in de meest spraakmakende analyse. Wirth (1938) betoogt in *Urbanism as a way of life* dat er een verschil bestaat tussen de anonieme, gesegmenteerde stedelijke cultuur en een zorgzame, betrokken landelijke cultuur. In het onderzoek dat in deze lijn plaatsvindt, wordt vaak verwezen naar het onderscheid van Tönnies tussen *Gemeinschaft* en *Gesellschaft*. Hierbij wordt het platteland verbonden met de zorgzame *Gemeinschaft* terwijl de stad wordt getypeerd als onpersoonlijke *Gesellschaft*.⁶ Volgens Wirth zouden zulke culturele verschillen kunnen worden verklaard uit omvang, dichtheid en heterogeniteit van de stedelijke samenleving. Deze ruimtelijk-deterministische aanpak werd later een bron van kritiek. Er bleek bijvoorbeeld dat ook in steden gemeenschappen bestaan (Gans 1986). Ruimtelijke structuren zijn dus ontoereikend als verklaringgrond voor sociale structuren. Wel kunnen dichtheid en lokale context,

zoals de klassieke sociologen betoogden een rol spelen als secundaire factor. Daarnaast moet een verklaring ook aandacht besteden aan sociale veranderingen. Een analyse van ontwikkelingen in stad en platteland moet derhalve vanuit een uniform sociologisch kader plaatsvinden. Hiermee vervalt de rechtvaardiging voor een aparte urbane sociologie (Saunders 1985: 70-72).

Overigens moet bij deze typering wel worden bedacht dat de urbane en overigens ook rurale sociologie in verschillende landen een eigen ontwikkeling heeft doorgemaakt. Waar in de algemene Amerikaanse sociologie door de centrale plaats van de Chicago-school het stedelijk onderzoek oorspronkelijk centraal stond, daar krijgt de stad in Nederland oorspronkelijk juist minder aandacht (Van Doorn 1964: 84-86). Het past bij de wortels van de Nederlandse sociologie in de Amsterdamse sociografische school van de juristen Steinmetz en Bonger (Van Doorn 1964; Rademaker 1979; Gastelaars 1985). De empirische beschrijving van ontwikkelingen in dorp, streek en polder stond in deze sociografie centraal; de aandacht was dus gericht op het platteland (Van Doorn 1964: 84-86). De eerste lichten sociologische hoogleraren waren opgeleid door Steinmetz en Bonger (ibid: 44-47). Zij waren empirisch en niet theoretisch georiënteerd. Pas na de Tweede Wereldoorlog kwam hierin verandering. De herkomst uit de sociografie heeft uiteindelijk overigens paradoxaal genoeg juist een versterking van het niet-ruimtelijke karakter van de Nederlandse sociologie betekend: aandacht voor de ruimte verwees immers juist naar de sociografische herkomst waarvan men nu juist afstand wilde nemen.

In navolging van Redfields analyse van *The folk society* (1947) wordt binnen de rurale sociologie op vergelijkbare wijze getracht om sociale processen uit de ruimtelijke kenmerken van het platteland te verklaren. Deze subdiscipline kent vanaf het begin een empirische oriëntatie (Newby & Buttell 1980: 4; Gilbert 1982: 613). De nadruk ligt op het boerenbedrijf en de rol hiervan voor het platteland – een typering die samengaat met de institutionele inbedding van de rurale sociologie in de landbouwuniversiteiten (Newby & Buttell 1980: vii; Christenson & Garbovic 1985). Wel ontstaat de wens om te komen tot een algemenere sociologie van het platteland met minder nadruk op de landbouw. De invalshoeken uit de urbane sociologie zijn in de rurale sociologie terug te zien. Van Doorn (1964: 85) signaleert dat in de Nederlandse plattelandstudies Tönnies' onderscheid tussen *Gemeinschaft* en *Gesellschaft* opgang heeft gemaakt. Gilbert (1982: 617-623) constateert dat bovendien een model van een *rural ecology* is gehanteerd. Zijn conclusie is – in lijn met de kritiek binnen de urbane sociologie – dat deze pogingen een afzonderlijke rurale sociologie niet rechtvaardigen. Net als bij de urbane sociologie lukt het niet om rurale sociale processen te verklaren uit ruimtelijke factoren. Zo'n analyse leidt onherroepelijk tot een sociologie van de maatschappij als geheel. Overigens zijn in Nederland door bijvoorbeeld Hofstee (1957, 1968) en Constandse (1960) wel degelijk plattelandsstudies gemaakt die bij zo'n algemenere invalshoek aansluiten. Desalniettemin ontstond vanuit de relativerende conclusie over het bestaansrecht van urbane en rurale sociologie een voortdurende discussie over het bestaansrecht van beide subdisciplines (par. 3.6).

3.1.4 DE ‘ONTDEKKING VAN DE RUIMTE’

In de kern van de moderne sociologie is zo een perspectief op ruimte geïnstitutionaliseerd geraakt dat past bij kenmerken van de moderne maatschappij. Onderzoek was erop gericht generalisaties binnen nationale maatschappijen te vinden. Ruimte werd opgevat als een toneel waarop sociale processen zich afspeelden; het speelde geen rol in de sociologische analyses van wetmatigheden. Tegelijkertijd waren de urbane en rurale sociologie het resultaat van de institutionalisering van het onderscheid tussen stad en land. Deze situatie – met de bijpassende taakverdeling tussen de sociale wetenschappen en de geografie – typeerde de mainstream sociologie tot het einde van de jaren zestig. Onder invloed van maatschappelijke veranderingen viel daarna de orthodoxe consensus over de uitgangspunten van de moderne sociale wetenschappen weg. Het heeft geleid tot wat Bernstein (1976) een ‘restructuring of social and political theory’ heeft genoemd. De nationale staat werd een minder logische ruimtelijke eenheid van analyse. Het werd belangrijker lokale, regionale en nationale verschillen te verklaren en het onderzoek raakte er minder op gericht algemene wetmatigheden te vinden. De taakverdeling tussen disciplines als economie, sociologie en geografie kwam ter discussie te staan.⁷ Tegelijkertijd nam de kritiek toe op pogingen om binnen de urbane en rurale sociologie sociale processen aan de hand van ruimtelijke vormen te verklaren.

De herstructurering van de sociale wetenschappen ging gepaard met een hernieuwde aandacht voor ruimte in de sociale wetenschappen. Deze ‘ontdekking van de ruimte’ resulteerde onder meer in een debat over ruimte en sociale theorie uit het midden van de jaren tachtig (Gregory & Urry 1985; Soja 1989: 143; Harvey 1989: 284). Door dit debat wordt ruimte niet langer gezien als een toneel waarop sociale processen zich afspelen, maar als product van sociale verhoudingen en tegelijk als middel waarlangs deze verhoudingen worden ge(re)produceerd (Gregory & Urry 1985: 3). Stad en land zijn dus geen decors waarin interactie plaatsvindt, maar uitdrukking van sociale verhoudingen. Tegelijkertijd worden deze relaties middels de kenmerken van stad en platteland gereproduceerd. Deze veranderde opvatting over ruimte komt tot uitdrukking in recent onderzoek naar maatschappelijke veranderingen. Deze analyses van de komst van de posttraditionele maatschappij, de informatiemaatschappij of het laat-kapitalisme laten zien dat ruimtelijke veranderingen en sociale veranderingen met elkaar samenhangen. We schetsen deze analyses in de komende paragrafen aan de hand van de sociologen Giddens, Sassen, Castells en Urry.

3.2 ANTHONY GIDDENS – DE VERANDERENDE RUIMTELIJKHEID VAN SOCIALE PRAKTIJKEN

De Engelse socioloog Anthony Giddens heeft sinds het begin van de jaren zeventig grote invloed gehad op de herstructurering van de sociale wetenschappen. Hij maakte een kritische analyse van de bruikbaarheid van de klassieke sociologie voor het heden. De analyse mondde uit in de veelbesproken ‘structuratietheorie’, waarin expliciet aandacht wordt besteed aan de wederzijdse beïnvloeding van ruimtelijke structuren en sociale structuren. Giddens speelde hiermee een belangrijke rol bij de ‘ontdekking’ van de ruimte in de sociale wetenschappen. In het onderstaande bespreken we eerst zijn opvatting over ruimte. Vervolgens bekijken we zijn analyse van maatschappelijke en ruimtelijke veranderingen in de moderne maatschappij. We sluiten af met een aantal opmerkingen over steden.

3.2.1 RUIMTE IN DE STRUCTURATIETHEORIE

Giddens schreef zijn eerste boek op het moment dat de orthodoxe consensus de ‘moderne’ sociologie nog beheerste. Hij zette zich expliciet af tegen de daarin dominante functionalistische invalshoek (Giddens 1977: 96-129; 1979: 7). Het functionalisme heeft – net als andere collectivistische benaderingen – onvoldoende aandacht voor het doelgerichte en reflexieve karakter van het handelen van actoren. Handelingstheorieën bekijken wel hoe actoren hun handelingen steeds bewust aanpassen aan de effecten, maar deze individualistische theorieën bezien onvoldoende hoe de institutionele context het doelgerichte en reflexieve handelen beïnvloedt. Zowel de collectivistische als de individualistische benaderingen zijn dus eenzijdig (Giddens 1976: 28-57; 1977: 165-179). Er is een benadering nodig die beide overstijgt.

Giddens (1984: xx) zoekt dit antwoord in eerste instantie op ontologisch en niet op epistemologisch niveau. Het gaat er dus niet om hoe de relatie tussen structuur en actor moet worden onderzocht maar om hoe die relatie *is*. Giddens constateert dat structuren noch actoren kunnen worden opgevat als basisentiteiten waaruit de werkelijkheid is opgebouwd. Beide komen immers in relatie tot elkaar tot stand. In plaats daarvan zijn *sociale praktijken* het uitgangspunt. De werkelijkheid bestaat uit een mozaïek van onderling verbonden, elkaar beïnvloedende en verschuivende praktijken. In deze praktijken worden zowel structuren als actoren geconstitueerd (Giddens 1984: xxii). In praktijken handelen actoren doelbewust maar daarbij reproduceren ze ongemerkt structuren. De structurele kenmerken van praktijken beïnvloeden het gedrag van actoren maar zij worden tegelijkertijd ook gereproduceerd of gewijzigd met dat gedrag. Structuur en handelen zijn dus onderling verbonden; er is geen sprake van twee afzonderlijke en elkaar uitsluitende entiteiten maar er is een dualiteit (Giddens 1976: 128). Structuren zijn oorsprong én resultaat van handelen.

Giddens benadrukt dat verschillende praktijken met elkaar zijn verbonden in systemen die zich uitstrekken over de ruimte. Bovendien komen praktijken op ver-

schillende plaatsen en in verschillende tijden voor. Deze uitgestrektheid en verspreiding van sociale praktijken structureert het handelen. Ruimte wordt hiermee naast tijd een inherent onderdeel van een sociale analyse: ‘space matters’. Ruimte wordt hierbij niet opgevat als een toneel waarop sociale praktijken plaatsvinden, maar als inherente factor in de productie en reproductie van sociale praktijken (Giddens 1984: 362), of zoals Giddens (ibid: 368) zegt: “Space is not an empty dimension along which social groupings become structured, but has to be considered in terms of its involvement in the constitution of systems of interaction.” Ruimte wordt geproduceerd en gereproduceerd in sociale praktijken en structureert tegelijkertijd deze praktijken. Een sociale analyse moet daarom de ruimtelijkheid van sociale praktijken bekijken en omgekeerd moet een ruimtelijke analyse aandacht besteden aan de sociale structuratie van de ruimte.⁸ Giddens bekritiseert hiermee zowel een ruimtelijk als een sociaal deterministische opvatting. Hij benadrukt dat het disciplinaire verschil tussen sociale wetenschappen, geografie en geschiedenis moet worden overbrugd (ibid: 355-368). In deze stellingname zijn overigens de contouren terug te zien van het denken van door Giddens (1981) bestudeerde auteurs uit het toenmalige stedelijke onderzoek als Lefebvre, Harvey en Castells.

3.2.2 DE VERANDERENDE RUIMTELIJKHEID VAN DE MODERNE MAATSCHAPPIJ

De structuratietheorie biedt een ontologisch kader met bijzondere aandacht voor ruimte. Aan de hand van dit kader analyseert Giddens (1981; 1985; 1990; 1991; 1994b) de ontwikkeling van de moderne maatschappij. Hij constateert dat de instituties van de moderne maatschappij uniek zijn en verschillen van de sociale formaties van traditionele ordes. Bovendien zijn de snelheid en schaal van maatschappelijke veranderingen nu veel groter (Giddens 1990: 6). Tegelijkertijd heeft Giddens kritiek op analyses waarin een recente overgang naar een postmoderne maatschappij wordt gesignaleerd. De institutionele orde van onze tijd – getypeerd door kapitalisme, industrialisme, toezicht en disciplinerende door de nationale staat, en militaire macht – is nog steeds een moderne orde. Er vinden wel ingrijpende veranderingen plaats, maar die zijn juist het gevolg van een het radicaler en universele worden van de *consequenties van de moderniteit* (Giddens 1990: 1-4). We leven niet in een postmoderne maar in een hoog-moderne periode.

Om dit te verduidelijken analyseert Giddens (1990:17) de factoren die de enorme dynamiek en verspreiding van moderne maatschappelijke praktijken bepalen: de scheiding van tijd en ruimte, het mechanisme van *disembedding* en een sterk toegenomen reflexiviteit. We lopen deze factoren kort na. Ten aanzien van de eerste factor constateert Giddens (ibid: 17-21) dat tijd en ruimte in de traditionele maatschappij met elkaar waren verbonden. In plaats van een universele tijd die overal hetzelfde was, bestonden er diverse lokale tijden. Pas met de volledige verspreiding van de klok aan het einde van de achttiende eeuw ontstond de universele ‘lege’ Greenwich-tijd. Op vergelijkbare wijze ontstond met de modernisering ook een ‘lege’ universele opvatting over ruimte als objectieve geografische locatie, gesymboliseerd door de meter, de cartografie en de lengte- en breedtegraden.

Het betekende een onderscheid tussen plaats (*place*) en ruimte (*space*). Plaats is gekoppeld aan het idee van de aanwezigheid van anderen. Het verwijst naar de setting waarin sociale activiteiten zich afspelen. In traditionele samenlevingen vielen plaats en ruimte samen, omdat sociale relaties slechts een klein gebied besloegen en aanwezigheid bepalend was. Door modernisering zijn plaats en ruimte losgeraakt. Er ontstond naast een lege tijd ook een abstracte, meetbare ruimte.

De totstandkoming van een absolute tijd en ruimte zijn voorwaarde voor de tweede factor die de dynamiek van verspreiding van moderne praktijken bepaalt: mechanismen van *disembedding*. Giddens (1990: 21-29) bedoelt hiermee dat sociale relaties worden losgeweekt uit hun lokale context en vorm krijgen in een uitgestrektere tijd-ruimte. Als mechanismen noemt hij de symbolische ruilmiddelen als geld, en expertsystemen waarin gecodificeerde kennis is ingebed. Beide mechanismen zijn gebaseerd op vertrouwen. Ze zorgen ervoor dat een grotere spreiding van praktijken in tijd en ruimte mogelijk wordt. In toenemende mate worden maatschappelijke praktijken zo beïnvloed door ontwikkelingen op andere plaatsen.

Als derde factor noemt Giddens (ibid: 36-45) toenemende reflexiviteit. Sociale praktijken worden voortdurend bewust heroverwogen. In traditionele maatschappijen was reflexiviteit nog vooral gericht op de herinterpretatie van tradities. De nadruk lag op het verleden. In de moderne maatschappij wordt informatie over sociale praktijken steeds bestudeerd en worden desgewenst veranderingen aangebracht. Reflexiviteit is hier gericht op de toekomst. Dit leidt overigens niet tot zekerheid, maar juist tot geproduceerde onzekerheid.

Deze analyse van de bepalende factoren die de dynamiek en verspreiding van moderne praktijken bepalen, vormt het uitgangspunt voor de constatering dat hedendaagse veranderingen moeten worden geanalyseerd als consequenties van modernisering. Reflexiviteit wordt – door toenemende mogelijkheden tot ‘disembedding’ door nieuwe technologieën en abstracte systemen – steeds radicaler en universeler op maatschappelijke praktijken toegepast. Deze toenemende reflexiviteit heeft zowel betrekking op de aanpassing van institutionele vormen als op het persoonlijke leven. In beide sferen vinden aanpassingen steeds sneller plaats. Het radicalere en universelere karakter van deze ‘consequenties van modernisering’ veroorzaakt, als gezegd, de overgang naar een hoog-moderne periode.⁹

Giddens maakt een uitgebreide analyse van de dynamiek rond institutionele en persoonlijke veranderingen die zich voordoen als gevolg van modernisering. Hierbij krijgen verschillende ruimtelijke veranderingen aandacht. Ten eerste vermindert de rol van de natiestaat als meest bepalende context voor sociale praktijken (Giddens 1990: 12-15). Waar ‘maatschappij’ in de sociologie lange tijd gelijk werd gesteld aan nationale maatschappij, is inmiddels de nationale begrenzing van sociale systemen minder scherp. Dit hangt samen met het proces van globalisering als tweede aandachtspunt van ruimtelijke verandering. Door de komst van

nieuwe technologieën voor informatie en vervoer omvatten sociale systemen steeds grotere afstanden (*time-space distanciation*). Giddens vat deze globalisering niet op als een economisch maar als een algemener sociaal-cultureel proces. Door voortdurende reflexiviteit en ‘disembedding’ raken sociale praktijken steeds breder verspreid. Hierbij veranderen nationale institutionele en persoonlijke kenmerken van sociale praktijken. Bij dit proces van herstructurering vinden mondiale, lokale en regionale veranderingen gelijktijdig en in samenhang plaats (Giddens 2000: 13-37).

Tot slot is er een derde reden waarom voortgaande modernisering ruimtelijke gevolgen heeft. Zoals gezegd benadrukt Giddens (1991) dat toenemende reflexiviteit zich uitstrekt tot het persoonlijke leven. In de posttraditionele maatschappij gaat het individu zijn eigen identiteit creëren. Het ‘zelf’ wordt een ‘reflexief project’ (Giddens 1994b: 81-83). Zingevingsspatronen worden gedifferentieerder, hetgeen ook terug slaat op de objectieve ‘lege’ tijd en ruimte van de moderne tijd. Giddens (1991: 72) wijst zelf op een subjectivering van tijd. Op vergelijkbare wijze wordt ook de objectieve ruimte vervangen door diverse subjectieve ruimtes. Dit is bijvoorbeeld belangrijk omdat de keuze van een woonplaats of huis in toenemende mate verbonden raakt met de reflexieve bepaling van identiteiten. Niet alleen de aard maar ook de beleving en betekenis van ruimte verandert dus in het hoog modernisme.

3.2.3 GIDDENS OVER STAD EN LAND

Giddens (1981: 140-150; 1984: 364-368; 1990: 6, 64) gaat ook expliciet in op de stad. Met een verwijzing naar de reeds genoemde auteurs uit het stedelijk onderzoek als Lefebvre, Harvey en Castells, zet hij zich af tegen een ruimtelijk-deterministische invalshoek. Giddens (1981: 140) neemt hierbij twee constatering over. Ten eerste kunnen de stad en het stedelijke leven alleen adequaat worden bestudeerd in relatie tot de gehele maatschappelijke context en de ruimtelijke en sociale processen die daar spelen. Zoals Weber al liet zien zijn steden immers geen zelfstandige politiek-institutionele eenheden meer. Dit wordt door globalisering slechts versterkt. Ten tweede is stedelijkheid onder kapitalisme geen voortzetting van traditionele stedelijkheid (Giddens 1981: 147-148; 1990:6). Alhoewel verschillende locaties – zoals de historische binnensteden – in verschillende tijden overeenkomen, verschillen de institutionele factoren die het leven op deze plaatsen structureren. Verstedelijking is geen continu proces van stedelijke uitbreiding, maar een discontinu proces van veranderende structurering. Een tijdloze stedelijke analyse is dus onmogelijk. Giddens (1981: 147-148) onderbouwt deze constatering met een analyse van de ruimtelijkheid van de traditionele en moderne maatschappij. Hij constateert dat in de moderne maatschappij de stad is vervangen door de natiestaat als organisatiebasis voor macht, dat het onderscheid tussen stad en platteland verdwijnt en dat factoren die de structurering van stedelijke praktijken bepalen zijn veranderd. De stad verdwijnt door modernisering dan ook in zijn oorspronkelijke vorm. Over de gevolgen van deze verschuivingen op plaatsen is Giddens weinig specifiek.

3.2.4 NAAR EEN EMPIRISCHE ANALYSE VAN VERANDERENDE RUIMTELIJKHEID

We concluderen dat Giddens een kader biedt waarin de wederzijdse invloed van sociale en ruimtelijke structuren centraal staat. Ruimte is geen toneel waarop sociale processen zich afspelen maar is inbegrepen in het sociaal handelen. Deze ontologische stellingname vormt de basis voor een analyse van maatschappelijke veranderingen. Hierbij staat de ontwikkeling naar een hoog-moderne of posttraditionele maatschappij centraal. Gezien stijl en interesse heeft Giddens de ruimtelijke dimensie van deze ontwikkeling nauwelijks empirisch onderzocht. Concrete veranderingen in de fysieke of symbolische ruimte – zoals de voortgaande verstedelijking op specifieke plaatsen – krijgen in zijn analyses weinig aandacht. Vanuit het ruimtelijk onderzoek wordt dan ook geconstateerd dat Giddens minder aandacht heeft voor ruimte dan zijn ontologische positie doet vermoeden (Urry 1985: 21 en 1995: 17; Soja 1989: 138-156). Ook anderen hebben – wellicht door de vage omschrijving van begrippen – zijn kader bij empirische analyses weinig gebruikt (Clavel 1998: 24). Vooral de uitwerking van Giddens' ontologische stellingname bij empirisch onderzoek ligt dus onder vuur. Verschillende auteurs maken wel zo'n empirische analyse waarbij de toenemende invloed van internationale en mondiale factoren naast lokale processen een belangrijke plaats krijgen. We verduidelijken dit in de volgende paragraaf aan de hand van de analyses van Saskia Sassen.

75

3.3 SASKIA SASSEN – 'GLOBAL CITIES' IN EEN MONDIALE ECONOMIE

Saskia Sassen behoort tot de gerenommeerde deskundigen op het gebied van stedelijke ontwikkelingen. Ze houdt over de hele wereld lezingen over de gevolgen van globalisering – en vooral van de internationalisering van de financiële dienstverlening – voor steden en landen. Deze lezingen zijn gebaseerd op onderzoek sinds de jaren tachtig op het gebied van 'internationale arbeidsdeling' (*international division of labour*). Net als Giddens stelt Sassen bij dit onderzoek de wisselwerking tussen lokale en mondiale veranderingen centraal. Ze laat zien dat processen van decentralisatie door economische globalisering samengaan met een concentratie van sommige activiteiten in steden. In tegenstelling tot Giddens analyseert Sassen deze ontwikkeling primair als een proces van economische globalisering.¹⁰ Een tweede verschil met Giddens is dat Sassen's analyse een sterk empirische inslag heeft. In het onderstaande presenteren we eerst kort de samenhang tussen de herstructurering van de mondiale economie en de ontwikkeling van mondiale steden. Vervolgens bekijken we een aantal maatschappelijke en politieke gevolgen van deze ontwikkeling.

3.3.1 HET STRATEGISCH BELANG VAN MONDIALE STEDEN

Sassen (1991) heeft haar analyse van de economische mondiale en lokale herstructurering voor het eerst systematisch weergegeven in *The global city*. Dit spraakmakende boek begint met de constatering dat de toegenomen mobiliteit van nationaal en transnationaal kapitaal heeft geleid tot opvallende economische

transformaties. Het stedelijk onderzoek heeft vooral aandacht voor de decentraliserende effecten van deze ontwikkeling. Het gaat echter samen met een centralisatie van managementfuncties en diensten – een proces dat veel minder aandacht krijgt. Met dit centralisatieproces raken de genoemde functies geconcentreerd in een aantal mondiale steden – de *global cities*.¹¹ Deze ontwikkeling heeft gevolgen voor de interne structuur van de betreffende steden. Lokale veranderingen kunnen hier dan ook alleen goed kunnen worden begrepen tegen de achtergrond van de ontwikkeling van de mondiale economie. In *The Global City* werkt Sassen deze stelling uit aan de hand van drie steden: New York, Tokio en Londen. Later volgen analyses van andere steden (Sassen 1994), van gevolgen voor de natiestaat (Sassen 1996), en van gevolgen voor immigranten en marginale groepen in steden (Sassen 1998).

De positie van mondiale steden is niet zoals in het verleden uitsluitend verbonden met nationale systemen (en nationaal beleid) of de machtsbasis van multinationals en banken. Doordat deze steden belangrijke mondiale knooppunten zijn geworden voor bepaalde economische activiteiten hebben zij naast grote ondernemingen en nationale overheden een eigen, strategische positie verworven in een mondiale en regionale stedelijke hiërarchie. Deze strategische mondiale steden functioneren als de ‘commandopunten’ voor de organisatie van de wereld-economie. Ze bieden de sleutellocaties op de markt voor financiële en gespecialiseerde dienstverlening aan ondernemingen. Soms zijn het ook centra in trans- en subnationale regio’s. Dit geldt voor steden in rijke landen zoals New York, Londen, Frankfurt en Amsterdam, en voor steden in arme landen zoals Seoel, Sao Paulo, Mexico City en Bombay (Sassen 1994).

3.3.2 SOCIALE PROBLEMEN IN DE ‘GLOBAL CITIES’

De versterkte positie van sommige steden in de nieuwe mondiale en regionale hiërarchie heeft twee keerzijden. Ten eerste hangt het samen met een economische marginalisering van andere steden en gebieden. Hierdoor ontstaan nieuwe vormen van ongelijkheid (Sassen 1994: 33-57). In Europa blijkt bijvoorbeeld dat een beperkt aantal steden sinds de tweede helft van de jaren tachtig de vestigingsplaats vormt voor een transnationaal stedelijk netwerk van intensieve en omvangrijke economische contacten tussen grote ondernemingen. Andere steden hebben de aansluiting bij deze regionale en nationale groeicentra verloren. Ze zijn in politiek en functioneel opzicht perifeer geworden. Tot de eerste groep behoren onder meer Glasgow, Boedapest, Rotterdam, Amsterdam en Lille. Voorbeelden van nieuwe perifere steden zijn Marseille, Napels en Palermo. Nieuw aan deze stedelijke ontwikkeling is vooral dat de mondiaal georiënteerde steden, anders dan in het verleden, niet per se bijdragen aan de territoriale economische integratie van de regio of het land waarin ze zich bevinden. Ze zijn vaak gedeeltelijk ‘los-geweekt’ van die omgeving.

Een tweede vorm van marginalisering en ongelijkheid treedt op binnen de steden (Sassen 1991: 245-319; 1994: 117-137). Deze veronderstelling is gebaseerd op het

idee dat de centralisatie van controle en management van gedecentraliseerde productiesystemen in 'global cities' niet zonder gevolgen kan zijn. Deze centralisatie is alleen mogelijk als grote groepen hoog geschoolde werknemers van banken, ICT-bedrijven, reclame- en accountancybedrijven aanwezig zijn of worden opgeleid (Sassen 1991: 325). Deze professionals hebben zeer hoge salarissen maar weinig tijd om dit geld uit te geven. Ze besteden een relatief groot gedeelte van hun inkomen aan gespecialiseerde, exclusieve arbeidsintensieve producten en gespecialiseerde diensten. Dit leidt tot een sterke sociale polarisatie. De nieuwe geconcentreerde professionals creëren namelijk een vraag naar grote groepen laag opgeleide arbeiders: voor schoonmaak, onderhoud, catering, transport en administratie. Deze werknemers brengen diensten en producten voort met een lage toegevoegde waarde, werken vaak parttime, zijn flexibel inzetbaar en verdienen relatief lage lonen. In de groeisectoren van de 'nieuwe economie' is het aantal banen in de hoogste en de laagste inkomensschalen zelfs ongeveer even groot. De 'global city' is dus een gepolariseerde stad of 'dual city' (Mollenkopf & Castells 1991; Fainstein et al. 1992).¹²

De parallelle trend van 'gentrification' en toename van het segment van laagst-betaalden betekent dat zich in de centra steeds meer gespecialiseerde winkels en fabriekjes vestigen. Kleinschalige ondernemingen verzorgen in vaak illegale ateliers goedkope producten en diensten voor zowel de laagstbetaalde bewoners en 'urban professionals' als voor de grote bedrijven. Het werk onttrekt zich ten dele aan de formele wetgeving ten aanzien van milieunormen en arbeidsomstandigheden. Deze lokale ontwikkelingen in mondiale steden kunnen alleen worden begrepen tegen de achtergrond van de mondiale economie (Sassen 1991: 323).

3.3.3 NATIONAAL BELEID IN EEN MONDIALE ECONOMIE

Sassens analyse roept vragen op over de gevolgen voor de natiestaat die tussen mondiale stad en mondiale economie in ligt. Sassen (1996: 21-30; 1998: 195-214) meent zelf dat de natiestaat niet zal verdwijnen; wel zal zijn rol veranderen. Als uitgangspunt geldt weer de constatering dat geografische spreiding van productiesystemen samengaat met een centralisatie van functies in de mondiale steden. Met de toenemende betekenis van de elektronische ruimte veroorzaakt deze ontwikkeling een 'new geography of power'. In deze nieuwe constellatie blijven *sovereiniteit* en *grondgebied* – twee cruciale kenmerken van de moderne staat – een rol spelen, zij het in een andere betekenis. *Soevereiniteit* verandert van schaal en plaats. Het zal vaker op andere institutionele plekken worden uitgeoefend, zoals door de EU, de WTO en transnationale privaatrechtelijke regimes. De rol van staten valt daarmee niet weg, maar krijgt wel zijn beslag in interstatelijke verhoudingen. Ook de betekenis van *grondgebied* verandert. De notie van grondgebied als nationale en afgebakende ruimte is niet meer adequaat. In plaats daarvan komt het netwerk van mondiale steden. Strategische plaatsen hebben tegelijk wel een nationale institutionele en infrastructurele inbedding, waardoor er mogelijkheden blijven bestaan voor nationale regulering (Sassen 1998: 214).

3.3.4 CONCLUSIES

Met haar spraakmakende boeken heeft Sassen vorm gegeven aan de onderzoeksagenda over ‘internationale arbeidsdeling’. Ze laat hierbij zien dat lokale sociaal-economische ontwikkelingen alleen goed kunnen worden begrepen tegen de achtergrond van mondiale economische veranderingen. Mondiale steden waar strategische, mondiaal verbonden plaatsen ontstaan én de politieke gevolgen van die ontwikkeling tot uitdrukking komen, krijgen hierbij een centrale rol.¹³ Gezien deze nadruk op ontwikkelingen in steden is het niet vreemd dat Sassen (2000) een warm pleidooi houdt voor een hernieuwde urbane sociologie (par. 3.6).

Sassens analyse is onder meer bekritiseerd op de empirische onderbouwing (Storper 1997: 223-233). Deze kritiek betreft niet de beschrijving van de ruimtelijke processen maar vooral delen van hun verklaring. Ook is er kritiek op het economisch determinisme van de onderzoeksagenda rond ‘internationale arbeidsdeling’. Sassen besteedt inderdaad vooral aandacht aan de gevolgen van economische herstructurering voor sociale, politieke en ruimtelijke veranderingen. Bij Manuel Castells is dit causale schema minder eenzijdig ingericht.

3.4 MANUEL CASTELLS – DE STAD IN HET INFORMATIETIJDPERK

De Catalaan Manuel Castells werd in de jaren zeventig met het boek *La Question Urbaine* (1972) een van de smaakmakers van wat hij “the debate on the theory of space” noemde en van het stedelijke onderzoek dat daarmee samenhang (par. 3.6). Zijn ideeën ontstonden binnen de marxistische theorie over ruimte – een herkomst die in zijn grondbegrippen is terug te zien. Net als Harvey (1973) stelde Castells de relevantie van stad en stedelijkheid voor een analyse van de kapitalistische maatschappij centraal (par. 4.3). Hij nam hierbij stelling tegen een ruimtelijk-deterministische invalshoek. Ruimte is de materiële uitdrukking van sociale relaties en moet in relatie tot sociale praktijken worden begrepen (Castells 1972: 115-128). De stad kan daarom slechts in haar sociale context worden onderzocht. Castells’ oorspronkelijke aandacht voor het belang van klassentegenstellingen rond stedelijke problemen is inmiddels verdwenen (Castells 1972: 437-471). Eerst liet hij zien dat niet klassen maar nieuwe sociale bewegingen de belangrijkste draaipunten zijn voor sociale stedelijke verandering (Castells 1983). Later richtte hij zich vooral op de structuurveranderingen in de moderne kapitalistische maatschappij. Dit resulteerde in *The Information Age*, een spraakmakende trilogie die hier verder centraal staat (Castells 1996, 1997, 1998).

3.4.1 ECONOMIE, MAATSCHAPPIJ EN CULTUUR IN HET INFORMATIETIJDPERK

Het uitgangspunt van *The Information Age* is dat een aantal maatschappelijke veranderingen zo ingrijpend is dat zich een nieuwe economie, maatschappij en cultuur ontwikkelen. De wortels van deze veranderingen liggen in de samenloop van drie ontwikkelingen sinds het einde van de jaren zestig: de revolutie van de informatietechnologie, de economische crisis in kapitalistische en communisti-

sche economieën en de groei van sociale bewegingen als de mensenrechtenbeweging, de vrouwenbeweging en de milieubeweging (Castells 1998: 356). Deze drie afzonderlijke ontwikkelingen hebben een eigen dynamiek. Hun interactie veroorzaakte echter een nieuwe dominante structuur, de netwerkmaatschappij; een nieuwe economie, de mondiale informatie-economie; en een nieuwe cultuur, de cultuur van 'real virtuality'.¹⁴ Deze nieuwe maatschappij, economie en cultuur worden beheerst door een netwerklógica. Deze logica impliceert ook nieuwe vormen van dominantie. Sommige groepen en plaatsen worden opgenomen in het netwerk, andere niet (Castells 1998: 360-371). De gevolgen van de ontwikkeling van de netwerkmaatschappij voor plaatsen verschillen dus sterk.

Castells presenteert deze boodschap met een verwijzing naar onderzoek op diverse vakgebieden. Hij bespreekt hierbij een groot aantal onderwerpen – informatietechnologie, structuurverandering van het kapitalisme, organisatieverandering, sociale bewegingen, verval van de Sovjet Unie, natiestaat en democratie. Met het analysekader rond de netwerklógica worden deze ontwikkelingen bovendien met elkaar verbonden. Castells (1996: 29-65) begint hiertoe bij de ontwikkeling van de informatietechnologie, die een voorwaarde vormt voor de totstandkoming van de netwerkmaatschappij. Informatietechnologieën zijn technologieën voor het verwerken en communiceren van kennis. De ontwikkeling van deze technologieën is revolutionair. Het is te vergelijken met de rol van nieuwe energiebronnen voor de industriële revolutie. Het dynamische karakter van de huidige revolutie wordt veroorzaakt door een voortgaande toepassing van informatietechnologieën op elkaar. Steeds meer sociale activiteiten en processen raken zo op elkaar betrokken. De komst van de netwerklógica in maatschappij, economie en cultuur was zonder die ontwikkeling onmogelijk.

Zowel kapitalistische als communistische economieën werden aan het begin van de jaren tachtig geconfronteerd met de nieuwe informatietechnologieën (Castells 1996: 66-150). De kapitalistische economieën zijn er in geslaagd deze technologieën te incorporeren. Ze hebben zo hun crisis overwonnen (Castells 1998: 361). Communistische economieën waren hier niet toe in staat en stortten ineen. Er resulteert een 'mondiale informatie-economie': 'mondiaal' omdat productie en consumptie in netwerken op wereldschaal zijn georganiseerd, en 'informatie-economie' omdat productiviteit en concurrentiekracht zijn gebaseerd op het vermogen om informatie efficiënt te verwerken. De uitwisseling van financiële informatie in het netwerk van de internationale kapitaalmarkt heeft hierbij, zoals Sassen liet zien, een centrale plaats (ibid: 471 e.v.).¹⁵ Met de nieuwe economie is een nieuwe organisatievorm verbonden: de netwerkonderneming (Castells 1996: 151-200). In plaats van grootschalige, verticaal georganiseerde bureaucratieën komen diverse horizontale organisatievormen, zoals netwerken en strategische allianties. Dit gaat samen met een verschuiving van massaproductie naar flexibele productie (ibid: 154-155). De economische veranderingen hebben gevolgen voor arbeid. De banenmarkt raakt opgedeeld in ongeschoolde en hoger opgeleide arbeiders. De klassenstrijd van de industriële maatschappij wordt zo vervangen

door nieuwe tegenstellingen. Het wegvallen van de verzorgingsstaat vergroot de ernst van die ontwikkeling.

Castells (1996: 327-375) constateert dat de komst van de netwerkmaatschappij ook culturele gevolgen heeft. Zoals Giddens ook constateerde, komen culturen – systemen van waarden, normen en codes – vanouds tot stand tussen mensen die tijd en ruimte delen. Familie, religie en gender hadden hierbij een belangrijke legitimerende rol. Doordat deze instituties minder bepalend zijn geworden voor individuen, ontstaat een zoektocht naar identiteit (Castells 1997: 5-67). Gesteund door informatietechnologieën raken culturele codes los van tijd en plaats. Hun totstandkoming en uitwisseling wordt gestructureerd door informatienetwerken (Castells 1998: 369-370). Het leidt tot de totstandkoming van een nieuwe cultuur – de ‘culture of real virtuality’ (Castells 1996: 327-375).¹⁶ Symbolen van verschillende plaatsen en tijdperken raken vermengd. Het echte en het virtuele is in de resulterende cultuur van ‘real virtuality’ niet meer te scheiden. Omdat symbolen in deze cultuur ontstaan in netwerken waarin nieuws, onderwijs, literatuur, amusement, besluitvorming en voorlichting worden verbonden, overheerst de netwerklogica niet alleen economie en maatschappij, maar ook de cultuur.

Castells (1998: 243-353) benadrukt dat de maatschappelijke veranderingen gevolgen hebben voor natiestaat en politieke democratie (Castells 1998: 243-353). Doordat de staat minder goed in staat is maatschappelijke wensen te verwezenlijken, staat zijn autoriteit en legitimiteit onder druk. Met de globalisering van kapitaal, de internationalisering van instituties, en de decentralisatie van autoriteit naar lagere besturen worden de grenzen van de soevereiniteit steeds onduidelijker. Organisaties en burgers proberen – gesteund door nieuwe sociale bewegingen – eigen doelen te bereiken door te opereren in netwerken die verschillende plaatsen en niveaus omvatten. Macht is niet meer het resultaat van het handelen van één actor, maar raakt ingebed in de culturele codes – bijvoorbeeld met betrekking tot stad en land – waarmee de werkelijkheid wordt beschreven en politiek beslissingen worden gemaakt. En die culturele codes worden gestructureerd door informatienetwerken. Het noodzaakt tot een andere politiek en laat zien dat ook in andere maatschappelijke domeinen de netwerklogica dominant is geworden (ibid: 366-368).

3.4.2 RUIMTE IN HET INFORMATIETIJDPERK

Castells (1996: 410) constateert dat de komst van de netwerkmaatschappij ingrijpende ruimtelijke gevolgen heeft: “Since our societies are undergoing structural transformation, it is a reasonable hypothesis to suggest that new spatial forms and processes are currently emerging.”¹⁷ Met de komst van de netwerkmaatschappij ontstaat een nieuwe ruimtelijke logica – de *space of flows*. Met deze ‘space of flows’ verwijst Castells (1999b: 295) net als Giddens naar het idee dat directe aanwezigheid minder belangrijk is voor sociale processen: “As I understand it, ‘space of flows’ means that the material arrangements allow for simultaneity of social practices without territorial contiguity.” De *space of flows* bestaat

uit drie lagen (Castells 1996: 412-418): een materiële basis van een elektronisch netwerk waarlangs impulsen worden verzonden, verschillende plaatsen die door dit netwerk worden verbonden en topmanagers die meer en meer leven in afgescheiden gebieden en zich over de wereld verplaatsen via een netwerk van plaatsen – hotels, kantoren, vliegvelden – die ongeacht van de specifieke locatie een uniforme karakter hebben. Naast deze *space of flows* bestaat een *space of places* waarin mensen wonen en leven. Identiteit komt juist tot stand in deze plaatsen. Castells zet het verschil tussen beide ‘ruimtes’ sterk aan. Mensen leven op plaatsen maar beslissingen worden gemaakt in de *space of flows*. Identiteiten komen zo onder druk te staan en macht ontloopt de sociaal-politieke controle van lokale en nationale samenlevingen.

Castells (1996: 376-428; 2001:224-241; 2002: 393-398) benadrukt dat de komst van informatietechnologieën niet het einde van de stad betekent; er is juist sprake van een verstedelijkte wereld. Inmiddels woont meer dan de helft van de bevolking in sterk groeiende metropolen. Hierbinnen vindt een, ook door Sassen geschetste, concentratie van dienstverlening in ‘global cities’ plaats. Tegelijkertijd worden andere productiefactoren gedeconcentreerd (par. 3.3). Nieuwe communicatie- en vervoerstechnologieën zorgen verder voor een groei van het leefgebied waarop het leven zich afspeelt. Er ontstaan zo enorme stedelijke gebieden zonder grenzen, naam of identiteit. In het bijzonder wijst Castells (1996: 403-410; 2002: 394) op de komst van *megacities*: enorme urbane zones met een multinodale structuur, waarvan sommige gebieden functioneel zijn geïntegreerd en die tegelijkertijd sociaal zijn gedifferentieerd. De oorzaak van concentratie ligt in de noodzaak van culturele creativiteit als voorwaarde voor innovatie (Hall 1998).¹⁸ Zoals ook Sassen benadrukte, veroorzaakt de ruimtelijke herstructurering een stedelijke tweedeling: de mondiale stad is een ‘dual city’ en dat wordt door voortgaande migratie slechts versterkt (Mollenkopf & Castells 1991; Castells 1999a). De ruimtelijke consequenties hangen overigens mede af van historische en ruimtelijke factoren. Waar in Amerika rijken zich bijvoorbeeld verschansen in ommuurde wijken en minderheden gevangen zijn in verslechterende centrale wijken, daar woont de Europese elite in opgeknapte wijken in de oude stad – zoals de Amsterdamse grachtengordel (Castells 1996: 398-403).

3.4.3 CONCLUSIE

Castells (1998: 360) constateert dat maatschappelijke veranderingen ingrijpende ruimtelijke gevolgen hebben. De nieuwe, sterk verstedelijkte ruimte is een duale ruimte van plekken die via de *space of flows* met elkaar zijn verbonden en andere plekken die juist zijn uitgesloten. In steden botsen de verschillende logica’s van mondiale en lokale ontwikkelingen op elkaar. Het politieke debat hierover wordt gestructureerd door culturele codes die in netwerken tot stand komen. De spanningen in dit debat hebben niet alleen betrekking op de functionele ontwikkeling van gebieden, maar ook op identiteitsvorming. De analyse van Castells heeft grote gelijkenissen met de analyse van Sassen. Tegelijkertijd is Castells’ analyse minder eenzijdig op economische veranderingen gericht. Wel gaat hij er gemak-

kelijk van uit dat de technologische ontwikkeling dermate structurerend is dat de dwingende logica van de netwerkstructuren op verschillende plaatsen tot noodzakelijke ontwikkelingen zal leiden (Storper 1997: 236-241). Samen met de gepolariseerde relatie tussen de *space of places* en de *space of flows* geeft dit de analyse een hoog doemdenk-gehalte. Het is daarom interessant de analyse van Castells te confronteren met een empirische analyse van de ontwikkeling op plaatsen, van de factoren die hierbij een rol spelen en de weerstand die tegen de logica van de *space of flows* kan worden gegeven. John Urry maakt zulke analyses.

3.5 JOHN URRY – DE CONSUMPTIE VAN PLAATSEN

De Engelse socioloog John Urry bepaalt sinds enige decennia het gezicht van het sociologie-onderzoek aan de Lancaster University. In de jaren tachtig bekritiseerde hij in dialoog met het op dat moment invloedrijke marxistische denken de gebrekkige aandacht van de sociologie voor ruimte. Met Derek Gregory redigeerde hij *Social Relations and Spatial Structures* (1985) dat een van de culminatiepunten is in de 'herontdekking van de ruimte'. In Urry's vroege analyses krijgt de invloed van economische herstructurering op de fysieke ruimte een centrale plaats. Samen met Scott Lash heeft Urry deze economische herstructurering getypeerd als de beëindiging van het 'georganiseerde kapitalisme' (Lash & Urry 1987). Naast de analyse van economische veranderingen zijn in dit boek ook de wortels te zien van een groeiende aandacht voor culturele veranderingen. Die aandacht komt tot volledige wasdom in de *Economies of Signs & Space* (Lash & Urry 1994). De productie van symbolen krijgt hier als complement van materiële productie veel aandacht. Urry benadrukt in verschillende teksten de rol van de zintuigen bij de symbolische productie van de ruimte. Middels deze zintuigen wordt de ruimte 'geconsumeerd'. Indirect structureert dit ook de inrichting van plaatsen. Urry past deze invalshoek onder meer toe op het toerisme, het platteland en de stad.

3.5.1 URRY OVER RUIMTE

Zoals gezegd, bekritiseert Urry (1985: 21-29; 1995: 63-66) de gebrekkige aandacht in het sociologisch onderzoek voor de ruimtelijke structurering van sociale praktijken. Deze omissie is het gevolg van een visie waarbij ruimte wordt gezien als absolute entiteit die los van objecten en subjecten bestaat. Deze objectieve abstracte opvatting van ruimte is verbonden met de moderne tijd (Lash & Urry 1994: 55). Recent is echter een subjectivering van de ruimte te zien. Ruimte wordt opgevat als verzameling van relaties tussen subjecten en objecten. De empirische spreiding van die subjecten en objecten in de ruimte is – in de abstracte termen van het kritisch realisme – het gevolg van de interactie tussen sociale entiteiten met een causale macht die al dan niet gerealiseerd wordt, die zelf ruimtelijk gestructureerd zijn en onderling ruimtelijke relaties hebben.¹⁹ Voorbeelden van zulke sociale entiteiten zijn de staat, klassen en productieverhoudingen. Vanuit deze stellingname bekritiseert Urry (1995: 65-66) diverse opvattingen over ruimte. In reactie op marxistische analyses constateert hij dat

het fout is om te stellen dat het ene gebied een ander overheerst – zoals het centrum de periferie –, omdat alleen actoren in gebieden elkaar kunnen overheersen. In reactie op de urbane sociologie meent hij dat het fout is om te stellen dat sociale structuren worden *bepaald* door ruimtelijke structuren omdat ruimtelijke structuren geen causale invloed hebben. En in reactie op de orthodoxe consensus stelt hij dat het fout is om ruimte te zien als omgeving waarin sociale processen zich afspelen, omdat de ruimte een product is van sociale processen. Er zijn verschillende ruimtes, ruimtelijke relaties en ‘ruimtelijkheden’ (ibid: 66).

3.5.2 DE MATERIËLE EN SYMBOLISCHE PRODUCTIE VAN DE RUIMTE

Zoals gezegd, kwam deze stellingname over ruimte tot stand in debat met de marxistische theorievorming over de ruimtelijke gevolgen van economische herstructurering. De sociale productie van de fysieke ruimte stond hierbij centraal. In de twintigste eeuw ontstond een ‘georganiseerd kapitalisme’ waarin kapitaal – geld, productiemiddelen, arbeid en goederen – binnen de nationale grenzen was georganiseerd (Lash & Urry 1987). Met de komst van gefragmenteerde en flexibele productiemethoden verschuift de organisatie van kapitaal echter in toenemende mate naar een mondiale schaal. Bovendien worden naast materiële goederen ook steeds meer diensten en cultuurgoederen geproduceerd en geconsumeerd. Praktijken raken in dit nieuwe kapitalisme (*disorganized capitalism*) gestructureerd door mondiale stromen – van geld, goederen, mensen (migratie, reizen, vakantie), informatie, ideeën en beelden – die grote invloed hebben op lokale omstandigheden (Lash & Urry 1994; Urry 2000a). Deze sociale verschuivingen zijn terug te zien in de fysieke ruimte. Tegelijkertijd nemen individuen een reflexieve houding aan ten aanzien van deze stromen en ten aanzien van goederen. Deze reflexiviteit is niet alleen cognitief maar ook esthetisch – gericht op symbolen, betekenissen en belevenissen. De marxistische aandacht voor economische herstructurering wordt zo aangevuld met een interesse voor culturele veranderingen uit het postmodernisme.

De economische en culturele verschuivingen hebben ook ruimtelijke gevolgen. Deze hebben enerzijds betrekking op een veranderende productie van de fysieke ruimte. De opmerkingen van Lash & Urry over de materiële ruimtelijke veranderingen liggen in het verlengde van de analyses van Sassen en Castells. Ze wijzen er bijvoorbeeld op dat ruimtelijke relaties in productiesystemen mondiaal worden waardoor locatiepatronen veranderen, dat de concentratie van dienstverlening in een aantal steden leidt tot ruimtelijke transformaties doordat steden en dorpen worden opgevat als plaatsen waar informatie, kennis, beelden en symbolen worden uitgewisseld, en dat de veranderingen leiden tot stedelijke getto’s.

Anderzijds verandert ook de symbolische representatie van de ruimte. Net als bij de fysieke ruimte worden ook de betekenissen van verschillende plaatsen en de waarden die hiermee zijn verbonden, in deze praktijken ge(re)produceerd (Urry 1990; 1999; Macnaghten & Urry 1998). Sociale verhoudingen in deze praktijken structureren opvattingen van mensen over wat ruimte is. In het bijzonder wijst

Urry op het belang van zintuigen waarmee mensen de ruimte benaderen. Hij laat bijvoorbeeld zien hoe met het toerisme – een sociale praktijk – ook een ‘toeristische blik’ op de wereld is verbonden die de ervaring van de bezochte plaatsen en daarmee indirect de inrichting van die plaatsen structureert. Wat we zien, wordt gestructureerd. Via de zintuigen treedt een disciplinerende van de ervaring van de ruimte op. In het nieuwe mondiale kapitalisme vindt de symbolische productie van de ruimte via de zintuigen op steeds diversere manieren plaats. Dit is enerzijds het gevolg van een individualisering van leefstijlen. Anderzijds worden onder andere door de toegenomen vrije tijd plaatsen voor steeds meer doeleinden gebruikt; in toenemende mate ook door mensen die er niet wonen. De symbolische representatie van deze plaats verschilt daarmee soms sterk, en is vaak niet verbonden met de identiteit van groepen die op de betreffende plaats wonen. Er resulteert een toenemende strijd over de ruimte.

Urry heeft dit begrippenkader toegepast op verschillende onderwerpen: toerisme (Urry 1990, 1995), het platteland (Urry 1995; Macnaghten & Urry 1998) en de stad (Urry 1999). Met de verminderde rol van de landbouw zijn op het platteland de factoren die het handelen structureren, ingrijpend veranderd. Stedelingen stromen – als bewoners of als recreanten – toe om te genieten van de rust en schoonheid van het platteland. Hun romantische beeld van het Arcadische platteland past slecht bij de oorspronkelijke dynamiek die was verbonden met het boerenbedrijf (Urry 1995: 78-79). In het verlengde van deze analyse blijkt dat landschappen, gebouwen en monumenten in lijn met de gesignaleerde esthetisering in toenemende mate hun bestaanswaarde ontleen aan hun symbolische betekenis. Verschillende landschappen – Engelse countryside, Amerikaanse Wild West, geisers van IJsland en het Nederlandse polderlandschap en rivierlandschap – zijn verbonden met nationale, regionale en lokale identiteiten. Deze landschappen zijn – in ieder geval symbolisch en vaak ook fysiek – het product van de ervaring, handelingen en creativiteit van mensen in praktijken (Macnaghten & Urry 1998: 191). Alternatieve betekenissen, identiteiten en inrichtingen worden hiermee tegelijkertijd onderdrukt (ibid: 182; Urry 1999: 85). Het is niet verwonderlijk dat met de toenemende maatschappelijke pluriformiteit en dynamiek een toenemende strijd om ruimte te zien is.

In het bijzonder wijst Urry erop dat plaatsen – zowel steden als landschappen – worden ingericht als consumptieruimtes (Macnaghten & Urry 1998: 185-192). Steden en landschappen worden ‘dreamscapes of visual consumption’ (Zukin 1991: 221; Hannigan 1998). De drijvende kracht bij deze ontwikkeling is de strijd van projectontwikkelaars en stadsbesturen om de beperkte aandacht van consumenten. De esthetische kracht van plaatsen wordt onder invloed van de toeristische blik een middel in die strijd. De inrichting van deze plaatsen raakt erop gericht belevenissen en spektakels te creëren – een ontwikkeling die vaak samen gaat met een vermarkting van de ruimte en beperkingen aan haar toegankelijkheid. Zowel stad als platteland worden het object, middel en resultaat van visuele consumptie.²⁰ Onder invloed van de toeristische blik verandert de inrichting van plaatsen ingrijpend, een ontwikkeling die leidt tot toenemende spanningen met

de ‘oorspronkelijke’ bewoners van deze plaatsen, voor wie betekenissen en identiteiten met de betreffende plek verbonden zijn. De gevolgen zijn in Nederland niet alleen in de oude binnensteden te zien maar ook op het platteland.

3.5.3 CONCLUSIES

Sociologisch onderzoek moet aandacht besteden aan ruimtelijke factoren. Urry heeft hiertoe een kader uitgewerkt dat begint bij de constatering dat er verschillende ruimtes zijn die worden geproduceerd in sociale praktijken. Sociale en ruimtelijke structuren beïnvloeden elkaar zo wederzijds. Waar de aandacht van Urry eerst vooral gericht was op de materiële productie van de ruimte, daar benadrukt hij recent vooral de wisselwerking tussen economische en culturele veranderingen en de veranderde materiële en symbolische productie van de ruimte. Door deze veranderingen kan ruimte niet meer worden gevangen in de dichotomie stad-land of in schijnbaar identificeerbare regio’s (Urry 1995: 77). Urry onderstreept dat naast een ontwikkeling van mondiale netwerken ook een tegengestelde ontwikkeling van toenemende reflexiviteit staat. Mondiale ontwikkelingen hebben bovendien verschillende uitwerkingen op specifieke plaatsen. Het betekent dat bij de analyse van de ontwikkeling van plaatsen steeds de interactie tussen mondiale en lokale processen centraal moet staan (ibid: 152). In toenemende mate wordt hierbij sinds de jaren negentig gekeken naar culturele uitingen, industrieën en beelden (ibid: 29). De analyses zijn al met al ingrijpend veranderd sinds Urry’s reactie op de neomarxistische theorie over ruimte in het midden van de jaren tachtig. “We have in the analysis of place travelled a long way from the typologies of the urban and the rural, or indeed from concepts of economic restructuring” (ibid: 30).²¹

3.6 DE NIEUWE URBANE EN RURALE SOCIOLOGIE

De besproken sociologen geven ruimte een intrinsieke plaats in hun analyses. Ze beschrijven hoe maatschappelijke veranderingen samenhangen met veranderingen in de materiële en symbolische ruimte. Heeft dit gevolgen voor de urbane en rurale sociologie – de subdisciplines die blijkens het begin van dit hoofdstuk vandaan aandacht besteden aan relaties tussen ruimtelijke en sociale structuren? Beide subdisciplines met bijhorende instituten, leerstoelen en tijdschriften ontstonden aan het begin van de twintigste eeuw – het moment waarop de tegenstelling tussen stad en land nog de gebruikelijke basis bood om ruimte te typeren. Zoals in paragraaf 3.1.3 bleek, zijn vanaf het begin vragen gesteld over het bestaansrecht van deze subdisciplines. De indringendheid van die vragen is de laatste decennia eerst vanuit de neomarxistische hoek en recent vanuit een globaliseringsperspectief slechts toegenomen. We typeren de ontwikkeling en schetsen consequenties – te beginnen bij de urbane sociologie.

3.6.1 DE NIEUWE URBALE SOCIOLOGIE

De urbane sociologie heeft zich in een aantal periodes ontwikkeld (Saunders 1985: 69-76; Kreukels 1993: 11-13). De beschrijving aan het begin van dit hoofdstuk laat zien dat de klassieke sociologen vroeg aandacht hadden voor de stad in zijn bredere maatschappelijke context. Met het onderzoek van de Chicago-school tijdens het interbellum stond de stad voor de tweede keer centraal. Het onderzoek in Chicago mondde uit, zoals in paragraaf 3.1.3 is geschetst, in twee soorten urbane sociologie – de *urban ecology* en de stadsetnografie. Het bestaansrecht van de subdiscipline bleek met beide niet te worden gerechtvaardigd. Dit is na de Tweede Wereldoorlog een weerkerend thema geweest, ook toen rond 1968 in Europa en Noord-Amerika een derde periode in het stedelijk onderzoek begon met aandacht voor ‘stedelijke’ problemen rond racisme, stedelijke armoede en culturele differentiatie. Gevestigde onderzoekers als Glazer, Banfield, Bahrdt, Rex en Moore werden snel gevolgd door neomarxistische jongeren als de Fainsteins, Judd, Castells en Lefebvre (Kreukels 1993: 11). Volgens hun ‘nieuwe’ urbane sociologie regelt de overheid het ongestoord functioneren van de economie ten bate van het kapitaal. Castells (1972) constateert bijvoorbeeld dat de stad bij uitstek de plaats is waar middels consumptie de voor de kapitalistische economie noodzakelijke arbeidskracht wordt gereproduceerd. Consumptie moet daarom het object zijn van de urbane sociologie. Deze rechtvaardiging van de urbane sociologie werd echter al spoedig bekritiseerd om de onhoudbaarheid van de exclusieve koppeling tussen stad en consumptie (Saunders 1985: 75-76). Naast een algemene sociologie van consumptie restte een urbane sociologie zonder theoretische rechtvaardiging.

Inmiddels komen we ‘dicht bij huis’. Met de kritiek op de neomarxistische urbane sociologie verdwijnt de aandacht voor de stad niet. Wel wordt in de jaren tachtig de focus op de sociale problemen in de stad vervangen door een programma waarin de steden vanuit een globaliseringperspectief worden gezien als economische en culturele motor in een toenemende competitie tussen steden en tussen landen (Kreukels 1993: 22-35). In wisselwerking met die nieuwe aandacht voor de stad ontwikkelen zich ook nieuwe thema’s in de urbane sociologie. Die thema’s worden vanzelfsprekend mede ingegeven door de besproken literatuur uit de voorgaande paragrafen. Sassen (2000) en Castells (2002) zijn hiervoor exemplarisch. Beide onderstrepen dat in de recente maatschappelijke ontwikkelingen een rechtvaardiging ligt voor de urbane sociologie.²² De stad en de stedelijke regio zijn in hun ogen strategische plaatsen waar macrosociologische trends tot stand komen en neerslaan als de komst van nieuwe informatietechnologieën, transnationale en lokale dynamiek en de toenemende sociaal-culturele differentiatie. De ‘global city’ bestaat uit een internationaal economisch netwerk van schakelpunten die de rol van de natiestaten onder druk zetten (Castells 2002: 398). Het zijn ook de plaatsen waar de sociale tegenstellingen het grootst zijn en waar de strijd om de inrichting van de ruimte vanuit verschillende culturele invalshoeken het sterkst is (Zukin 1991). De stad is daarom een lens waardoor maatschappelijke veranderingen kunnen worden bestudeerd.²³ Dit rechtvaardigt sociologi-

sche aandacht voor de stad. Rechtvaardigt het ook de urbane sociologie? Voordat we die vraag beantwoorden, bekijken we de rurale sociologie.

3.6.2 DE NIEUWE RURALE SOCIOLOGIE

In tegenstelling tot de urbane sociologie kreeg de rurale sociologie zoals reeds in paragraaf 3.1.3 is geconstateerd, nooit een centrale positie binnen de sociologie. Het plattelandsonderzoek was bovendien vaak gericht op de landbouw (agrari-sche sociologie) en op het platteland van de derde wereld (ontwikkelingssociolo-gie). De rechtvaardiging van de subdiscipline was een weerkerend thema; des te meer toen in de jaren zeventig de stad en het stedelijk onderzoek onder invloed van stedelijke problemen en de neomarxistische theorie meer aandacht kregen. Waar de urbane sociologie een hernieuwde rechtvaardiging zocht in de neo-marxistische theorie, daar leidde het binnen het rurale onderzoek juist tot twijfel. De rurale sociologie raakte in een crisis (Hightower 1973; Nolan & Galliher 1973; Newby & Buttel 1980: 1; Urry 1995: 78). De genuanceerde analyses van de Wage-ningsse school van onder meer Hofstee (1957, 1968) en Constandse (1960) konden daaraan weinig veranderen. De veranderingen die op het platteland plaatsvon-den, waren hieraan ongetwijfeld mede oorzaak. De ‘stedelijke’ bevolking – foren-sen, recreanten, bezitters van tweede huizen en gepensioneerden – trok naar het platteland (Newby 1980: 255) en binnen de agrarische sector vonden veranderingen plaats (Urry 1995: 78-81). Het boeren werd een bedrijf in plaats van een levenswijze, eigendomsverhoudingen veranderden en, gesteund door de over-heid, er werd gemechaniseerd en gerationaliseerd. Deze ontwikkelingen veroor-zaakten een uitstroom van arbeiders uit de landbouw. Ook nam met de toene-mende vrije tijd het belang van open ruimte voor recreatie de laatste decennia snel toe. Het platteland veranderde hiermee snel van karakter.

De rurale sociologie was lange tijd gebaseerd op de gedachte dat het leven op het platteland moest worden verklaard als een culturele vorm (Gilbert 1982: 609). Met de geschetste veranderingen werd echter duidelijk dat de ontwikkelingen op het platteland wordenbeïnvloed door de ontwikkelingen in de gehele maatschap-pij en de economie in het bijzonder. De rurale sociologie moest dan ook gebruik maken van hetzelfde algemene verklaringsmodel als de ontwikkeling binnen de steden. Deze constatering impliceert dat de rurale sociologie zelf geen theoretische of sociologische rechtvaardiging heeft. Dat was ook de conclusie die begin jaren tachtig steeds vaker werd gehoord (Newby & Buttel 1980: 1-3; Gilbert 1982: 609-611). Er werd geconstateerd dat de term ‘ruraal’ een empirische categorie is. Het is een “fuzzy, descriptive designation” (Bealer et al. 1965: 257), een “conve-nient short-hand label” (Newby and Buttel, 1980: 4) of “an empirical referent” (Wakeley 1976). Deze constateringen passen bij het niet theoretische, beschrij-vende karakter van veel ruraal onderzoek. Het veel genuanceerdere en theore-tisch geïnformeerde plattelandonderzoek van bijvoorbeeld de Wageningse school (Hofstee 1957, 1968; Constandse 1960) heeft dat tij niet kunnen keren. Met de recente aandacht voor het verdwijnen van open ruimte kan het platteland als empirische categorie politiek en maatschappelijk zeker worden gerechtvaardigd

(Mormont 1990: 40-41). Het betekent echter wel dat het onmogelijk is om onderzoek naar dit empirische platteland te doen, los van – de in de voorgaande paragrafen beschreven – theorieën over de ontwikkeling van de maatschappij als geheel (Newby & Buttel 1980: 4). We zijn dus terug bij de vraag naar de gevolgen van de veranderingen in de sociologische theorie voor de urbane en rurale sociologie.

3.6.3 NAAR EEN RUIMTELIJKE SOCIALE WETENSCHAP

De urbane en rurale sociologie staan ter discussie. In reactie op de politieke aandacht voor maatschappelijke problemen krijgen stad en platteland als empirisch onderzoeksobject recent nieuwe aandacht. Tegelijkertijd blijkt de theoretische rechtvaardiging van een exclusieve rurale sociologie te mislukken. Onderzoek naar het platteland vergt een algemener sociologisch analysekader dat zich niet exclusief op het platteland richt, een conclusie die ook voor de urbane sociologie relevant lijkt (Gottdiener 1985: 4-5; Flanagan 1990: 224-225). De argumenten die Sassen en Castells aandragen voor de urbane sociologie maken niet duidelijk dat stedelijk onderzoek een eigen theoretische grondslag heeft. De stad wordt gebruikt als middel om algemene uitspraken te doen over de maatschappij als geheel. Sassen en Castells streven dus niet naar een urbane sociologie maar gebruiken de stad als onderzoeksobject in een algemene sociologie. Stad en land kunnen zo interessante empirische onderzoeksobjecten zijn, maar ze rechtvaardigen als sociologisch object niet het bestaan van afzonderlijke sub-disciplines. Wat op plaatsen gebeurt – stad, platteland of anders –, moet worden geanalyseerd vanuit een algemeen kader waarin de wederzijdse beïnvloeding van ruimtelijke en maatschappelijke veranderingen op verschillende schalen centraal staat.²⁴ Bij zo'n analyse moeten ook verschillende disciplinaire perspectieven met elkaar worden verbonden. De contouren van zo'n ruimtelijke sociale wetenschap werden in de voorgaande paragrafen duidelijk.

3.7 CONTOUREN IN DE SOCIOLOGISCHE THEORIE

In dit hoofdstuk zijn we op zoek naar opvattingen van sociologen over ruimtelijke veranderingen. We hebben hiertoe de opvattingen van vier spraakmakende sociologen in hun historische context geplaatst. Hun analyses hebben een verschillend karakter. Giddens staat bijvoorbeeld uitgebreid stil bij de conceptualisering van ruimte en bij disciplinaire indelingen. Zijn beschrijvingen van ruimtelijke veranderingen zijn echter niet empirisch onderbouwd. Voor Sassen gold juist het tegenovergestelde. Castells en Urry bleken zowel de conceptualisering van de ruimte als empirische ruimtelijke veranderingen te bekijken. De schetsen van het werk van deze vier actuele sociologen laten vanzelfsprekend niet de details van het sociologische denken over ruimte zien. In reactie op de gebrekkige aandacht voor de ruimte in de mainstream van de moderne sociologie maken ze echter wel duidelijk dat verklaringen van maatschappelijke veranderingen aandacht voor ruimte vergen; een conclusie die aansluit bij de analyses van verschillende in dit hoofdstuk aangehaalde sociologen die buiten de mainstream vallen.²⁵ Deze conclusie spitst zich enerzijds toe op veranderende opvattingen over de aard van de

ruimte. Anderzijds kan in lijn met de analyses van de besproken sociologen worden gewezen op verschillende ruimtelijke aspecten van recente maatschappelijke veranderingen. We behandelen eerst deze twee onderwerpen en daarna sluiten we af met een aantal consequenties voor het debat over stad en land.

3.7.1 SOCIOLOGIE EN RUIMTE

De sociologische opvattingen over de aard van de ruimte zijn de jaren tachtig ingrijpend veranderd. Deze verandering was het resultaat van een interdisciplinair debat over ruimte in sociaal-wetenschappelijk onderzoek. Giddens, Castells en Urry namen actief deel aan dit debat. Alledrie bekritiseerden ze in eigen termen een absolute opvatting over ruimte die aan de mainstream van de analyses van de moderne sociologie ten grondslag lag. Met dit absolute ruimtebegrip wordt ruimte opgevat als een entiteit die los van objecten en subjecten bestaat; ruimte dus als het toneel waarop sociale processen zich afspelen en waarop objecten zijn gelokaliseerd. Deze absolute opvatting maakte een heldere academische taakverdeling mogelijk: de sociologie bestudeerde sociale structuren aan de hand van sociale processen en de geografie verklaarde ruimtelijke structuren met ruimtelijke variabelen. Ruimte kreeg in het sociologisch onderzoek geen plaats. Op vergelijkbare wijze keek het economisch onderzoek niet naar de rol van ruimtelijke factoren bij economische veranderingen (hfdst. 2).

Zoals gezegd, bekritiseerden Giddens, Castells en Urry deze absolute opvatting van ruimte. Ruimte is geen objectief toneel waarop sociale processen zich afspelen; het wordt geproduceerd in sociale praktijken en is de uitdrukking van sociale relaties. Tegelijkertijd structureert ruimte ook deze sociale relaties. Neem de omslag in de Nederlandse stedelijke politiek rond de slogan 'Bouwen voor de buurt'. Voor de omslag vond in de oude steden grootschalige sloop en nieuwbouw plaats. De huizen waren bedoeld voor het 'hogere marktsegment'. Oude bewoners moesten vertrekken. Na de omslag veranderde dit ingrijpend. Nieuwbouw werd ingepast in de bestaande wijken, bewoners mochten in hun buurt blijven, en de huizen waren gericht op de lagere inkomens. Het laat zien dat de inrichting van de fysieke ruimte het resultaat is van sociale verhoudingen die al dan niet openlijk worden bestreden. Tegelijkertijd bepaalt die fysieke ruimte ook sociale processen: doordat er goedkopere huizen werden gebouwd, bleven er meer mensen met lage inkomens in de stad wonen. Dit is mede bepalend voor de sociale, economische en politieke ontwikkeling van de stad. In lijn met dit voorbeeld constateerden de besproken sociologen in de jaren tachtig dat er een wisselwerking bestaat tussen sociale verhoudingen en fysieke ruimte en dat beide in relatie tot elkaar moeten worden onderzocht.

Deze analyse is in de jaren negentig aangevuld met een toenemende aandacht voor verschillende 'representaties' van de ruimte. Wederom werd geconstateerd dat deze symbolische ruimte of 'mental space' tot stand komt in sociale processen en die processen tevens structureert. Ook in de representatie van de ruimte komen dus sociale relaties tot uitdrukking. Deze aandacht voor de productie van

de fysieke en symbolische ruimte in sociale processen leidt tot de conclusie dat er niet één objectieve ruimte is als toneel, maar dat er verschillende ruimtes zijn die horen bij verschillende praktijken. Of, om het in realistische termen te zeggen, er is één fysieke geproduceerde ruimte maar wat die ruimte is, kan alleen in relatie tot sociale praktijken worden bekeken. Deze uitkomst van het debat heeft ingrijpende consequenties voor de sociologie – en voor de overige disciplines. Ruimte moet een inherente plaats krijgen in het sociologisch onderzoek. Sociale veranderingen kunnen niet goed worden beschreven los van ruimtelijke veranderingen. Zo bleek Castells te benadrukken dat nabijheid een belangrijke factor is bij het vermogen om te innoveren. Omgekeerd moet een ruimtelijke analyse aandacht besteden aan de manier waarop de ruimte wordt gestructureerd door sociale processen. Om die reden wordt ook de ruimtelijk-deterministische invalshoek van de urbane en rurale sociologie afgewezen. Sociologisch onderzoek moet rekening houden met de wederzijdse wisselwerking tussen ruimtelijke structuren en sociale structuren.

De afwijzing van het absolute ruimtebegrip hangt direct samen met maatschappelijke veranderingen. Zowel Giddens (1990: 17-21) als Urry (Lash & Urry 1994: 55) verduidelijken dit door te laten zien dat het absolute ruimtebegrip verbonden is met modernisering. In premoderne sociale praktijken waren, in Giddens' woorden, ruimte en plaats met elkaar verbonden. In directe face-to-face interacties op plaatsen ontstond overeenstemming over ruimte (en tijd). Sociale praktijken op plaatsen bepaalden dus wat ruimte was. Identiteiten en plaatsen waren met elkaar verbonden. Met modernisering ontstond een steeds groter verschil tussen plaats en ruimte omdat 'afwezige' anderen een groeiende invloed kregen. Moderne ruimte werd een absolute objectieve ruimte, waarin subjectieve symbolen minder bepalend zijn. Het is de ruimte van de wereldkaart die is opgedeeld in natiestaten. En die natiestaten vormden de grenzen waarbinnen een groot deel van de sociale systemen zich uitstreckte. De moderne sociologie bestudeerde als nationale sociologie het functioneren van sociale systemen binnen deze grenzen. In de moderne sociologie was de absolute opvatting van ruimte dus geïnstitutionaliseerd geraakt. Het is juist die opvatting die in het debat over ruimte in de sociale wetenschappen bekritiseerd wordt. Door toenemende reflexiviteit vindt een her-subjectivering van de ruimte plaats. De natiestaat als belangrijkste structurerende ruimtelijke container komt onder druk te staan. Maatschappelijke veranderingen hangen zo samen met een andere opvattingen over ruimte. Een analyse van maatschappelijke veranderingen laat dit zien.

3.7.2 DE RUIMTELIJKE DIMENSIES VAN MAATSCHAPPELIJKE VERANDERINGEN

De vier sociologen die in dit hoofdstuk besproken zijn, zijn het erover eens dat maatschappelijk veranderingen ingrijpend zijn. Giddens spreekt hierbij van het ontstaan van een laat-moderne of posttraditionele maatschappij, Castells spreekt over een netwerkmaatschappij, Urry signaleert een periode van *disorganized capitalism* en Sassen bespreekt de lokale effecten van een 'new geography of power'. Zoals bleek bij deze analyses, staan ruimtelijke veranderingen centraal.

Als drijvende krachten wordt – met verschillende accenten – gewezen op nieuwe informatie- en vervoerstechnologie, economische herstructurering, economische liberalisering, sociaal-culturele veranderingen en toenemende reflexiviteit. Alhoewel de analyses vanuit een verschillend gedachtegoed zijn gemaakt en ook verschillende aspecten van maatschappelijke veranderingen centraal stellen zijn ze toch ook opvallend gelijklopend. Dit maakt het mogelijk een overkoepelend beeld te bieden van opvattingen over de ruimtelijke dimensies van maatschappelijke veranderingen. In lijn met de geschetste stellingname over ruimte hebben de belangrijkste onderwerpen voor zo'n vergelijking betrekking op functionele veranderingen (sociale praktijken), culturele veranderingen (representaties van ruimte) en morfologische veranderingen (fysieke ruimte). We bespreken deze onderwerpen achtereenvolgens.

De besproken sociologen zijn allen eensluidend in hun oordeel dat *functionele veranderingen* ervoor zorgen dat de natiestaat, die zelf het resultaat was van maatschappelijke modernisering, niet langer de vanzelfsprekende 'container' is waarbinnen sociale processen zich afspelen. Dominante systemen als de economie, technologie, media en militaire macht raken in toenemende mate geïnstitutionaliseerd op een regionale en mondiale schaal. Er ontstaat een herschikking van sociale praktijken waarbij een wisselwerking bestaat tussen mondiale, lokale en regionale veranderingen. Mondiale economische veranderingen zorgen bijvoorbeeld ook voor het toenemende belang van regionale economieën en voor de ontwikkeling van een aantal mondiale steden. Er ontstaat zo een toenemend verschil in de schaal van organisatie van diverse functionele processen. Door deze herschikkingen zijn de natiestaat en stad of dorp steeds minder de vanzelfsprekende begrenzing van sociale systemen. Er ontstaat een veel gedifferentieerder geheel van op elkaar inwerkende systemen met diverse schalen. Dit betekent ook dat ontwikkelingen op deze plaatsen – en dus ook binnen steden of op het platteland – steeds moeten worden bekeken tegen de achtergrond van de diverse netwerken van structurering waarin sociaal handelen is ingebed.

Ondanks de gestage groei van de schaal van het dagelijkse leven, onder meer door de verspreiding van de auto, waren dagelijks leven, politieke participatie, culturele identiteit en persoonlijk leven van mensen vooralsnog vooral lokaal georganiseerd. Giddens, Castells en Urry benadrukken echter dat de relatie tussen *culturele identiteit* en plaatsen door de toenemende reflexiviteit steeds minder direct is. In het bijzonder wordt hierbij gewezen op de steeds ingrijpendere rol van de diverse media, in samenhang met de ingrijpende ontwikkeling van informatie- en communicatietechnologieën. Doordat aanwezigheid minder belangrijk wordt voor de totstandkoming van culturele identiteit, raken betekenissen losser van plaatsen. Dit proces wordt versterkt door het toenemende aantal 'vreemden' – toeristen, reizigers, immigranten – op plaatsen, en door de groeiende differentiatie en schaal van functionele systemen. Het gevolg is een polarisatie van opvattingen over wat een plaats is en wat er mee moet gebeuren. Deze subjectivering van ruimte wordt versterkt doordat de aanleg van nieuwe gebouwen en wijken door projectontwikkelaars – en met steun van de overheid – in toenemende mate

wordt gebaseerd op verwijzingen naar geconstrueerde symbolen (Zukin 1991; Sorkin 1992; Boyer 1994). In Amerika raken grote entertainmentbedrijven bijvoorbeeld in toenemende mate betrokken bij de aanleg van – deels ruimtelijk afgeschermd – woonwijken (Katz 1994; Blakely & Snyder 1997; Hannigan 1998). De wens naar veiligheid en disciplineren van individueel gedrag gaan in deze ‘gated communities’ hand in hand. Ook waar dit proces van de fysieke afscherming van ruimtes, zoals in Nederland, vooralsnog niet meteen via fysieke barrières plaatsvindt, daar treedt overigens wel degelijk een segmentering van de ruimte op. Deze ontwikkelingen strekt zich echter algemener uit; de ruimte wordt steeds meer gezien als een consumptiegoed, een product met een geconstrueerde identiteit. Thema’s als disciplineren, toezicht en veiligheid worden hierdoor relevant voor de openbare ruimte (Hajer & Reijndorp 2001). De identiteit van bewoners – in de ‘stad’ en op het ‘platteland’ – bepaalt minder de ontwikkeling van plaatsen (Zukin 1991: 221).

Ruimtelijke vorm valt wellicht niet onder het domein van de sociologie in traditionele zin. Dit klassiek geografisch onderwerp heeft echter in verschillende in dit hoofdstuk genoemde sociologische benaderingen wel degelijk aandacht gekregen. In dit hoofdstuk is met die analyses duidelijk geworden dat bij de bestudering van ruimtelijke vorm rekening moet worden gehouden met de sociale structurering die ermee samenhangt, en omgekeerd dat sociale structuren ook worden beïnvloed door ruimtelijke vorm. Een bemoeilijkende factor is dat de wisselwerking tussen sociale structuren en ruimtelijke vorm niet direct is: ruimtelijke artefacten zijn duurzaam en verhullen onderliggende sociale veranderingen. Zo ziet de binnenstad van Amsterdam er deels nog hetzelfde uit als enige eeuwen geleden, maar is het gedrag in dit gebied sterk veranderd (Giddens 1990: 6). Dezelfde ruimtelijke vorm wil dus niet zeggen dat de ruimtelijke kenmerken van sociale praktijken niet veranderen. Als we desondanks een analyse maken van de veranderende ruimtelijke vorm, dan valt in de eerste plaats de voortgaande verstedelijking op. Waar in 1970 37 procent van de mensen in steden woonden, daar was dit percentage in 2000 al opgelopen tot 50 (Castells 2001: 224). Tegelijkertijd nemen steden een steeds groter gebied in beslag doordat de reikwijdte van het leefgebied van mensen groter is geworden en door functionele veranderingen op systeemniveau. Stedelijke gebieden raken intern ook steeds sterker geëend, door de aanleg van infrastructuur en de segmentering van de ruimte doordat bijzondere zones worden afgeperkt als ommuurde wijken of industriegebieden. De identiteit van verstedelijkte zones wordt minder eenduidig. Het zijn slechts enkele van de elementen die in dit hoofdstuk in beeld zijn gekomen, die duidelijk maken dat met de verschuivingen in sociale structuren ook de ruimtelijke vorm verandert.

Deze korte schets toont de contouren van recente ruimtelijke veranderingen. Met veranderende sociale praktijken, en met veranderende representaties van de ruimte, verandert ook de fysieke ruimte. Niet alleen functionele maar ook culturele veranderingen blijken zo bepalend voor veranderingen op plaatsen (Zukin, 1991: 21; Kreukels 1993: 24; Mommaas 2000a: 11). In het verlengde van deze

schets spreken ook de in dit hoofdstuk besproken sociologen over ruimtelijke veranderingen. Castells (1996: 410) heeft het over een nieuwe ruimtelijke logica, Sassen over een 'new urban regime' (1991: 323-339) en over een 'new geography of power' (1996: 1-31) en Urry met Lash (1994: 193-223) spreken over 'post-industrial spaces'. Een analyse van deze nieuwe ruimtelijke werkelijkheid vergt aandacht voor culturele en functionele veranderingen. Een absoluut ruimtebegrip schiet in toenemende mate tekort om sociale en ruimtelijke veranderingen te beschrijven. Een afdoende beschrijving vergt dat recht kan worden gedaan aan de her-subjectivering van de ruimte. Aan de hand van deze gewijzigde opvatting over ruimte kan worden bekeken hoe de kenmerken van specifieke plaatsen tot stand komen in een wisselwerking van ruimtelijke, functionele en culturele veranderingen; een constatering die overigens opvallend aansluit bij de schets die Constandse reeds in 1960 maakte van de 'mentale verstedelijking' van *het dorp in de IJsselmeerpolders*. Zij vormt een opstap voor de analyse van het debat over stad en land.

3.7.3 NAAR EEN RUIMTELIJKE SOCIALE WETENSCHAP VAN STAD EN LAND

Deze analyse heeft vanzelfsprekend consequenties voor het debat over stad en platteland. De geschetste drieslag – sociale processen en hun ruimtelijk kenmerken, fysieke ruimte en symbolische representatie van de ruimte – is hierbij richtinggevend. Vanuit deze drieslag wordt duidelijk dat stad en platteland zowel materieel als symbolisch worden geproduceerd in sociale processen. Stad en platteland 'zijn' dus niet alleen gebieden met bepaalde kenmerken als dichtheid en grootte; het zijn ook symbolische representaties om bepaalde ruimtelijke constellaties – bijvoorbeeld in het debat over stad en land – te benoemen. En de grenzen van deze gebieden sluiten meer of minder aan bij de ruimtelijke kenmerken van sociale processen.

De in dit hoofdstuk beschreven ontwikkelingen laten zien dat functionele systemen steeds vaker gebieden overstijgen die als stad of platteland worden benoemd. Ontwikkelingen buiten gebieden krijgen hierdoor een toenemende invloed op de kenmerken in deze gebieden. De banen in een stad worden bijvoorbeeld vervuld door bewoners van een steeds groter gebied rond deze stad. Het gevolg van dit soort ontwikkelingen is dat de dynamiek in gebieden – stad of platteland – alleen goed kan worden begrepen vanuit een analyse van diverse maatschappelijke ontwikkelingen op verschillende schalen. Tegelijkertijd raken symbolen steeds losser van de specifieke kenmerken van gebieden. Bewoners zijn steeds minder bepalend voor de representatie van een gebied. Het aantal representaties neemt bovendien toe. Ook deze verschillende betekenissen – zoals stad en platteland – komen tot stand in sociale interacties. Dit betekent dat bij een ruimtelijke analyse aandacht moet worden gegeven aan de manier waarop deze betekenissen tot stand zijn gekomen. Juist de relatie tussen deze twee ontwikkelingen – functionele en culturele verandering – en sociale praktijken moet bij de analyse van het debat over stad en platteland centraal staan. Het is een goede vraag in hoeverre in het debat voldoende rekening wordt gehouden met die constatering.

De sociologische literatuur over ruimte maakt zo duidelijk dat veranderende stad-landrelaties moeten worden bestudeerd tegen de achtergrond van bredere maatschappelijke veranderingen. Voor zo'n analyse zijn in dit hoofdstuk diverse interessante thema's in beeld gekomen die bij een analyse van het debat over stad en platteland nader moeten worden uitgewerkt: lokale effecten van de herstructurering van het productiesysteem onder invloed van de internationalisering van de kapitaalmarkt en van de toenemende internationale arbeidsdeling; veranderende consumptiepatronen onder invloed van culturele veranderingen en de effecten daarvan op de consumptie van plaatsen; het groeiende belang van de regio naast de stad en de natiestaat; de invloed van informatietechnologieën op centraliteit; het wegvallen van de stad als relevante categorie; veiligheid, toezicht en disciplineren; de symbolische constructie van de ruimte en de samenhang van dit proces met identiteitsvorming; maatschappelijke en ruimtelijke segmentering; de toekomst van de publieke ruimte; en de veranderende mogelijkheden van de natiestaat om in te grijpen in de ruimtelijke dynamiek. Deze thema's zullen in hoofdstuk 5 in samenhang met de denkbeelden uit de economie en geografie nader worden bekeken. Voordat we dat kunnen doen richten we eerst de aandacht op de derde discipline die we in deze studie bekijken – de geografie.

NOTEN

- ¹ Giddens (1990: 36-45) geeft een uitgebreide analyse van de tekortkomingen van de onderliggende opvatting dat een toename van kennis van sociale relaties ook leidt tot een toename van de beheersing van onze toekomst. In de bestuurskunde leidde een brede stroming van kritiek op een technocratische beleidsopvatting tot een ‘post-positivistische’ bestuurskunde. In de planologie is een vergelijkbare ontwikkeling te zien met betrekking tot het denken over ruimtelijke beleid.
- ² Zie paragraaf 1.3 voor een rechtvaardiging van deze aanpak.
- ³ Zie Gouldner (1970: 202-215) voor een beschrijving van deze omslag in het denken van Parsons.
- ⁴ Deze visie kreeg met de empirisch-analytische methodologie een invloedrijke uitwerking (Bernstein 1976: 3-54). Toulmin (1990: 30-35) constateert dat de nadruk van deze methodologie op wetmatigheden past bij een manier van denken die met de overgang van de Renaissance naar de Verlichting dominant werd. Hierbij verdween de interesse in praktische kennis: aandacht voor het gesprokene, het bijzondere, het lokale plaatsgebundene en het tijdelijke werd vervangen door het geschrevene, universele, algemene en tijdsloze. Vergelijk in dit verband ook de nadruk van Geertz (1983) en recent bijvoorbeeld Scott (1998) op het belang van ‘local knowledge’.
- ⁵ Zie bijvoorbeeld Blokland-Potters (1998) voor een vergelijking van de stedelijke ecologie en enkele algemeen sociologische benaderingen in het denken over de ruimte.
- ⁶ Tromp (1985: 90-93) benadrukt dat deze gelijkstelling van *Gemeinschaft* en *Gesellschaft* aan respectievelijk platteland en stad niet aansluit bij de eigen gedachten van Tönnies. Voor Tönnies was de overgang van *Gemeinschaft* naar *Gesellschaft* een historisch proces, dat niet aan specifieke ruimtelijke vormen gebonden was. Bovendien maakte Tönnies een onderscheid tussen drie soorten van *Gemeinschaft*: de *Hausgemeinschaft*, de *Dorfgemeinschaft* en de *Stadtgemeinschaft*. De gelijkstelling van *Gesellschaft* en steden vormt desalniettemin vaak een referentiepunt voor analyses van de ruimtelijke differentiatie van de maatschappij.
- ⁷ Verschillende auteurs bepleitten de overgang naar een algemene historische sociale wetenschap (Giddens 1984: 355-368; Wallerstein et al. 1996; Urry 2000a: 3; Wallerstein 2000). In Nederland twijfelde Van Doorn recent aan de actualiteit van de sociologie als wetenschappelijke discipline (Jansen & Van der Veen 2001).
- ⁸ Giddens introduceert het begrip ‘locale’ bij zijn analyse van de ruimtelijke structuur van sociale praktijken. Hij omschrijft dit als “physical region involved as part of the setting of interaction, having definite boundaries which help to concentrate interaction in one way or another” (Giddens 1984: 375). Er zijn grote hoeveelheden van ‘locales’ die de context vormen voor praktijken met verschillende schalen en hiërarchieën – zoals een kamer, een ziekenhuis of een stad. Het begrip onderstreept dat plaats meer is dan een punt in de ruimte.

- 9 Giddens is niet erg nauwkeurig in zijn benoeming van deze omslag in de moderniteit. Waar hij eerst de term *high modernity* gebruikt, spreekt hij later van een ‘post-traditional society’ (Giddens 1991, 1994b).
- 10 Overigens wordt de analyse van maatschappelijke veranderingen vanuit de ‘internationale arbeidsdeling’ bekritiseerd om de gebrekkige aandacht voor sociale, politieke en culturele factoren (Urry 1995: 14-15).
- 11 Sassens analyse roept moeilijke maar relevante schaalvragen op rond de afperking van steden. Kunnen Amsterdam en Rotterdam in een internationale vergelijking als afzonderlijke steden worden gezien? Sassen beantwoordt deze vraag niet. Zie wel Sassen (1991: 342-345) over de begrenzing van New York, Tokyo en London.
- 12 Overigens kunnen bij deze opvatting van de duale stad de nodige vraagtekens worden geplaatst. Vooral de polaire indeling lijkt te eenvoudig om de diffuse verhoudingen en processen in de ruimte te vangen. Vanuit deze kritiek worden uitsluiting en ruimtelijke segmentatie opgevat als een veel diffuser proces waarbij een groot aantal actoren en processen een rol spelen. Er ontstaat daarbij geen tweedeling van de ruimte, maar een deling van de ruimte in diverse segmenten. Vergelijk voor zo’n kritiek op tweedeling bijvoorbeeld ook Marcuse & Van Kempen (2000).
- 13 Deze formulering toont een belangrijke onduidelijkheid in Sassens werk. Het wordt niet helder of mondiale steden zelf een netwerk vormen, of dat het vooral bepaalde op specifieke plekken – of in bepaalde steden – gelokaliseerde bedrijven zijn die met elkaar zijn verbonden. In het laatste geval is er geen sprake van een netwerk van steden, maar van bedrijven met een stedelijke locatie. Vergelijk op dit punt Castells (2002: 397-398).
- 14 Castells is onduidelijk over grondbegrippen als economie, maatschappij en cultuur. Hij lijkt economie op te vatten als één van de deelsystemen van de maatschappij; hij benadrukt dat de maatschappij als geheel net als de economie wordt gekenmerkt door een netwerklogica (vandaar netwerkmaatschappij); en hij ziet cultuur als intrinsiek onderdeel van de gehele maatschappij en dus ook van de economie.
- 15 Naast de technologische vernieuwing boden ook deels autonome sociaal-culturele veranderingen – het einde van het ‘patriarchalisme’, andere omgang met hiërarchie, andere relaties – voorwaarden voor deze ontwikkeling (Castells 1998: 360).
- 16 Castells baseert zijn analyse van de cultuur van ‘real virtuality’ onder meer op McLuhan, Barthes en Baudrillard.
- 17 Deze bespreking van ‘nieuwe ruimtelijke vormen en processen’ berust op eerder onderzoek (Castells 1989, Castells & Hall 1994).
- 18 De behoefte aan nabijheid komt ook tot uitdrukking in de locatiepatronen van high-tech bedrijven. Hierbij ontstaan verschillende ‘technopoles’ zoals Silicon Valley (Castells & Hall 1994).
- 19 Deze complexe formulering komt voort uit het kritisch realisme (Harré 1970; Bhaskar 1975; Sayer 2000). Volgens deze invalshoek bestaat de wereld uit sociale en fysieke entiteiten die een over tijd en ruimte uitgestrekte causale invloed hebben. Empirische gegevens – zoals de ruimtelijke spreiding van huishoudens – zijn het resultaat zijn van de complexe interactie tussen diverse entiteiten met causale

- invloed. Empirisch onderzoek moet dus die interactie tussen entiteiten centraal stellen.
- ²⁰ Urry (1995: 20-21) benadrukt dat dat mensen zich volgens Zukin minder verbinden met zulke consumptieruimtes: “These dreamscapes pose significant problems for people’s identity which has historically been founded on place, on where people come from or have moved to. Yet postmodern landscapes are all about place, such as Main St in EuroDisney (...). But these are simulated places which are there for consumption. They are barely places that people any longer come from, or live in, or which provide much of a sense of social identity.”
- ²¹ Deze conclusie komt mede tot uitdrukking in de gedachte dat er niet zozeer moet worden gedacht in termen van stad en land als twee uitsluitende vormen, maar dat er een continuïteit van vormen bestaat waarvan stad en land de uitersten zijn (Constandse 1960; Williams 1973). Pahl (1968) spreekt in dit verband van een ‘urban-rural continuum’.
- ²² Giddens (1981: 140) benadrukt eveneens het belang van urbane sociologie: “The city cannot be regarded as merely incidental to social theory but belongs at its very core. Similarly, ‘urban sociology’ is more than just one branch of sociology among others.” Giddens bekritiseert wel het ruimtelijk determinisme. Hij ziet de stad net als Sassen als strategische lens maar bepleit geen exclusieve aandacht voor de stad zelf.
- ²³ Deze recente nadruk op de stad wordt onderstreept door onderzoek naar de ‘informational city’, ‘world city’, en ‘post-Fordist city’ (Storper 1997: 221-259).
- ²⁴ De ervaringen met de gescheiden ontwikkeling in het verleden doet overigens vermoeden dat de disciplinaire tweedeling tussen rurale en urbane sociologie wat dit betreft een belemmering is.
- ²⁵ Dit wil niet zeggen dat elke sociologische analyse ook een ruimtelijke analyse moet zijn. Het betekent wel dat de ruimte altijd een dimensie is van sociale praktijken die mogelijk een rol speelt bij hun reproductie. Die rol kan soms buiten haken worden geplaatst, maar dat moet dan wel bewust gebeuren (Sayer 2000: 109-110).

4 GEOGRAFEN OVER RUIMTELIJKE VERANDERING

Ruimte is een sleutelbegrip in de geografische wetenschap. Lange tijd werd ruimte gezien als het exclusieve werkterrein van de geograaf, zoals de tijd het territorium was van de historicus, de economie van de econoom en de sociale processen en relaties van de sociologen. De impliciete veronderstelling hierbij was dat ruimtelijke aspecten een bijverschijnsel zijn van sociale processen, een soort tweede dimensie waarvan niet-geografen met gemak kunnen abstraheren. Dit sloot aan bij het onder geografen en andere sociale wetenschappers breed geaccepteerde begrip van ruimte als absoluut verschijnsel. In deze visie was ruimte een van tevoren gegeven veld of ‘container’ waarin sociale processen zich afspeelden. Stad en land vertegenwoordigden in die optiek concrete, vastomlijnde plekken in de container die los en onafhankelijk van de sociale processen, en dus in keurig afgescheiden disciplines, kunnen worden bestudeerd (Sayer 2000).

De moderne geografie ontwikkelde zich mede hierdoor aanvankelijk geïsoleerd van andere sociale wetenschappen. Weliswaar putten economisch, politiek en cultureel geografen uit de inzichten van economen, politicologen en sociologen, maar van een tweerichtingsverkeer was nauwelijks sprake. Dit versterkte de trend tot ruimtelijk determinisme in de geografische wetenschap (De Pater & Van der Wusten 1997). In theorieën werd een zelfstandige verklaringskracht toegerekend aan ruimtelijke factoren als locatie, afstand en mobiliteit, ongeacht de rol van de maatschappelijke actoren en processen. Ook het empirisch onderzoek was lange tijd meer gericht op ruimtelijke *vorm* dan op functies en processen. Zoals hoofdstuk 3 liet zien, neigden de overige sociale wetenschappers op hun beurt ertoe de ruimtelijke dimensies van substantie en processen te negeren of deze als objectief en onveranderlijk gegeven te beschouwen. Economische of sociologische theorieën namen bijvoorbeeld vaak de nationale staat als ruimtelijk ‘toneel’ van handeling en lieten de invloed van grensoverschrijdende economische en sociale processen buiten beschouwing (Graham & Marvin 2001: 197; Boekema 1996: 15).¹

Zoals in hoofdstuk 2 en 3 eveneens al is gebleken, zijn zowel de economie als de sociologie zich onder invloed van ingrijpende maatschappelijke veranderingen, zoals toenemende internationalisering, globalisering en het groeiende belang van ICT, meer rekenschap gaan geven van de onvermijdelijke ruimtelijke dimensies van de maatschappelijke actoren en processen die deze beide disciplines bestuderen. Het gevolg hiervan is dat steeds meer sociale wetenschappers menen dat geografie ertoe doet: ‘geography matters’. Dit besef vertaalt zich in een stijgende belangstelling voor geografische inzichten en een geleidelijke doorbreking van het relatieve isolement van de geografische wetenschap. In plaats van consument van theorieën uit de overige sociale wetenschappen is de geografie nu ook ‘exporteur’ van inzichten over de ruimtelijk aspecten van sociale processen.

Maar hoe heeft het denken over ruimtelijke verandering zich in de loop van de tijd ontwikkeld in de geografische wetenschap? En hoe denkt de huidige generatie geografen over de ruimtelijke ontwikkeling van onze samenleving en over veranderingen in stad en land? In dit hoofdstuk wordt deze centrale vraag beantwoord aan de hand van het werk van vijf spraakmakende geografen. Dit antwoord kan echter niet los worden gezien van veranderende opvattingen over de ruimte en over maatschappelijke ontwikkeling. Er zal namelijk blijken dat geografen pas de laatste twee decennia, mede onder invloed van ingrijpende maatschappelijke veranderingen, meer aandacht zijn gaan besteden aan de sociale bepaaldheid en sociale productie van de ruimte (Soja 1990: 123).

In paragraaf 4.1 over de disciplinaire ontwikkeling wordt duidelijk dat het vakgebied aanvankelijk vooral beschrijvende studies opleverde vanuit een holistische benadering; centraal stond de interactie tussen de mens en zijn concrete fysieke omgeving, voorgesteld als de begrensde regio. Met de groeiende professionalisering en wetenschappelijke specialisering nam ook de belangstelling toe voor het ontwikkelen van theorieën en kwantitatieve modellen die werden toegepast op een abstracte, geometrische ruimte. Het regiobegrip kreeg dan ook een gedifferentieerde, analytische invulling. Paragraaf 4.2 werpt vervolgens licht op klassieke en modernere visies op ruimtelijke verandering. Aangezien dit onmogelijk uitputtend kan gebeuren, beperken we ons hier net als in de vorige hoofdstukken tot de grote trends. De jaren zeventig en tachtig, zo zal blijken, hebben gezorgd voor andere accenten en thema's in de discipline, waaronder processen van economische en politieke herstructurering, internationalisering, mondialisering en ook regionalisering. De interactie tussen ruimtelijke en maatschappelijke relaties verschijnt hoog op de onderzoeksagenda's van geografische wetenschappers. Mede onder invloed van de toenemende rol van planologische ruimtelijke concepten ontstaat sinds de jaren tachtig tevens een groeiende belangstelling in de geografie voor de sociale constructies van ruimte. De vervolgparagrafen van dit hoofdstuk, waarin onderzoek van zes prominente onderzoekers centraal staat, illustreren deze omslag. Deze auteurs zijn gekozen omdat hun werk een doorkijk biedt naar maatschappelijk relevante thema's in de geografie vanaf de jaren zeventig en tevens licht werpt op de ontwikkelingen in het geografische denken over stad en land.

Allereerst zal in paragraaf 4.3 het werk worden besproken van de geograaf David Harvey, die geldt als één van de invloedrijkste geografen van de twintigste eeuw vanwege de manier waarop hij de neomarxistische politieke-economieanalyses van de stad weet te verbinden met inzichten over stedelijke consumptie en cultuur. Daarna worden in paragraaf 4.4 de inzichten van de economisch geografen Allen Scott & Michael Storper bekeken. Deze vertegenwoordigers van de zogenoemde Californische school hebben als een van de eersten een 'geografische anatomie' van de veranderingen in het Westerse industriële productiesysteem gegeven (Soja 2000). In later werk combineert Storper dit macroruimtelijke perspectief met een microanalyse. De meeste geografen onderschrijven dat het resultaat een volwaardige 'politieke economie van de regio' is. Paragraaf 4.5 geeft

hierna een overzicht van de invloedrijke analyse die Stephen Graham & Simon Marvin maakten van de ruimtelijke gevolgen van de komst van nieuwe informatie- en communicatietechnologieën, voor de stad in het bijzonder. In paragraaf 4.6 wordt geschetst dat de hernieuwde aandacht voor regionale ontwikkeling die in het recente werk van Storper doorklinkt, ook een niet-stedelijke exponent kent. Het werk van de rurale geograaf Paul Cloke laat zien dat de thematiek van stedelijk en ruraal georiënteerde geografen niet wezenlijk verschilt. Beide specialisaties hebben de laatste jaren vooral gekeken naar de wisselwerking tussen processen van globalisering en lokalisering in stedelijke en rurale gebieden, naar de herstructurering van industriële en agrarische gebieden en naar de gevolgen van de toegenomen mobiliteit en nieuwe ICT-ontwikkelingen voor de stad, het platteland en de regio. Bovendien hebben ze beide oog gekregen voor endogene ruimtelijke veranderingen, en voor de regionale en lokale politieke en culturele strijd om de ruimte.

Welke contouren tekenen zich af in de nieuwere geografische literatuur? Paragraaf 4.7 schetst er een aantal: een groeiend bewustzijn van de sociale bepaaldheid van de ruimte en het belang van inzicht in sociale processen en handelingen, aanhoudende belangstelling voor de invloed van globalisering, lokalisering en ICT op territorialiteit, stedelijkheid en plattelandsontwikkeling en een sterke oriëntatie op de ruimtelijke en politieke dimensies van cultuur en identiteit.

4.1 OPMERKINGEN BIJ DE ONTWIKKELING VAN DE GEOGRAFIE

Aan het begin van de negentiende eeuw, de eerste fase in de wetenschappelijke beoefening van de geografie, werden natuur, cultuur, land, landschap en regio beschouwd als de voornaamste ordenende principes van de ruimte. Een van de klassieke discussiethema's binnen het vakgebied betrof de relatie tussen mens en natuur. Centraal in dit debat stond de aloude methodologisch wetenschappelijke vraag of menselijke gedragingen en maatschappelijke processen in hoofdzaak worden bepaald door de fysieke omgeving, of juist zelf bepalend vorm kunnen geven aan deze omgeving. Nogal wat klassieke Duitse geografen legden aanvankelijk de nadruk op de bepalende invloed van de natuurlijke omgeving op het menselijk handelen.

Regio's werden daarom ingedeeld op basis van hun 'natuurlijke gesteldheid', die weer bepalend zou zijn voor de vestiging, ontwikkeling en onderlinge relaties van huishoudens, bedrijven en andere instellingen (Hoekveld 1970). Dit omgevingsdeterminisme of 'ecocentrisme', dat vooral rondom de eeuwwisseling populair werd, greep – paradoxaal genoeg – in Duitsland deels terug op de Romantiek en op de rationele, natuurwetenschappelijke ideeën van Darwin. Zo bestudeerde Ratzel, een van de grondleggers van de moderne humanistische, politieke en culturele geografie, de mens in zijn 'Lebensraum'. Een dergelijk, voor tijdgenoten nog neutraal klinkend begrip omvatte de ruimte die de mens nodig heeft om zich in te bewegen, te verplaatsen en te vestigen. De strijd om deze schaarse levensruimte zou net als bij dieren en planten tot natuurlijke selectie tussen bevol-

kingsgroepen leiden, waarbij de sterkste groepen zouden overleven. In zijn *Politische Geografie* uit 1897 is deze strijd om schaarse ruimte opgetild naar het niveau van de staat, die dan net als de oppermachtige natuur een haast organische, bezielde en mystieke verschijning heeft gekregen. In de jaren dertig van de twintigste eeuw zou dit nieuw leven worden ingeblazen door Haushofers 'Geopolitiek' (Van der Wusten 1996: 26-29).

De tegenhanger van deze fysische stroming vormde de cultuur(landschaps)-geografie. Hierin heeft de mens als scheppende kracht een hoofdrol. De manieren waarop hij oerlandschappen door activiteiten als bewoning, landbouw en verplaatsing weet om te vormen tot (visueel) cultuurlandschap, zijn het hoofdthema. De Amerikaan Sauer, pleitbezorger van de culturele geografie aan de Berkeley-school, en de Franse school onder aanvoering van Vidal de la Blache hadden daarbij ook aandacht voor historische processen, zoals de invloed van innovatieprocessen op veranderingen in het landschap. Naast de genoemde fysische en op cultuur georiënteerde scholen ontstond onder aanvoering van Richthofen en Hettner een derde, later meer dominante stroming die de geografie bij uitstek beschouwde als de studie van gedifferentieerde regio's (Claval 1998: 17-23).

In een poging de geografie een eigen formele wetenschappelijke fundering te geven ten opzichte van andere disciplines (en te behouden voor 'expansionistische' aanpalende disciplines) construeerde Hettner een alternatief voor de veelgebruikte indeling in natuur-, cultuur- en geesteswetenschappen. Zijn ordening onderscheidde de concrete van de abstracte wetenschappen. Binnen deze concrete wetenschappen zou de geografie als ruimtelijke wetenschap een aparte plaats innemen naast 'dingwetenschappen' (zoals de economie of de bodemkunde, die slechts één verschijnsel zouden bestuderen) en 'tijdwetenschappen' als de geschiedenis. Ruimtelijke wetenschappen zouden zich onderscheiden door de systematische studie van heel veel verschillende verschijnselen, maar dan uitsluitend vanuit het ruimtelijke perspectief, in hun onderlinge samenhang met, en uitwerking op, telkens verschillende regio's. Hettner stond hiermee aan de basis van de regionale geografie of chorologie, die later vanaf de jaren dertig door Richard Hartshorne in Amerika verder zou worden ontplooid en tot in de jaren vijftig navolging kreeg. Hét centrale thema in deze regiostudies was de wijze waarop specifieke elementen en complexen van elementen binnen en tussen gebieden onderling met elkaar in verband staan (Livingstone 1995: 304-316; De Pater 1995: 12-13). Volgens de critici mondde deze benadering echter uit in een overmatige preoccupatie met definities, beschrijvingen en eindeloze classificatie-exercities volgens een vast stramien.

In de jaren vijftig van de twintigste eeuw zorgden maatschappelijke verandingsprocessen voor een toenemende kritiek op de regionale geografie. Door de schaalvergroting en mechanisering in de landbouw, de sterke daling van de agrarische beroepsbevolking, de verdere groei van industrie en diensten en de uitbouw van de verzorgingsstaat leek de geografie als verkenning van de interactie tussen de mens en zijn *fysieke* milieu in de Westerse context definitief aan rele-

vantie te hebben ingeboet. Daarentegen steeds relevanter als studieobject werden de onderlinge sociale relaties van mensen, ofwel de interactie tussen mens en maatschappij. Zoals we in hoofdstuk 3 al zagen, werd diat laatste bij uitstek beschouwd als een thema van de sociologische wetenschap. Voor de Nederlandse socioloog Jolles was dit in 1960 zelfs een reden het einde van de geografie aan te kondigen, onder verwijzing naar een zich voltrekkend proces van ‘maatschappelijke modernisering’. Dit zou als resultaat hebben dat “een toenemend aantal menselijke activiteiten zich onafhankelijk van het geografisch milieu afspeelt en in een netwerk van sociale vervlechtingen is opgegaan, waardoor een relatief groter deel van ’s mensen sociale leven geen geografische component meer heeft” (geciteerd in: De Pater & Van der Wusten 1996: 149). Zijn collega-socioloog Van Doorn sprak van “een *functieverlies* van de territoriale kaders”. In de Nederlandse vakwereld, waar tot de jaren zestig de Amsterdamse en Utrechtse scholen richtinggevend waren, had dergelijke kritiek nogal wat gevolgen. De vakgroep sociografie aan de Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam, die, voortbouwend op de traditie van Steinmetz, een beschrijvende, op het concrete sociale leven gerichte geografie voorstond, dreigde te worden geannexeerd door de vakgroep sociologie. Deze vakgroep bepleitte een meer abstracte, verklarende en generaliserende vakbeoefening.

De toenmalige hoogleraar De Vries Reilingh besloot dan ook in de jaren vijftig en zestig zijn vakgebied een explicietere ruimtelijke en meer wetenschappelijk-analytische richting op te sturen. Tegelijkertijd wilde hij het vak echter ook meer toepassings- en beleidsgericht laten zijn dan de sociologie. De vakgroep geografie aan de Utrechtse Universiteit, die in navolging van Vidal de la Blache de regio en de mens in zijn interactie met de natuurlijke omgeving bestudeerde, schoof onder druk van de maatschappelijke veranderingen steeds meer op naar de sociaal en economisch analytische kant (De Pater & Van der Wusten 1996). Zowel deze beide vakgroepen als de later nog elders opgerichte vakgroepen gingen zich dan ook steeds meer oriënteren op de internationale ‘mainstream’ van de ruimtelijke analyse.

Net als de andere sociale wetenschappen werd de geografie in deze periode geconfronteerd met het logisch positivisme en de daarmee samenhangende kwantitatieve revolutie. Uit die confrontatie ontstond de stroming van de ‘nieuwe geografie’, die zich presenteerde als ruimtelijk analytische discipline en sterk voortborduurde op de klassieke ruimtelijk economische modellen van Von Thünen, Alfred Weber en Christaller (zie hieronder). Deze nieuw-geografische stroming was wars van beschrijvingen van differentiatie in gebieden, regio’s of arealen, en putte kracht en bestaansrecht uit het zoeken naar verklaringen van regelmatigheden in ruimtelijke spreidingspatronen van *verschijnselen* op basis van algemene theorieën en wetten. Uiteraard hoorde daar de toepassing van de nieuwste kwantitatieve methoden en technieken bij, en een ruimtelijk jargon dat repte van oppervlakten, spreiding, knooppunten en stromen. Ze worden tot de dag van vandaag gerekend tot het standaardgereedschap van de geograaf.

4.2 RUIMTE IN DE KLASSIEKE EN MODERNE GEOGRAFIE

4.2.1 RUIMTE IN DE KLASSIEKE GEOGRAFIE

Zoals hierboven al is gebleken, werden natuur, cultuur, land, landschap en regio in de vroege fase van wetenschappelijke beoefening van de discipline gezien als de ordenende principes van de ruimte. De locatietheorie, een verzameling theoretische kaders ter verklaring van het ruimtelijk spreidingpatroon van economische activiteiten, behoorde tot het instrumentarium bij uitstek van de klassieke geografie. Eén van de bekendste theorieën binnen deze stroming werd de aloude centrale plaatsentheorie van Christaller (1933) wiens inzichten in de jaren zestig in Nederland door Provinciale Planologische Diensten veelvuldig zijn gebruikt (Dieleman et al. 1981). Christaller formuleerde een geometrische verklaring voor de ligging, omvang en onderlinge afstand van steden en dorpen. Steden en dorpen bestaan bij de gratie van hun centrale verzorgingsfunctie als leveranciers van goederen en diensten aan de omringende regio; het zijn ‘centrale plaatsen’. Dergelijke plaatsen zullen volgens een uniform patroon in de ruimte verdeeld zijn, conform hun bevolkingsdichtheid en koopkracht. De bepalende factor voor de locatie van centrale plaatsen is het minimum aantal klanten dat nodig is om het aanbod van een product of dienst economisch rendabel te maken. Als deze drempelwaarde eenmaal is gepasseerd, zal het afzetgebied toenemen tot de maximale afstand is bereikt die consumenten bereid zijn te reizen om het product of de dienst te kopen. Drempelwaarde en afstand bepalen samen het afzetgebied van plaatsen. Het betekent dat de afzetgebieden van plaatsen met een zelfde voorzieningenpakket in onderling gelijke afstand (ofwel in straalvorm) ten opzichte van elkaar ligtn. Steden van een ‘hogere orde’ met een breder voorzieningenpakket zouden verder van elkaar verspreid liggen dan steden van ‘lagere orde’.

Het ‘rurale’ verklaringskader voor de lokale spreiding van uiteenlopende vormen van landbouw rondom stedelijke afzetmarkten dat eveneens al vroeg in zwang is geraakt, is het model van Von Thünen uit 1826. Daarin wordt een verband gelegd tussen agrarisch grondgebruik en afstand tot de stad. Net als in Christallers model veronderstelt dit een isotrope ruimte: een oneindig, vlak gebied zonder lokaal bepaalde eigenaardigheden (zoals verschillen in grondvruchtbaarheid), zodat de per landbouwproduct variërende transportkosten lineair toenemen met, en in alle richtingen even groot zijn als, de afstand tot de stad (de afzetmarkt). Dit levert een model op waarin de ruimtelijke spreiding van de landbouwproductie het resultaat is van de onderlinge concurrentie van uiteenlopende gewassen om de beschikbare hoeveelheid grond. Afhankelijk van de som van de opbrengsten en productiekosten per hectare en de transportkosten naar de markt, zullen per gewas verschillende agrarische productiegordels rondom de stad gelokaliseerd zijn. De groenteteelt, met hoge opbrengsten en productiekosten per hectare en hoge transportkosten per kilometer, zal in de ‘binnenste’ ring om de stad plaatsvinden. Daaromheen zullen dan in openvolgende ringen melkveehouderij en aardappelteelt plaatsvinden, terwijl de buitenste ring met de laagste opbrengsten- en kostencombinatie wordt ingenomen door de graanverbouw (Lambooy et al. 1997; Dieleman et al. 1981).

Tot de klassieke locatietheorieën behoort ook de industriële locatietheorie van Alfred Weber. Om te verklaren waarom industrieën een bepaalde vestigingsplaats kiezen, deelde hij vestigingsplaatsfactoren in op basis van hun geldigheid, aard en functionaliteit. Bij de eerste groep onderscheidde hij algemeen geldige factoren – zoals transportkosten en bereikbaarheid –, bij de tweede natuurlijk-technische en maatschappelijk-culturele factoren, en bij de derde regionaliserende factoren enerzijds (zoals de aanwezigheid van grondstoffen) en anderzijds (de-)agglomererende factoren, namelijk de kostenvoordelen en -nadelen van aanwezigheid in bepaalde agglomeraties. Om de invloed van grondstoffen als vestigingsplaatsfactor in te schatten, keek Weber naar de mate waarin ze locatiespecifiek zijn (zoals bijvoorbeeld steenkool) of juist overal aanwezig zijn (lucht), naar de mate van gewichtsverlies bij vervoer en naar het benodigde aantal soorten grondstoffen. Daarnaast hield hij rekening met de kosten van arbeid; daar waar de besparingen op de arbeidskosten groter zijn dan de extra transportkosten, kon hij met behulp van isokostenlijnen een andere reeks van optimale vestigingsplaatsen schetsen. De ideale vestigingsplaats ten opzichte van de marktplaats en de grondstoffen vormde die plek waar de totale kosten geminimaliseerd worden (Lambooy et al. 1997).

4.2.2 RUIMTE IN DE MODERNE GEOGRAFIE

De economisch georiënteerde verklaringskaders die hierboven kort zijn weergegeven, bleven ondanks hun tekortkomingen ook in de moderne geografie van de jaren zestig nog invloedrijk. Ze zijn dan ook representatief voor de manier waarop veel analytisch georiënteerde geografen in die jaren dachten over ruimte en ruimtelijke verandering. Ten eerste richtten ze zich op een isomorfe, objectieve ruimte die kon worden gemeten en als structuur gemodelleerd. Ten tweede speelde afstand als verklarende factor een grote rol. Of het nu om dienstverlening op lokaal of internationaal niveau ging (de plaatselijke bank of internationale aandelenmarkt), steeds weer was de veronderstelling dat deze zodanig in nederzettingen van verschillende omvang en spreiding ten opzichte van elkaar in de ruimte konden worden gepositioneerd, dat consumenten op optimaal efficiënte wijze toegang tot die diensten zouden hebben. De notie van afnemende interactie bij toenemende afstand lag eveneens aan de basis van veronderstellingen over de fysieke structuur en locatie van buurten, steden, regio's en stedelijke systemen. Ten derde valt op dat steden een dominante rol hebben in deze kaders. Ze vormen de afgebakende bevolkingsconcentraties en afzetmarkten voor goederen en diensten waarop de activiteiten in de omliggende niet-stedelijke ruimte zich oriënteren. Zoals Graham & Marvin (1997: 55) constateren: "Cities were special portions of this space, bounded, enclosed and separated from rural areas by the frictional effects of distance and the time it took to travel."

De maatschappelijke thema's, theoretische modellen en beleidsmatige invulling van de ruimtelijke analyse zijn ook terug te vinden in de specialisaties van de Nederlandse geografie. Was in de jaren twintig en dertig de sociale geografie buiten Amsterdam nog sterk ruraal georiënteerd en antistedelijk in toon, vanaf de

jaren zestig verandert dit (Dieleman et al. 1981: 273). Nederlandse geografen beginnen dan steeds meer aansluiting te zoeken bij de moderne stadsgeografie. Anders dan de traditionele, Hettneriaanse versie hield deze zich niet bezig met de ligging en morfologie van individuele steden maar met de complexe onderlinge functionele relaties tussen stad en ommeland. Behalve uit Christallers werk putte men hiervoor ook uit de inzichten van de Chicago-school van de ‘human ecology’. Deze baseerde zich onder meer op concepten uit de economie, biologie en sociologie om stedelijke ontwikkelingsprocessen te verklaren. Zo beschouwde R.E. Park de stad als het gemeenschappelijke leefmilieu waaraan onderling afhankelijke groepen en individuen zich moeten aanpassen. De interactie tussen groepen bewoners in de stad kenschetst hij als een ‘struggle for life’. Steeds weer nieuwe groepen bewoners verdringen de gevestigde groepen in de stad. Robsons model van ruimtelijke geleding en differentiatie zag verschillen in grondprijzen, concurrentiekracht en processen van aantrekking en segregatie als bepalend voor het ontstaan van in taal, inkomen en huidskleur vrij homogene ‘subsystemen’ binnen de stad. Hierop voortbordurend ontwikkelde Burgess zijn theorie van concentrische zonerings. Volgens deze theorie bestaat de stad uit vijf geledingen: stadskern met hoogwaardige financiële en commerciële dienstverlening, daaromheen heterogene overgangszones van vooral vervallen en oudere gebouwen, een derde ring met betere woningen voor arbeiders, een vierde zone van middenklasse bewoners en een buitenste ring van onregelmatig verspreide dorpen en steden rondom de stad waar forenzen wonen. In latere versies is de theorie aangepast voor reistijden en verkeerssystemen.

4.2.3 DE ‘ONTDEKKING’ VAN RUIMTELIJKE EN MAATSCHAPPELIJKE VERANDERINGEN

De centrale-plaatsentheorieën en de zoneringsentheorieën van de Chicago-school maakten in de tweede helft van de jaren zestig geleidelijk aan plaats voor theorieën waarin de tijdsdimensies een directe rol spelen om stedelijke en regionale groei te verklaren. In de eerste fase waarin de school van de ruimtelijke analyse dominant was, bleef de factor tijd een ondergeschikte positie voorbehouden. Deze statische oriëntatie is begrijpelijk wanneer we bedenken dat geografen over het algemeen gewend waren om geometrische stelsels te hanteren als modellering van ruimtelijke patronen en vormen. Dergelijke stelsels kennen immers per definitie geen tijdsdimensie. Vanaf midden jaren zestig vindt echter een geleidelijke herwaardering van tijd plaats, mede onder invloed van snelle ruimtelijke en maatschappelijke veranderingen en gestimuleerd door de opkomst van de toegepaste geografie en de ruimtelijke planning. Door het introduceren van tijdscomponenten in toekomstverkennde modellen hoopten beleidsmakers meer inzicht in en greep op dynamische ruimtelijke ontwikkelingen te krijgen, zoals processen van verstedelijking of verschuivingen in de ruimtelijke patronen van winkelvoorzieningen, de opkomst en het verval van industriële gebieden.

Auteurs als Perroux, Vernon, Pred, Myrdal, Janelle en Dunning wezen elk vanuit hun eigen analytisch kader op processen van stedelijke economische groei en ver-

val, het ontstaan van regionale 'groeipolen' en het proces van convergentie en divergentie van regionale groei- en inkomensverschillen. Het duidelijkst is deze tijd-ruimtevisie terug te vinden in de zogenoemde 'tijdgeografie' van de Zweed Hägerstrand (1966). Hij benadrukte dat tijd en ruimte de mens beperkingen oplegt die samenhangen met zijn lichaam (bijv. verplaatsingstijd en de noodzaak tot slapen) en zijn rol in de maatschappij (positie in organisatie of gezin).

De sociologisch geïnspireerde chronografie (waartoe we ook Hägerstrand rekenen) koppelde de relatieve tijdsdimensie aan bestaande en nieuwe ruimteconcepten. De centrale boodschap was dat er verschillende relatieve tijden bestaan die afhankelijk zijn van het individu, de samenleving en de ruimte. Het concept van de tijd-ruimteconvergentie en de kosten-ruimteconvergentie bood daarover ook inzichten. Janelle wees bijvoorbeeld in 1969 op de ruimtelijke implicaties van veranderingen in transportsystemen. Hij beschouwde de economische vraag (van ondernemers, stedelijke centra, consumenten enz.) naar toegankelijkheid van plekken als de drijvende kracht achter transportinnovaties. Indien deze vraag eenmaal een bepaald drempelniveau heeft bereikt, is de kans groot dat ofwel een verbetering van bestaande transportmiddelen zal plaatsvinden ofwel een heel nieuw transportsysteem zal worden geïntroduceerd. In beide gevallen zal de vervoersnelheid toenemen en stijgt de bereikbaarheid tussen plaatsen uitgedrukt in tijdsafstand. Er is dan sprake van convergentie in tijd en ruimte. Op vergelijkbare wijze kan door transportverbeteringen en -innovaties of door inkomensstijgingen ook een kosten-ruimteconvergentie optreden. Zo werd bijvoorbeeld in Nederland de afstand Amsterdam-Den Haag tussen 1855 en 1980 voor industriearbeiders kleiner, omdat die in plaats van 23 procent nog maar 2 procent van hun weekloon voor een enkele reis moesten betalen (De Pater 1984). Voor de mobiliteit van deze groep mensen was immers niet de absolute afstand in kilometers doorslaggevend maar de afstand in kosten en tijd. Parks en Thrift, twee andere chronografen, borduurden voort op deze relatieve tijdsconcepten. Zij onderscheidden individuele 'interne' tijden (zoals de biologische tijd), die samenvallen met fysiologische processen en psychologische tijden, en sociale tijden van samenlevingen of sociale groepen.

De pogingen onder invloed van ruimtelijke en maatschappelijke veranderingen om de ruimtelijke analyse dynamischer te maken, blijken in de jaren zeventig eveneens uit de groeiende populariteit van het systeembegrip, ter vervanging van het statische structuurbegrip, in met name de regionale en de economische geografie. Dit zou tevens de nadelen moeten ondervangen van de reductionistische, partiële benadering van de ruimte door de positivistische ruimtelijke analyse. Volgens de gangbare benadering definieerden geografen een systeem als een in principe afgrensbare verzameling elementen, met hun onderlinge relaties en met externe relaties: "Er is sprake van een relatie wanneer een verandering in een element een verandering in een ander element tot gevolg heeft." Een ruimtelijk of geografisch systeem werd omschreven als "een systeem waarvan de elementen op een specifieke manier ten opzichte van elkaar zijn gelokaliseerd of gesitueerd zijn ... en waarvan de relaties ruimtelijk van aard zijn" (Dieleman et al. 1981: 79).

Voor regionale systemen werd verondersteld dat het ging om gelokaliseerde elementen waarvan de arealen een aaneengesloten gebied zijn.

In het werk *De geografie van stad en platteland*, tot in de jaren tachtig een van de belangrijkste specialisatie-richtingen van het vakgebied, worden zowel de stad en het platteland afzonderlijk als ook tezamen opgevat als ruimtelijke systemen. De steden en dorpen van een regio zijn bijvoorbeeld te analyseren als onderdelen van een hiërarchisch nederzettingensysteem dat met behulp van Christallers centrale plaatsentheorie kan worden beschreven (Dieleman et al. 1981). Het dynamiseren van dit oude model betekent dan dat de invloed van bevolkingsveranderingen en technologische ontwikkelingen, zoals nieuwe transport-, distributie- of verkoopmogelijkheden, op de hiërarchie van steden en dorpen wordt geanalyseerd. Hoekveld zelf heeft onder meer uiteenlopende systemen onderscheiden voor de analyse van de functionele en ruimtelijke relaties tussen platteland en stad, die een schetsmatige ontwikkeling in de tijd kunnen representeren. In de eerste fase van de geïsoleerde stadsstaat onderhoudt de stad alleen relaties met het omringende platteland, en omgekeerd. In een tweede fase heeft de stad inmiddels wel, maar het platteland nog geen directe functionele betrekkingen met andere steden of plattelandsgebieden. In een derde ontwikkelingsfase heeft het platteland directe betrekkingen met meer dan één stad, maar dan nog wel vrij eenzijdig, bijvoorbeeld als leverancier van arbeidskrachten aan stedelijke industrieën. In de andere ontwikkelingsfasen nemen stad en platteland deel aan een groter en complexer verband van onderlinge betrekkingen als gevolg van een vergaande mate van arbeidsverdeling. Het algemene, onder niet ingewijden nogal gangbare beeld van stad en land als gesloten systeem van een centrale stad en zijn directe ommeland behoort in deze typologie van stad-landsystemen dus bij een uiterst simpele arbeidsverdeling. De meeste grote steden van West-Europa, zo constateerde geografen, waren al in de Middeleeuwen onderdeel geworden van een veel complexere organisatie om nog aan dit beeld te kunnen voldoen.

In een andere systeembenadering die als typerend kan worden beschouwd voor de jaren zeventig, zijn stad en land onderling met elkaar verbonden langs de lijnen van nationale herverdeling van maatschappelijke welvaart (in de vorm van geld, goederen, diensten en ideeën). Deze herverdeling vindt plaats langs allerlei mogelijke (beleids)kanalen, zoals de huisvesting, de scholing, de werkvoorziening, het sectorbeleid en het regionaal beleid. In dit redistributiemodel is het volgens Hoekveld en anderen nauwelijks nog mogelijk stad en platteland als gescheiden subsystemen in een nationale staat te kunnen onderscheiden:

Door de redistributie worden steden en plattelandsgebieden in een rechtstreekse relatie gebracht met het nationale systeem, zodat ze minder afhankelijk worden van de relaties met elkaar die slechts op ruimtelijke aaneengrenzing berusten. (...) Deze groeiende redistributie en met name het regionale beleid maken het er niet eenvoudiger op stad en platteland als twee gescheiden subsystemen binnen een nationaal systeem te beschouwen. (Dieleman et al. 1981: 221)

Deze benadering zocht de ontwikkelingen in de relatie tussen stad en platteland derhalve grotendeels in de organisatorische kenmerken en ontwikkelingen van de nationale verzorgingsstaat.

4.2.4 SUBDISCIPLINES EN STROMINGEN IN DE MODERNE GEOGRAFIE

Zoals hieronder verder zal blijken, zijn het vooral de snelle veranderingen in de maatschappelijke context aan het einde van de jaren zeventig en het begin van de jaren tachtig die de relevantie van de bestaande geografische orthodoxie ondermijnen (Soja 1990: 123). Dit is het duidelijkst en eerste zichtbaar in de economische geografie en de subdisciplines van de stedelijke en regionale geografie. Waren hun debatten en theorieën voorheen nauw verbonden met het wel en wee van de stad en de regio binnen de ruimte van de nationale verzorgingsstaat en met het bestaande industriële productiesysteem, vanaf de jaren zeventig dwingen de ingrijpende economische crisis en de samenhangende processen van toenemende internationalisering, industriële herstructurering, ombouw van de verzorgingsstaat en ruimtelijke decentralisatie tot een herbezinning op de oude theorieën en aandachtsvelden.

De positivistische ruimtelijke analyse stuitte op grote bezwaren vanuit de gedragswetenschappelijke stromingen in de sociale en culturele geografie (Livingstone 1995; Boekema 1996: 12-13). Deze verweet de bestaande orthodoxie een ‘ontmenselijking’ van de geografie. Voor zover ruimtelijke analyses tussen alle processen en stromen door nog een glimp lieten zien van menselijk handelen, ging dat volgens deze critici in hoofdzaak om economisch rationeel verondersteld handelen dat bovendien nog grotendeels zou worden herleid tot objectieve omgevingskenmerken. Met name in de agrarische economie en de plattelandsgografie bleek de modelmatige veronderstelling dat het grondgebruik de optelsom is van economisch optimaal handelende individuen, aantoonbaar tekort te schieten. Keer op keer bleek uit empirisch onderzoek dat de meeste boeren niet handelden als rationele ‘optimisers’ maar ten hoogste als ‘satisficers’, om de bekende terminologie van Herbert Simon te gebruiken. In de analytische en behavioristische school werd dit verschijnsel weggeredeneerd door te wijzen op het behoudende, traditionele karakter van veel plattelandssamenlevingen. Dat zou boeren belemmeren in het overnemen van moderne productiviteitsverhogende innovaties (Dieleman et al. 1981). Deze verklaring is naderhand door ruraal geografen en sociologen en ook door agrarisch economen ontkracht. Zij lieten zien dat technologische verandering een veel complexer proces is dan lange tijd werd verondersteld, en dat historische en lokale specificiteit tot een zeer grote diversiteit van ‘optimale’ bedrijfsvoeringen kunnen leiden.

In reactie op het behaviorisme en de ruimtelijke-analyseschool ontstonden uiteindelijk twee nieuwe stromingen: de neomarxistische (of ook wel radicale of politiek-economische) en de humanistische school. Binnen de neomarxistische hoofdstroom zijn globaal twee verschillende opvattingen te onderscheiden over ruimtelijke verandering en de rol van ruimte in de maatschappij. Er zijn weten-

schappers die de ruimtelijke organisatie en inrichting beschouwen als een afgeleide van het productiesysteem en pleiten voor het opgaan van de geografische discipline in een brede sociale wetenschap ter voorkoming van de – in hun ogen overmatige – aandacht voor ruimte in de traditionele ruimtelijk-analytische zin. Er zijn er ook (bijv. de bekende geografen Harvey, Soja en Massey) die het gebrek aan aandacht voor ruimte in de klassieke marxistische leer corrigeren door hierin het ruimtelijk perspectief een eigen plaats te geven. De boodschap ‘geography matters’ is mede door hun toedoen, maar ook door dat van critici van het marxisme (zoals de socioloog Giddens), doorgedrongen in de sociologie en de economie.

De humanistische geografie, de tweede tegenreactie op de ruimtelijke analyse en het behaviorisme, verzette zich vooral tegen de structuurbenadering waarin de mens een speelbal is van zijn (ruimtelijke) omgeving en van kapitalistische productiestructuren. Kenmerkend voor deze stroming is de overtuiging dat de ruimte noch een afspiegeling is van de economische krachten van het kapitalistische systeem (zoals in veel vroege marxistische geografie werd verondersteld) noch een uitgestrekt (homogeen) veld waarin afstanden moeten worden overbrugd (zoals verondersteld in de ruimtelijke analyse en de centrale-plaatsentheorie). De ruimte is daarentegen een sociale constructie; een wereld die de resultante is van menselijke handelingen, gedachten, betekenissen en emoties. In dit verband is het onderscheid tussen *place* en *space* relevant. *Place* staat in de humanistische geografie voor “het gevoelsmatig afgegrensd gebied, vaak de woonplaats, waarmee en individu of groep sterke emotionele relaties onderhoudt” en waaraan hij zelfs een identiteit kan ontleen (De Pater & Van der Wusten 1996). *Space* is de uitgestrekte ruimte waarmee het individu of de groep geen specifieke verbondenheid heeft, ook al heeft hij er wel kennis van.

De huidige geografische wetenschap wordt inmiddels gekenmerkt door vele, heterodoxe benaderingen. Om te beginnen bestaan er binnen de invloedrijke subdiscipline van de economische geografie een aantal pluralistische scholen. Behalve de eerder genoemde, neomarxistisch geïnspireerde politieke-economie-stroming, de Californische school en de reguleringsschool (zie hieronder) zijn er uiteenlopende stromingen die de rol van agglomeratievoordelen, economische complexen en bedrijfsomgevingen onderzoeken (Lambooy et al. 1997). De politieke-economieliteratuur zoekt oorzaken van regionale verandering, stedelijk verval en de opkomst van nieuwe groeiregio's vooral buiten deze regio's zelf: bij de veranderende aard van het kapitalistische productiesysteem en de verzorgingsstaat en de overgang naar een post-Fordistische arbeidsdeling (zie tabel 4.1).

Beide stromingen hebben eraan bijgedragen dat de economische dynamiek in regio's en steden werd heronderzocht. In de jaren tachtig waren het Piore en Sabel die meenden op basis van het voorbeeld van een Noordoostelijke regio in Italië te kunnen bewijzen dat het tijdperk van massaproductie in grote, verticaal geïntegreerde ondernemingen op zijn retour was. Na een proces van economische en ruimtelijke herstructurering dat vooral voor steden en verouderde industriële regio's pijnlijk was, zou dit systeem van *economies of scale* vrijwel overal plaats

maken voor een nieuw systeem waarin kleinere ondernemingen het voortouw nemen in *economies of scope*: flexibele specialisatie. Net als in de oorspronkelijke Marshalliaanse betekenis (zie hfdst. 2), zouden deze districten te vergelijken zijn met specifieke regio's die voor hun economische dynamiek afhankelijk zijn van een eigen, unieke combinatie van historisch gegroeide sociale en institutionele verbanden, en uitwisseling van kennis en kunde tussen de verschillende marktpartijen (Lambooy et al. 1997). De reguleringsschool, ten slotte, bestudeert vooral de sociale en politieke arrangementen die zijn ontstaan en omgevormd tijdens de overgang naar het post-Fordisme.

Tabel 4.1 Economisch-geografisch onderzoek: recente stromingen

Stroming	Theoretici	Thema's	Voornaamste dynamische krachten
Politieke economie van post-Fordisme	Scott (1988)	De opkomst van een 'regionale wereld'; het heterodoxe paradigma van de interactie tussen technologie, organisatie en 'lerende regio'	Globalisering en de-localisering, deregulering, glocalisering
Californische school	Scott & Storper; Storper (1997)	Industriële herstructurering, overgang naar de diensteneconomie, stedelijke en sociale verandering	Technologische verandering, veranderingen in arbeidsverdeling
Regulerings-school	Swyngedouw (2000)	Overgang van Fordisme naar post-Fordisme; veranderingen in de moderne verzorgingsstaten en een nieuwe rol voor de overheid	Toegenomen mobiliteit en communicatie; de-localisering; verstedelijking

De rurale geografie heeft een vergelijkbare theoretische ontwikkeling doorgemaakt (zie tabel 4.2). In de jaren zestig en zeventig waren onderzoeksconcepten als 'ruraal', 'platteland' en 'landelijk' aanduidingen van specifieke, afgebakende plekken. Extensief grondgebruik, open ruimte, dunbevolkte, niet-stedelijke nederzettingen met een eigen identiteit in het landschap werden beschouwd als de belangrijkste kenmerken van het 'landelijke' en het platteland. Landelijke functies, morfologie en sociale identiteit werden geacht nog min of meer parallel te lopen. Dit werd mede geconditioneerd door de speciale eigenschappen van het agrarisch productieproces: de gemeenschappelijke productie op het boerenbedrijf, het cyclische productieproces dat onderhevig is aan biologische wetmatigheden, de klimaatafhankelijkheid en – met uitzondering van de tuinbouw en de bio-industrie – de grondgebondenheid (Dieleman et al. 1981). Dat deze omstandigheden op het West-Europese platteland sterk aan verandering onderhevig zijn, wordt echter ook in de jaren zestig al veelvuldig betoogd. Zo pleitte de Nederlandse geograaf De Vries Reiling er in 1967 bijvoorbeeld voor de term 'open ruimte' te gebruiken als tegenhanger van de stad, omdat het platteland nog te veel met de landbouw geassocieerd werd terwijl het in werkelijkheid al een multifunctionele gebruiksruimte zou zijn geworden.

Parallel aan de herleving van de politieke-economiebenaderingen in de jaren tachtig, worden landelijk gebied en platteland in het geografisch onderzoek steeds meer beschouwd als sterk veranderende functionele en sociale ruimten. Deze zijn weliswaar afzonderlijk te duiden maar hun organisatie en ontwikkeling kan alleen nog maar worden verklaard binnen de bredere context van de dynamiek van de regionale, nationale en internationale politieke economie. De *oorzaken* van plattelandsveranderingen zoeken onderzoekers dan ook meestal buiten de plattelandsruimte zelf, in mondiale of althans niet lokaal bepaalde maatschappelijke processen (Cloke 1996; zie hiervoor vooral Marsden et al. 1996).

Tabel 4.2 Geografisch plattelandsonderzoek: recente stromingen

Stroming	Theoretici	Thema's	Voornaamste dynamische krachten
Plattelands-geografie	Dieleman et al. (1981)	Veranderingen in de landbouw, verstedelijking en ontvolking van het platteland.	Modernisering van de landbouw; industrialisatie, verstedelijking en groei recreatiesector
Politieke economie	Cloke en Goodwin (1993); Saraceno (1995); Newby (1980); Marsden (1996); Roberts (1996a en b)	Agrarische herstructurering, vermarkting ('commodification'), plattelandsarmoede, leefstijlen, sociale verandering	Globalisering en de-localisering, deregulering
Constructivistisch	Cloke et al. (1994; 2000); Philo (1992)	Einde van de autonomie van lokale gemeenschappen en van homogene economische gebieden; nieuwe, gespecialiseerde gebruiksfuncties (toerisme, parken, 'nieuwe natuur') en netwerken; toenemende diversiteit van tijdelijke bezoekers en permanente bewoners; consumptieruimte voor niet-landelijke bewoners. Vele, sterk uiteenlopende en snel veranderende sociale constructies van landelijkheid en platteland; platteland als gedifferentieerde, tijd- en contextgebonden gebruiksruijme voor verschillende actoren; nieuwe coalities en machtsposities ter ondersteuning van de wensbeelden van het rurale; endogene verandering in regio's.	Toegenomen mobiliteit en communicatie; de-localisering; verstedelijking; de 'strijd' om de groene ruimte en de leefomgeving; liberalisering van de landbouwmarkten en hervorming van het Europese GLB.

Deze politieke-economiebenadering heeft geleid tot uiteenlopende visies op het landelijke en rurale. Nogal wat rurale wetenschappers houden vast aan min of meer pragmatisch-functionele, op empirisch onderzoek gerichte studies van het platteland en de landbouw. Deze studies concentreren zich nog altijd op een specifieke, afgebakende leefomgeving of regio, maar zulke regio's vormen in hoofdzaak het toneel van bovenregionale maatschappelijke veranderingen, zoals de 'industrialisering' en globalisering van de agrarische sector en processen van sub-

urbanisatie. Functionele kenmerken vallen dus niet meer vanzelfsprekend samen met de fysieke verschijningsvorm en al evenmin met de sociale of ‘mentale’ eigenheid.

Weer andere onderzoekers besluiten afscheid te nemen van de vertrouwde begrippen van ruraal en platteland als afzonderlijke objecten van onderzoek. Tot deze stroming behoren auteurs als Hoggart (1990) en Mills (1998). Zij wijzen erop dat het platteland niet meer ondubbelzinnig te definiëren is en bovendien geen kracht meer heeft als verklarende factor in ruimtelijke processen. Integendeel, het kan de onderzoeker zelfs belemmeren in zijn speurtocht: “When using rurality as an explanatory variable the researcher or practitioner runs the risk of embedding themselves in a mindset that may actually impair their objective understanding of the situation” (Mills 1998).

Sinds de jaren negentig zijn er steeds meer onderzoekers die hét platteland of hét rurale als *eenduidige* onderzoekscategorie van de hand wijzen. Net als de politiek economen zien ze de toegenomen mobiliteit van mensen en de intensivering van communicatiestromen als een drijvende krachten achter de veranderende relatie tussen ruimte en maatschappij. Die hebben een einde gemaakt aan de autonomie van lokale gemeenschappen en de ideaaltypische kenmerken van landelijke functie, morfologie en cultuur. Bovendien heeft die trend ertoe geleid dat activiteiten steeds minder plaatsgebonden zijn en dat er voor mensen geen duidelijk begrensde homogene (economische) zones of ruimten meer bestaan. Aan voorheen als ruraal of urbaan aangeduide ruimten wordt een steeds gespecialiseerdere gebruiksrol toegekend (voor toerisme, de vrijetijdsindustrie, de financiële dienstverlening enz.), waardoor nieuwe netwerken ontstaan die nog maar ten dele lokaal bepaald worden. Er ontstaan plekken die worden bevolkt en gevormd door een zeer divers gezelschap van tijdelijke en permanente bewoners. Deze plekken vervullen functies en hebben symbolische betekenissen die voortbestaan onafhankelijk van de handelingen van de permanent op die plek aanwezige bewoners. Dit neemt niet weg dat platteland, land of stad voor deze onderzoekers belangrijke onderzoeksthema’s blijven, namelijk als sociale constructies van de ruimte. Het gaat hier om een veelheid van overlappende categorieën van geïnstitutionaliseerde, tijd- en contextgebonden maatschappelijke processen, menselijk handelingen en betekenissen die mede vorm geven aan de ruimte en die op hun beurt mede door de ruimte worden gevormd.

Naast de vooral stedelijk georiënteerde economische geografie zijn ook de cultuurgeografie en de politieke geografie nog altijd herkenbare substromingen in het geografisch onderzoek naar ruimtelijke en maatschappelijke verandering. De cultuurgeografie geeft het oude cultuurbegrip van Sauer een nieuwe lading. Cultuur wordt beschouwd als plaats-, tijds- en groepsspecifiek. Het is een “veranderlijke geheel van symbolen, praktijken en overtuigingen” waarmee uiteenlopende groepen op heel verschillende manieren de wereld interpreteren en zin geven (De Pater 1996). De politieke geografie heeft sinds de val van de Berlijnse muur een nieuwe impuls gekregen. Dit specialisme onderzoekt onder meer processen van

integratie, desintegratie en differentiatie in het huidige statensysteem (Van der Wusten 1996).

Ook de regionale geografie heeft inmiddels een hoge vlucht genomen. Net als de sociaal-constructivistische rurale geografie van de jaren negentig vormt dit perspectief deels een reactie op aanvankelijk nogal economisch-deterministische politieke-economievisie die regio's en steden afschilderen als speelbal van externe technologische ontwikkelingen en het mondiale economische krachtenveld. Regio's en steden, zo luidt de boodschap van steeds meer geografen, zijn inderdaad het strijdtoneel van globalisering, regionalisering en economische herstructurering. Door deze maatschappelijke processen wordt het nog moeilijker om ruimte te beschouwen als neutraal, vastliggend toneel. Om met de geograaf Swyngedouw te spreken: "Starting any geographical analysis from a given geographical scale (local, regional, national) is deeply antagonistic to apprehending the world in a dynamic, processed-based manner. (...) Spatial 'scale' has to be theorized as something that is 'produced'; a process that is always deeply heterogeneous, conflictory and contested" (Swyngedouw 1997: 169). De uitwerking van deze processen is echter bepaald niet eenduidig, want deze wordt mede bepaald door de sociale inbedding op concrete plekken.

Deze (her)ontdekking van de wisselwerking tussen sociale processen en ruimte is ook terug te vinden in het werk van de geografen die hieronder achtereenvolgens centraal staan: David Harvey, Allen Scott & Michael Storper, Stephen Graham & Simon Marvin en David Cloke. Harveys carrière geeft een goede weerspiegeling van de manier waarop sinds de jaren zeventig maatschappelijke ontwikkelingen de stedelijk georiënteerde geografie hebben beïnvloed. Hij schreef het standaardwerk over ruimtelijke analyse, schoof vervolgens op naar de neomarxistische interpretatie van stedelijke ontwikkelingen en maakte furore met publicaties over de interactie tussen veranderende productie- en consumptiesystemen en de fysieke en symbolische ruimte. David Cloke vormt in veel opzichten Harveys pendant voor de rurale geografie. Scott & Storper begonnen hun onderzoek met min of meer klassieke micro-economische studies en ontdekten de regio. Graham & Marvin ten slotte schetsen de verbondenheid van maatschappelijke veranderingen (met name netwerkprivatisering en de opkomst van ICT) enerzijds en ruimtelijke dynamiek anderzijds.

4.3 DAVID HARVEY – KAPITALISME ALS DRIJFVEER VAN STEDELIJKE VERANDERING

De Britse geograaf Harvey biedt als één van de eerste neomarxistische theoretici inzicht in de ruimtelijke componenten van maatschappelijke veranderingsprocessen. In het baanbrekend werk *Social Justice and the City* uit 1973 brak hij al een lans voor het analyseren van de stad in geografische en sociologische zin (Harvey 1973). Opvallend is dat hij de stad zag als de plek bij uitstek waar ongelijkheid wordt gecreëerd, onder meer door de werking van de grond- en arbeidsmarkt en de slecht uitpakkende goede bedoelingen van stedelijke planners en stadsbe-

stuurders. Stedelijke vernieuwing komt veelal neer op ‘poor people removal’. Daarnaast geeft hij aandacht aan drie thema’s die ook in zijn latere werk en dat van andere geografen steeds belangrijker worden: veranderingen in stedelijke vorm en architectuur, de territoriale complicaties van het stadsbestuur en veranderingen in stedelijke cultuur.

Harvey geeft in *The condition of postmodernity* uit 1989 een neomarxistische interpretatie van het postmodernisme en de implicaties daarvan voor steden. Kenmerkend voor het modernistische ‘project’ van de naoorlogse periode was het langs Fordistische en Keynesiaanse lijnen georganiseerde internationale productiesysteem. In de wetenschap vertaalde dat zich in een geloof in lineaire vooruitgang, absolute waarheden en rationele planning van de sociale orde onder gestandaardiseerde voorwaarden voor kennis en productie. Planners, stedenbouwkundigen, geografen en economen hielden er allen een positivistisch en technocratisch wereldbeeld op na. Postmodernisme is volgens Harvey zowel een esthetisch antwoord op dit onveranderlijk proces van modernisatie als een voorbode van een drastische overgang in het productiesysteem van Fordisme naar flexibele accommodatie (Harvey 1993).

Hoewel Harvey voor deze nieuwe begrippen van het post-Fordistische productiesysteem terugrijpt op de reguleringsschool, is zijn interpretatie van de drijvende krachten achter dit veranderingsproces een neomarxistische. In zijn optiek heeft het kapitalistische productiesysteem drie basiskenmerken: een oriëntatie op economische groei, een dynamiek voortgebracht door de strijd om de controle over arbeid en een technologische en organisatorische dynamiek. Deze kenmerken maken het economische stelsel inherent tegenstrijdig en crisisgevoelig (Harvey 1993). Het is deze kapitalistische dynamiek die begin jaren zeventig de crisis veroorzaakte en heeft bijgedragen aan nieuwe organisatievormen van de productie, arbeidsomstandigheden, technologieën en machtsverhoudingen.

Hieruit vloeit voort wat Harvey noemt een ‘verdichting’ van tijd en ruimte. De verticale desintegratie van bedrijfsactiviteiten (via uitbesteding en subcontracten), de invoering van het *just-in-time*-systeem van levering, de kleinschaliger en gespecialiseerde productie in combinatie met de nieuwe elektronische controlesystemen zijn allemaal ontwikkelingen die in veel sectoren kortere productietijden mogelijk maken. Aan de consumptiekant heeft de verbetering van distributie-, communicatie- en informatie- en betalingssystemen twee gevolgen. Ten eerste treedt versnelling op van het consumptietempo in branches als de kleding-, meubel-, decoraties en de amusementsindustrie. Ten tweede zijn bedrijven dankzij de nieuwste ICT meer dan ooit leveranciers van immateriële goederen, zoals beelden, tekens, belevingen en sensaties met een kortstondig karakter. Voor producenten betekent het dat ze uiterst flexibel moeten kunnen inspelen op allerlei nieuwe trends en ontwikkelingen, en ook zoveel mogelijk zullen proberen die trends zelf te maken en te beheersen. Daarom zijn reclame, advertenties, (media)beelden en het creëren en uitdragen van een eigen imago en identiteit steeds belangrijker middelen geworden in de strijd om de markt. Dat blijkt bij-

voorbeeld uit de groeiende populariteit van bezoeken aan popconcerten, musea, sauna's, pretpark enzovoort. Voor consumenten heeft dit nogal wat consequenties: "The bombardment of stimuli, simply on the commodity front, creates problems of sensory overload that makes Simmel's dissection of the problems of modernist urban living at the turn of the century seem to pale into insignificance by comparison" (Harvey 1993: 286).

Consumenten hebben in deze overdaad aan constant veranderende sensaties en beelden tegelijkertijd een grotere behoefte om met behulp van mode, muziek, symbolen en beelden een eigen identiteit te creëren. In een wereld waarin deze beelden met behulp van ICT bovendien steeds makkelijker te reproduceren en te imiteren zijn, vloeien het 'echte' en het nagmaakte steeds vaker in elkaar over. In navolging van Adorno constateert Harvey dan ook dat identiteit en cultuur onderdeel worden van een culturele industrie.

De ruimtelijke component van de-industrialisatie en herstructurering is het duidelijkst zichtbaar in de stad, aldus Harvey. Steden werden gedwongen met elkaar te concurreren als aantrekkelijke centra voor de financiële dienstverlening en als plekken voor consumptie en vermaak, aangezien flexibele productie geografische spreiding mogelijk maakt. Dit betekent volgens Harvey niet dat het systeem chaotisch of ongeorganiseerd wordt. Coördinatie en integratie worden gewaarborgd door twee cruciale factoren: de verbeterde kennis- en informatiemogelijkheden en de toegenomen mogelijkheden voor financiële coördinatie.

4.4 ALLEN SCOTT & MICHAEL STORPER – STEDEN IN EEN REGIONALE WERELD

De omslag in de geografische literatuur naar een sterk internationaal en mondiaal georiënteerde politieke-economiebenadering vinden we terug in het werk van de Californische geografen Scott & Storper. In *Metropolis; from the division of labour to urban form* (1988b) en in eerder werk met Storper maakte Scott zich sterk voor een verklaring van stedelijke ontwikkeling aan de hand van de sociale en ruimtelijke arbeidsverdeling die ten grondslag ligt aan het industrieel kapitalisme. Daarmee zette hij zich nadrukkelijk af tegen de toenmalige mainstream van de stedelijke geografie, planologie en sociologie, waarin het accent lag op thema's als consumptie in de stad, woningbouw en de ontwikkeling van buurten (Soja 2000).

De Californische school van Scott & Storper verklaart flexibilisering aan de hand van het systeem van arbeidsverdeling. Op basis van inzichten uit de industriële organisatie veronderstelt Scott dat verticale integratie van arbeidsprocessen plaats vindt indien dit een belangrijke transactiekostenvoordeel oplevert voor een onderneming. Dit betreft bijvoorbeeld complexe processen van informatie- en technologie-uitwisseling tussen verschillende stadia in het productieproces die een onderneming het beste zelf kan controleren. Het omgekeerde proces, van verticale (of horizontale) desintegratie, kan optreden indien de ondernemings-

interne transactiekosten de externe transactiekosten overtreffen. Een onderneming zal bijvoorbeeld kiezen voor uitbesteding aan onderaannemers indien de afzetmarkt voor zijn eindproduct sterk fluctueert, de arbeidskosten buiten de eigen onderneming, branche of regio lager zijn, of de risico's van technologische 'lock-in' verminderd kunnen worden. Deze vorm van flexibele specialisatie creëert een daling van de kosten. In organisatorische termen betekent het: hoe meer verticale desintegratie, hoe groter en complexer het netwerk van onderling aan elkaar verbonden ondernemingen. Gaat dit proces van specialisatie ook gepaard met horizontale integratie (een stijging van het aantal ondernemingen per hoeveelheid productie), dan wordt de onderlinge afhankelijkheid van dit systeem in de tijd steeds groter.

Hoe vertaalt dit proces van specialisatie zich nu in de ruimte? Scott maakt voor deze vertaling gebruik van het begrip 'linkage costs', de transport- en communicatiekosten verbonden aan het overbruggen van de geografische ruimte tussen economische actoren. Deze kosten zijn direct afhankelijk van de afstand, de omvang, de aard, het aantal en de duur van de transacties. Bij grootschalige, gestandaardiseerde en stabiele toevoer, en lage transactiekosten per toevoereenheid, is de kans groot dat de nabijheid van de afnemers minder bepalend is voor de vestigingsplaatskeuze van het bedrijf. Als de onderlinge contacten tussen ondernemingen daarentegen kleinschalig, niet-gestandaardiseerd, onvoorspelbaar en afhankelijk van persoonlijke ontmoetingen zijn, is er vaak sprake van hoge afstandsafhankelijke kosten per toevoereenheid en zullen kleine ondernemingen met variërende productieactiviteiten zich dicht in de buurt van hun grootste afnemer vestigen. Vooral het toegenomen belang van 'just-in-time' productiesystemen sinds de jaren tachtig heeft er zo voor gezorgd dat de ruimtelijke agglomeratie van ondernemingen versterkt is (Scott 1988).

Volgens Scott zijn niet de lokaal bepaalde en historisch gegroeide instituties doorslaggevend voor de economische opkomst van nieuwe, dynamische regio's, maar systemen van arbeidsverdeling binnen en tussen ondernemingen. Deze zijn de motor achter het ontstaan van grootschalige, gespecialiseerde regionale en stedelijke concentraties. Met dit uitgangspunt verwerpt Scott de gedachte dat er sprake zou zijn van een transitie naar een postindustriële systeem waarin industriële productie niet langer een drijvende kracht zou zijn achter het ontstaan, de expansie of het verval van stedelijke agglomeraties. Het feit dat dit systeem door de nieuwe informatietechnologie en de groei van de dienstensector steeds meer drijft op ontastbare in plaats van tastbare productie doet niets af aan de onderliggende logica van dit systeem, aldus Scott. Bovendien vindt een groot deel van deze nieuwe activiteiten plaats in de sector van de persoonlijke dienstverlening, de collectieve of semi-collectieve sector en de sfeer van het bestuur, beheer, de handel en de financiering van de mondiale goederenproductie. Ook die sectoren, en hun ruimtelijke neerslag, worden uiteindelijk gestuurd door de kapitalistische arbeidsverdeling (Scott 1988).

Hoewel de benadering van flexibele specialisatie heel wat kritiek heeft geoogst, benadrukt Storper dat een aantal bevindingen nog altijd geldig is. Ten eerste is duidelijk dat nieuwe productietechnologieën en vormen van arbeidsverdeling binnen elke sector of branche zich niet ontwikkelen in de richting van een soort optimale, 'best practice' vorm. Er zullen steeds allerlei uiteenlopende efficiënte vormen van technologie en organisatie naast elkaar bestaan, die elk de uitkomst zijn van verschillende institutionele keuzen, regionaal en lokaal gedifferentieerde institutionele omstandigheden en in de tijd evoluerende producten en markten. Het is dan ook tamelijk onzinnig om – zoals sommige vroege 'watchers' van globaliserings- en flexibele specialisatie in de jaren negentig nogal eens deden – te veronderstellen dat flexibele, gespecialiseerde productie in de toekomst voor elke onderneming of in elke groeiregio de norm zou worden. Evenmin is er reden om te veronderstellen dat overal mondiaal georiënteerde innovatieve netwerken of netwerkoncerningen zullen ontstaan en dat hiërarchische organisaties op hun retour zijn. De mate van standaardisatie of specialisatie van een onderneming is afhankelijk van allerlei factoren, waaronder de mate van onzekerheid op de desbetreffende markt (o.a. uitgedrukt in concurrentieniveau, fluctuaties in de vraag, kwaliteitseisen). De beschikbare productietechnologie en de kosten van het gebruik daarvan stellen randvoorwaarden aan het productieproces, maar binnen die voorwaarden zijn uiteenlopende manieren van produceren mogelijk. De territoriale organisatie van het productiesysteem zal sterk variëren met de mate waarin deze is verknoot met internationale productiestromen en met uiteenlopende soorten markten.

Toch staat wel vast dat flexibiliteit (in de zin van werknemersfuncties, gebruik van technologie, uitbesteding, financiering en aantallen ingeschakelde werknemers) en specialisatie (op een beperkt aantal producten en diensten) steeds prominenter aanwezig zijn in de strategie van veel sectoren en ondernemingen; dit is met name het geval in 'ontwerpbedrijven', zoals de kleding-, interieur- en modebranche, 'high-tech' ondernemingen en de financiële dienstverlening. Bovendien zijn zeer geavanceerde technologische leerprocessen van ondernemingen sterk ingebed in regionale en lokale instituties en netwerken. Wat nu precies in analytische zin het flexibele specialisatiemodel van Piore en Sabel (zie hfdst. 2) onderscheidt van andere, niet zo sterk regionaal gewortelde technologisch dynamische ondernemerssystemen die eveneens flexibiliteit en specialisering toepassen, blijft echter onduidelijk (Storper 1997).

Storper concludeert dat de kracht van de Californische school schuilt in het vermogen om processen van verticale disintegratie en re-agglomeratie te verklaren voor uiteenlopende ondernemingen. Het betreft de hoogwaardige technologiebranche, de financiële en ondernemingsdienstverlening en de arbeidsintensieve nijverheid. Dat is mede te verklaren uit het feit dat het analytische kader van de Californische school – anders dan dat van Piore en Sabel – niet afhankelijk is van bestaande, dichte netwerken van instituties en samenwerkingverbanden in een bepaalde regio. De opkomst van volledig nieuwe industrieën en dynamische regio's kunnen in dit analysekader verklaard worden op basis van zogenoemde

‘windows of locational opportunity’. Daar staat echter tegenover dat de Californiërs aanvankelijk weinig oog hadden voor de mogelijkheid dat agglomeraties zelfstandige, drijvende krachten kunnen zijn in processen van technologische innovatie en industriële dynamiek. Bovendien slaagden ze er net als de flexibele-specialisatieschool niet in om op grond van de theorie te verklaren waarom sommige economische regio’s stagneerden en andere niet. De combinatie van verticale disintegratie, hoge transactiekosten en agglomeraties blijkt zowel in technologisch dynamische, hogelonnensectoren voor te komen als in technologisch stagnerende sectoren met lage lonen. Tevens blijkt dat technologisch dynamische sectoren in agglomeraties te vinden zijn waar de input-outputrelaties (*traded interdependencies*) tussen de daar aanwezige ondernemingen en ook de institutionele verdichting vrij gering zijn.

In *The regional world* doet Storper een poging om de inzichten over innovaties, technologie en afhankelijkheid uit de evolutionaire economie te verbinden met transactiekostentheorieën en zo een analysekader te creëren voor regionale economische ontwikkeling. Zijn ‘heterodoxe paradigma’ bestaat uit een nieuwe ‘heilige drie-eenheid’ van technologie, organisatie en grondgebied, waarin technologie en technologische verandering de motoren zijn van de opkomst en ondergang van nieuwe producten en productieprocessen. Deze veranderende productieprocessen leiden tot een herschikking van kosten- en prijsverhoudingen en een herordening van locatiepatronen van bedrijvigheid. In navolging van auteurs als Nelson en Winter, Dosi en Pavitt concludeert hij dat technologische innovatie een afhankelijk proces is waarmee opeenvolgende, vaak onomkeerbare keuzen in de tijd gemoeid zijn. Deze keuzen hebben een ruimtelijke dimensie. Ten eerste vergroot geografische nabijheid de kans op verbreiding van een bepaalde techniek. Hoe groter het aantal ondernemingen in een regio, hoe groter ook de kans op imitatie. Ten tweede zullen na opeenvolgende processen van imitatie en verbreiding de regio-specifieke kennis ‘endogeniseren’: deze wordt onderdeel van het ter plekke ontwikkelde institutionele kader (*untraded interdependencies*). Tot dit institutionele kader behoren de lokale en regionale arbeidsmarkt, de publieke en semi-publieke instellingen en ook de lokale formele en informele regels, normen, routinematige handelingen, vaardigheden en conventies. Storper gaat echter verder dan de evolutionaire school door dit leerproces niet alleen te koppelen aan technologische verandering en verspreiding van nieuwe technieken maar aan alle fasen van het productieproces, van het ontwerpen van producten tot het ontwikkelen van processen en organisatorische vaardigheden. Deze vormen tezamen unieke materiële en immateriële eigenschappen die een innovatieve regio een meerwaarde geven ten opzichte van andere vestigingsplaatsen. De regio is als het ware een schaars ‘productiegoed’ in het economische systeem geworden, een dynamisch sociaal systeem dat via technologische spillover en terugkoppeling in het productiesysteem externe schaalvoordelen van agglomeratie behaalt die zonder deze organisatievorm afwezig zouden zijn. In het moderne jargon gesteld: het zijn ‘lerende regio’s’ geworden. Kenmerkend voor deze regio’s is dat er ‘reflexieve’ lokale actoren aanwezig zijn, die optreden als collectieve vertegenwoordigers van gemeenschappelijke belangen en vaak een

gemeenschappelijk cognitief beeld hebben van hun plek. Dat stelt hen in staat een collectieve agenda te identificeren voor de ontwikkeling van de eigen regio's en strategische keuzen te maken.

Opmerkelijk in deze analyse is vooral ook dat Storpers 'regionale wereld' een einde maakt aan de traditionele conceptuele scheiding tussen stad en regio die lange tijd institutioneel verankerd lag in de afgescheiden subdisciplines van de stads- en de regionale geografie (Soja 2000). Steden zijn niet langer vanzelfsprekend grote stedelijke kernen, maar veel vaker netwerken van stedelijke knooppunten in een regionaal systeem van steden, suburbane gebieden, dorpen, open ruimte en stedelijke en regionale landschappen. Ze nemen dus nieuwe vormen aan, zoals begrippen als stadsregio's en stedelijke regio's verduidelijken (Storper 1997).

4.5 STEVEN GRAHAM & SIMON MARVIN – INFRASTRUCTUUR IN GEFRAGMENTEERDE STEDEN

Net als de eerder besproken geografen besteden Graham & Marvin aandacht aan de economische, sociale, culturele en fysieke transformatie van moderne westerse industriële samenlevingen. Hierbij hebben de consequenties van de ICT voor de stedelijke ruimte hun bijzondere aandacht. In *Telecommunications and the City* uit 1996 wijzen zij erop dat het debat over ICT aan vergelijkbare manco's leidt als het globaliseringdebat. Ten eerste wordt ten onrechte door velen gesuggereerd dat het gebruik van internet en andere nieuwe vormen van communicatie zou leiden tot het 'einde van de geografie' en het einde van de stad. De gedachte is dat afstand geen beperkingen meer oplegt omdat de nieuwe technologieën voor de media, voor computers en voor telecommunicatie steeds meer op elkaar afgestemd en geïntegreerd worden, en al die geïntegreerde netwerken uiteenlopende vormen van vermaak, sociale interactie, culturele ervaringen, economische transacties dat arbeidsprocessen in onderling verband brengen. Dit proces zou erin kunnen uitmonden dat stedelijke functies steeds meer verspreid raken en dat de stad wellicht zelfs verdwijnt. Ten tweede gaat het ICT-debat nogal eens gepaard met technologisch determinisme en substitutiedenken, dat mede samenhangt met de nog altijd dominante verkaveling van aandachtsvelden tussen de wetenschappelijke disciplines. Zo wordt infrastructuur nog vaak beschouwd als het domein van de technische wetenschappers en niet van sociale wetenschappers met een belangstelling voor stedelijkheid. De technologisch-deterministische blik leidt tot uitspraken als zou ICT 'onvermijdelijk' uitmonden in 'global villages' en eenduidige, uniforme ruimtes, die op den duur grote stedenspecifieke plekken vervangen.

Graham & Marvin stellen vast dat internet en ICT hoofdzakelijk worden ontwikkeld binnen al aanwezige stedelijke omgevingen en institutionele structuren. Computernetwerken worden geïntegreerd in de bestaande economische, administratieve en sociaal-culturele dynamiek van steden. Daardoor wordt het mogelijk steeds grotere en complexere stedelijke systemen te besturen. Stedelijke trans-

portsystemen kunnen beter worden bestuurd, zodat hun capaciteit kan toenemen. Nieuwe communicatiesystemen worden parallel aan bestaande transportsystemen en fysieke stromen ontwikkeld, en kunnen fysieke stromen soms vervangen (in het geval van telebankieren en e-mail) maar soms ook slechts ondersteunen (in het geval van automatische besturingsystemen) of tot nieuwe stromen leiden (via reisprogramma's op tv, advertenties en conferenties). Dergelijke ontwikkelingen zijn echter allerm minst eenduidig, onvermijdelijk, technologisch voorgeprogrammeerd of onafhankelijk van hun maatschappelijk inbedding.

In navolging van Harvey betogen Graham & Marvin dat telecommunicatie wél steeds meer aan de basis staat van de toekomstige ontwikkeling van steden. Telecommunicatie overbrugt belemmeringen van ruimte en tijd, door snelle en soms zelfs onmiddellijke overdracht van informatie, berichten, diensten, kapitaal en beelden. Tegelijkertijd bestaat er een materiële spanning tussen de fysieke, vastliggende infrastructuur en de mobiele en virtuele infrastructuur. Stedelijke plekken vormen immers fysieke constructies en netwerken die in de ruimte zijn verankerd en ingebed en die zorgen voor een concentratie van activiteiten op een relatief klein gebied. Met de komst van de telematica wordt de positie van specifieke mondiaal georiënteerde steden als Londen, Parijs, Amsterdam en Tokio versterkt, omdat zij fungeren als controlecentrum in netwerken voor de mondiale transportsector en voor een breed scala aan dienstensectoren. Daarnaast bieden ze een aantrekkelijk en prestigieus sociaal en cultureel milieu, beschikken ze over grootschalige en goed functionerende arbeidsmarkten voor hoog opgeleiden en een brede variëteit aan mogelijke toeleveranciers en klanten.

In hun jongste werk 'Splintering urbanism' (2001) verbreden Graham & Marvin hun onderzoeksveld van nieuwe telecommunicatiesystemen naar – steeds vaker geprivatiseerde – infrastructurele netwerkvoorzieningen als snelwegen, energie- en watersystemen in de stedelijke omgeving. Ze bieden een internationaal vergelijkend en interdisciplinair analysekader voor de complexe interactie tussen bestaande infrastructurele netwerken, nieuwe technologieën en de ontwikkeling van de stedelijke ruimten en samenlevingen. Hun uitgangspunt is opnieuw dat de infrastructuur onlosmakelijk verbonden is met de bredere, sociaal-technologische, politieke en culturele omgeving waarin deze zich bevindt. De invloed ervan verschilt dan ook sterk naar plaats en tijd. Niettemin is het thema van dit boek toch dat de laatste decennia getuige zijn van een 'ontbundeling' van voorheen grotendeels nationaal gestructureerde infrastructuurnetwerken die een belangrijke drijvende kracht vormen achter processen van stedelijke fragmentatie.

Hoe is dit proces verlopen? Kenmerkend voor de naoorlogse periode tot en met de jaren zeventig is dat deze netwerken vrijwel overal worden beschouwd als drijvende krachten achter de politieke en sociale samenhang en de integratie van steden, regio's en nationale staten. In deze periode bestond een brede consensus dat infrastructurele netwerken het beste kunnen worden beschouwd als natuurlijke monopolies die collectieve goederen voortbrengen en waaraan potentiële negatieve externe effecten zijn verbonden voor de leefomgeving en voor bepaalde

sociale groepen. In de ideaaltypische moderne Europese samenleving van deze periode wordt de nationale overheid dan ook als verantwoordelijk beschouwd voor de infrastructurele voorzieningen; de regionale en lokale overheden zijn de uitvoerders van een op Keynesiaanse leest geschoeid economisch herverdelingsbeleid dat op nationale schaal een vergelijkbaar pakket aan publieke diensten wil aanbieden tegen uniforme kosten. Het beheren van netwerken ten behoeve van het (spoor)wegverkeer, de riolering, de gas-, water- en elektriciteitsvoorziening, de telecommunicatie, enzovoort is zo een onlosmakelijk onderdeel van de nationale verzorgingsstaat. Zoals Graham & Marvin (2001: 77) stellen: “The large-scale infrastructure projects of Fordist/Keynesian nation states further cemented their role as geographical ‘containers’, supporting a tight ‘fit’ between urban development and planning and systems of national economic subsidies, grants, loans and public ownership.”

In de jaren zeventig en tachtig voltrekt zich onder invloed van het verslechterende internationale economische klimaat geleidelijk aan een koerswijziging in het sociaal-economisch beleid, die ook de infrastructurele netwerken niet ongemoeid laat. Zo zorgt de economische recessie in ontwikkelde landen als de Verenigde Staten en Groot-Brittannië voor stijgende begrotingstekorten en, in het verlengde daarvan, voor een zichtbaar verval van stedelijke infrastructurele voorzieningen. Het privatiseringsproces dat eerst in deze landen en later (met name in de jaren tachtig en negentig) ook elders in veel landen wordt doorgevoerd, heeft ingrijpende gevolgen. Ten eerste begeven allerlei nieuwe, vaak internationaal opererende private aanbieders van netwerkdiensten zich op de markt. In tegenstelling tot de nationale overheden in de decennia daarvoor zijn deze bedrijven te afhankelijk van de internationale financiële markten om zich nog te durven wagen aan al te risicovolle grootschalige, allesomvattende strategische infrastructurele investeringen. Veeleer proberen ze op projectbasis de krenten uit de pap te halen, vooral door te investeren in lokale en regionale netwerken die de hoogste winstmarges opleveren en door ontwikkelingsprojecten op de sociaal en economisch meer ‘marginale’ plekken, zoals armere wijken in steden of dunbevolkte plattelandsregio’s, links te laten liggen. Alleen als overheden vaste winstmarges garanderen, zijn ze bereid om op basis van kruissubsidies te investeren in zulke projecten. In (delen van) steden en regio’s die een zwakke overheid en minder draagkrachtige afnemers hebben, is dan ook sprake van een trend van disinvesteringen en een vergaande ‘ontbundeling’, segmentatie naar plaats en doelgroep en een verval van publieke infrastructurele voorzieningen in publieke ruimten (Graham & Marvin 2001: 101, 141-144). Op toplocaties, zoals de financiële centra van Londen, Tokio, New York en Frankfurt, ontstaan daarentegen aparte enclaves met nieuwe infrastructurele voorzieningen die volledig zijn afgestemd op de daar gevestigde doelgroep van mondiaal opererende ondernemingen.

Kenmerkend voor deze processen van ‘ontbundeling’ en stedelijke herstructurering is volgens de auteurs vooral de opkomst van drie typen infrastructurele omleidingen (*infrastructural bypasses*): de lokale, de mondiale en de virtuele netwerkopleiding (Graham & Marvin 2001: 167). In het eerste geval gaat het om de

ontwikkeling van parallelle fysieke infrastructuurnetwerken die koopkrachtige gebruikers en plekken in een stad met elkaar verbinden maar niet-koopkrachtige gebruikers en plekken omzeilen. Voorbeelden daarvan zijn de speciale tolwegen in steden als Toronto, Bangkok en Tromsø, de voetgangersroutes door de lucht in een aantal Amerikaanse, Europese en Aziatische steden die supermarkten, hoge kantorengebouwen en uitgaanscentra met elkaar verbinden en ook de speciale zones in de energiesector. In Zuid-Wales bijvoorbeeld wordt op een nieuw bedrijventerrein een enorme elektriciteitscentrale aangelegd die in de toekomst nieuwe ondernemingen moet lokken met een elektriciteitstarief dat ongeveer dertig procent onder het normale bedrijfstarief ligt.

In het tweede geval, de mondiale netwerkomleiding, betreft het de materiële aanleg van een netwerk dat de interactie tussen lokale koopkrachtige gebruikers en plekken enerzijds en mondiale netwerken anderzijds mogelijk maakt. Steden, plekken en gebruikers worden doelbewust uitgesloten van deze netwerken. Voorbeelden hiervan zijn vooral te vinden in de telecommunicatie, de transport- en energiesector en in de water- en rioleringsvoorziening. Ierland beschikt bijvoorbeeld over speciale 'back office zones' waar gespecialiseerde telecombedrijven allerlei kabel- en internetvoorzieningen tegen voordelige tarieven aanbieden, waardoor via deze zone routinematige administratieve diensten en media- en internetdiensten over de hele wereld kunnen worden geëxporteerd. En in veel gespecialiseerde toeristische en industriegebieden zijn drinkwater- en rioleringsnetwerken aangelegd die alleen bepaalde plaatsen ontsluiten en waarvan lokale gebruikers buiten deze gebieden geen gebruik kunnen maken (Graham & Marvin 2001: 172).

Het derde type omleiding, de virtuele netwerkomleiding, omvat het gebruik van nieuwe technologieën waardoor het mogelijk wordt de nog bestaande, fysiek geïntegreerde netwerken te gebruiken om exclusief op de klant afgestemde infrastructuurdiensten aan te bieden. Via geografische informatiesystemen, elektronische scanningstechnieken, telemarketing, enzovoort kunnen ondernemingen steeds meer uiteenlopende gegevens combineren en zo gedetailleerde klantenprofielen opstellen, die vervolgens weer worden gebruikt bij de planning en aanleg van nieuwe fysieke infrastructuur. Nutsbedrijven in Groot-Brittannië maken voor hun bedrijfsstrategie bijvoorbeeld steeds vaker gebruik van een demografisch classificatiesysteem dat voor commerciële doeleinden is ontwikkeld. De classificatie onderscheidt maar liefst 17 verschillende consumenten- en huishoudensprofielen, variërend van 'wealthy achievers' tot 'people in multi-ethnic, low-income areas'.² Virtuele netwerken ondersteunen dus de lokale en mondiale omleidingen die grote afzetmarkten en geïntegreerde netwerksystemen verdelen in aparte marktsegmenten. Daarnaast zorgt een virtuele netwerkomleiding voor onderlinge concurrentie tussen bestaande en nieuwe ICT-gebruikers en voor een op speciale doelgroepen gericht aanbod van ICT-diensten.

Volgens Graham & Marvin kunnen deze processen van fragmentatie en 'herbundeling' van stedelijke infrastructuur vergaande sociale implicaties hebben. In

navolging van auteurs als Doreen Massey en Saskia Sassen wijzen ze op een toenemende sociale en economische polarisatie en ruimtelijke segregatie tussen rijke en arme bevolkingsgroepen in steden. Steeds meer steden bieden ruimte aan projectontwikkelaars die een geïntegreerd pakket van voorzieningen aanbieden aan de kapitaalkrachtige bewoners, met exclusieve winkelscentra, themaparken, luchthavens, opnieuw ingerichte zones met historisch en cultureel erfgoed en met bewaakte en afgescheiden luxeappartementen, kantorencomplexen en sport- en ontspanningscentra. In sommige steden zijn zelfs volledig geprivatiseerde en fysiek afgescheiden ‘gated communities’ voor de rijken gebouwd.

Tegelijkertijd waarschuwen ze tegen het te zeer veralgemeniseren of versimpelen van deze patronen. Zo is sinds de jaren tachtig sprake van verwante maar deels ook uiteenlopende en complexe processen, variërend van de aanleg van volledig private infrastructuurnetwerken tot de omvorming van bestaande, van klassieke grootschalige privatisering tot het opnieuw reguleren en onder publiek toezicht stellen van netwerkmonopolies. Extreme voorbeelden van stedelijke fragmentatie en segregatie zijn vooral te vinden in de Verenigde Staten, Azië, Australië en Latijns-Amerika. In Europa lijkt de trend echter veel minder duidelijk te zijn. In West-Europa bieden de nationale verzorgingsstaten duidelijke tegenkrachten tegen al te grote stedelijke versnippering. Toch heeft ook daar een sterkere disciplinerende van de openbare ruimte plaatsgevonden die steeds vaker uitmondt in een politieke strijd tussen belangengroepen. Daarnaast is infrastructuurontwikkeling in steden bij uitstek een padafhankelijk proces, waarin de keuzen die in het verleden gemaakt zijn beperkingen stellen aan het palet aan veranderingstrajecten. Van een radicale omwenteling of transformatie is dan ook geen sprake. De intensiteit en schaal waarop deze veranderingen zich voordoen, zijn volgens Graham & Marvin daarentegen wél uniek (Graham & Marvin 2001: 385-393).

4.6 PAUL CLOKE – HET RURALE ALS SOCIALE EN CULTURELE CONSTRUCTIE

Net als de stedelijke en regionale geografie biedt de ontwikkeling van de rurale geografie een spiegel van de theorievorming over ruimtelijke en maatschappelijke veranderingen. Het werk van de toonaangevende Britse rurale geograaf Paul Cloke is in veel opzichten een prachtige exponent van het wel en wee van de rurale geografie sinds de jaren tachtig en van de jongste thematische preoccupaties van deze discipline. In een inmiddels klassiek artikel uit 1985 verweet hij rurale wetenschappers een gebrek aan systematisch conceptueel denken (Cloke 1985). Rurale geografen, sociologen en economen zouden rigoreuzer en met speciale, voor het rurale object geschikte, analysemethoden aan de slag moeten gaan. De auteur zocht in die periode aansluiting bij de reguleringschool, die onderzoek doet naar de interactie tussen sociale normen, mechanismen en instituties en uiteenlopende economische stelsels. Zijn uitgangspunt luidde dat sociale relaties, normen en processen een bepaalde ruimtelijke vorm aannemen en dat binnen die vorm een min of meer coherent productie- en consumptiesysteem functioneert. De meeste rurale gebieden hadden tot de jaren zestig een lokale cohe-

rentie, in de zin dat ze in functioneel, cultureel en politiek opzicht werden gedomineerd door de agrarische sector. Na die periode brokkelde die samenhang langzaam maar zeker af. Dorpen in de buurt van stedelijke gebieden zagen in eerste instantie alleen nog maar hun inwonertal toenemen. Vanaf de jaren tachtig worden ze echter steeds meer opgenomen in de grootschaliger en complexere patronen van productie en consumptie. Met name de industriële productie stijgt sterk, en de diensteneconomie ontwikkelt zich in veel rurale gebieden tot de voorname werkgever.

Economische veranderingen zijn echter niet de enige drijfveer achter dit proces. Cloke benadrukt dat sociale en culturele veranderingen vaak een voorwaarde vormen voor deze economische herstructurering. Nieuwe vormen van regulering, zoals publiek-private samenwerking en nieuwe vormen van culturele consumptie, hebben bijvoorbeeld de 'vermarkting' van de rurale idylle en de rurale levenswijze mogelijk gemaakt. Het platteland is hierdoor een nieuw theater voor consumptie geworden, waar rurale plekken zoveel mogelijk worden beschermd voor wat typisch rurale activiteiten heten te zijn. De uitkomsten van deze processen van economische, sociale en culturele verandering variëren sterk per regio en zullen tot uiteenlopende conflicten en nieuwe samenhangen kunnen leiden. Anders dan in de jaren zestig is de ruimtelijke en maatschappelijke dynamiek op dergelijke plekken niet meer te begrijpen aan de hand van eenvoudige duidingen als stad en land, gebieden met stedelijke overdruk en onderdruk, of centrale en marginale regio's.

In zijn recentere werk laat Cloke zien dat parallel aan deze maatschappelijke en ruimtelijke veranderingen een debat in de media, bij en tussen overheden en de wetenschap is losgebarsten rondom de betekenis en representatie van het rurale en het platteland (Cloke 1996; Cloke et al. 1994; Cloke et al. 2000). Het begrip platteland blijkt door mensen afwisselend als uithangbord, graadmeter voor maatschappelijke ontwikkelingen of dwangmiddel te worden gebruikt om betekenis te geven aan wel heel uiteenlopende onderwerpen: veiligheid, identiteit, gemeenschap, etniciteit, enzovoort. Deze mensen beroepen zich daarbij ook nog op allerlei verschillende informatiebronnen: de media, het landschap, familie en vrienden en ook dieren: "It became abundantly clear that the 'rural', whateverameleon form it took, was a prime and deeply felt determinant of the actions of many respondents. Yet it was also clear that we possessed no one theoretical framework that would allow us to negotiate the 'rural' and articulate its diverse nature as a category" (Cloke et al. 1994: v). Dat achter deze representaties van het platteland uiteenlopende machtsconstellaties en politieke agenda's schuilen, wordt bijvoorbeeld duidelijk uit Cloke's studie over de rol van nieuwe beleidsnetwerken in het lokale bestuur. Aan de hand van de aanpak van het daklozenprobleem in Taunton in het Engelse Somerset laat hij zien dat een dominante groep binnen de nieuwe lokale beleidselite van publieke en private belanghebbers de woningnood van jongeren en het probleem van daklozen jongeren benoemt als een bij uitstek binnenstedelijk probleem van 'bedelaars, zwervers en dronkaards' (Cloke et al. 2000: 131). Door die voorstelling van zaken werd uitein-

delijk besloten geen extra middelen vrij te maken voor de hulp aan dakloze jongeren. Alle beeldvorming en officiële overheidsgegevens ten spijt, wijst steeds meer onderzoek op het gegeven dat dakloosheid bepaald niet alleen een probleem is van (grote) steden. Jongeren in plattelandsgebieden beschikken vaak niet over de financiële middelen om op de huizenmarkt te concurreren met kapitaalkrachtige forenzen die op zoek zijn naar een woning in het groen. Als ze eenmaal het ouderlijk huis verlaten, worden ze welhaast gedwongen om elders, in grotere plaatsen, op zoek te gaan naar woonruimte. Er vindt als het ware een uitvoer of ‘verstedelijking’ plaats van de problematiek van daklozen en woningzoekenden. De grotere sociale controle en angst voor stigmatisering binnen kleine gemeenschappen zijn mede debet aan de onderschatting van het probleem. Bovendien blijkt dat het wijdverbreide beeld van de plattelandsidylle sterk belemmert dat verschijnselen als dakloosheid, armoede en sociale uitsluiting worden onderkend (Cloke et al. 2000: 115-116). De rurale geografie, zo stelt Cloke, dient dan ook mee te gaan in de ‘culture draai’ binnen de sociale wetenschappen en zij moet op zoek gaan naar de uiteenlopende betekenissen en implicaties van sociale en culturele constructies van het rurale (Cloke & Little 1997: 4).

4.5 CONTOUREN IN DE GEOGRAFISCHE THEORIE

Hoewel de hierboven besproken werken niet als dwarsdoorsnede van de jongste sociale geografie kunnen gelden, laten ze wel een doorkijk toe naar de nieuwe contouren van het onderzoek. In deze paragraaf worden deze contouren thematisch besproken. Vervolgens wordt in paragraaf 4.8 bekeken wat de implicaties daarvan kunnen zijn voor het debat over stad en land.

Een eerste algemene trend die zich aftekent, is dat geografen de laatste twee decennia geleidelijk aan meer aandacht schenken aan *de sociale bepaaldheid en productie van ruimte*. Voor de verklaring hiervoor moeten we enerzijds terugrijpen op de historische ontwikkeling van de geografische discipline en anderzijds aanknopen bij de maatschappelijke veranderingen sinds de jaren tachtig. Hettners duiding van de geografie als bij uitstek *ruimtelijke* wetenschap werd lange tijd geaccepteerd als fundering en institutioneel anker van de geografische discipline. Deze kwam tegemoet aan de behoefte van geografen om een eigen, wetenschappelijk kenbaar studieobject te hebben. Bovendien sloot die opvatting aan bij de interpretatie van ruimte en tijd als absolute grootheden die destijds onder geografen breed werd gedragen. Volgens die opvatting vormt ruimte een soort container waarin de materie een eigen, zelfstandige plek inneemt en deze container vult. De tijd is te vergelijken met een ladder of een as waarop zich, eveneens onafhankelijk van de ruimte, de gebeurtenissen afspelen. Wie abstraherde van de temporele dimensies (de gebeurtenissen en processen waarmee de geschiedwetenschap en de sociologie zich bij uitstek bezig hielden) en van de materiële objecten (die het onderzoeksobject waren van ‘dingwetenschappen’ als economie, biologie enz.), hield in de container ‘het ruimtelijke’ over dat als het studieobject van de geograaf gold. De concrete vormen van ruimte, zoals de regio, het landschap, de stad of het aardoppervlak, golden als autonome grootheden die

onafhankelijk van tijd en materie en in absolute, geometrische termen kunnen worden bestudeerd. Een regio is dan een configuratie van verschillende samenhangende verschijnselen die in de ruimte bijeen liggen en die via synthese kunnen worden gekend.

Opmerkelijk genoeg heeft de filosofische en natuurwetenschappelijke relativeering van ruimte en tijd, die al decennia eerder gemeengoed was geworden, nauwelijks directe invloed gehad op de geografie (De Pater 1984). Het zijn vooral maatschappelijke ontwikkelingen in combinatie met beïnvloeding door andere sociale wetenschappen geweest die de absolute ruimte- en tijdbegrippen in de geografie aan het wankelen hebben gebracht. Deze invloeden konden echter pas in vruchtbare aarde vallen nadat in de jaren zestig de ruimtelijke analyse de overhand kreeg. Die stroming concentreerde zich immers niet meer op de synthetiserende verklaring van verschijnselen in de ruimte (zoals de regio, het land) maar op de analyse van één specifieke categorie van verschijnselen (zoals de verspreiding van innovaties). Hierdoor vond de idee ingang dat het in wetenschappelijk opzicht uiteindelijk vruchtbaarder zou zijn aan te knopen bij *specifieke* vormen van ruimte ter verklaring van *specifieke* categorieën van verschijnselen. Door deze analytische wending stelde de geografie zich meer open voor analytische (ruimtelijke) begrippen van vooral de economie, de sociologie en de psychologie. Het leidde er binnen het vakgebied toe dat in hoofdzaak *relatieve* abstracte ruimteconcepten werden overgenomen, zoals economische ruimte, sociale ruimte, politieke ruimte, persoonlijke ruimte en gedragsruimte (De Pater 1984).

Zoals uit hoofdstuk 2 over ruimte in de economische wetenschap al bleek, hoeft deze theoretische abstractie geen problemen op te leveren; ruimtelijke vorm, tijd en sociaal proces kunnen immers achteraf weer met elkaar gecombineerd worden om 'in de werkelijkheid te belanden'. Naarmate handelingsverbanden en sociale processen echter steeds meer veranderen, op uiteenlopende schaalniveaus plaatsvinden en elkaar ook nog eens onderling beïnvloeden, wordt de kans op een 'mismatch' achteraf steeds groter (Sayer 2000). Bovendien wordt het moeilijker greep te krijgen op de samenhangen tussen ruimtelijke en sociale processen.

Deze problematiek werd al door Hoekveld in 1966 gesignaleerd in een voordracht bij het verschijnen van de Tweede Nota Ruimtelijke Ordening. In die voordracht klaagde hij over de opleving van het mechanistische denken, waarbij ruimtelijke of economische categorieën een zelfstandige verklaringskracht werd toegekend, onafhankelijk van de handelingsverbanden en de tijd:

In de 2^e nota inzake de Ruimtelijke Ordening wordt verstedelijking als het geneesmiddel voor regionale kwalen en tekorten aangewezen. Er bestaat nu echter het gevaar dat de oude mechanistische denkwijze weer opnieuw gaat winnen *en men de verstedelijking als een self-propelling mechanisch proces gaat zien* [cursivering Hoekveld]. Dit gaat soms gepaard met (...) een accelererend denken, een denken in steeds grotere en meer omvattende begrippen, stad, stadsgewest, stedenzone, conurbatie, macro-urbaan domein, megapolis. (Hoekveld 1970: 95)

Dit gevaar wordt versterkt door het bestuderen van de ruimte vanuit verschillende disciplinaire abstracties, zonder dat bij de vertaling naar de werkelijkheid afstemming plaatsvindt.

Ook dit probleem werd al door Hoekveld onderkend. Economische geografen, zo stelde hij, gaan veelal uit van industrieel-economische groei als resultante van de kostenvoordelen van een bepaalde geografische vestigingsplaats. Maar regionale economen, die een abstracte ruimte hanteren, beschouwen een proces van economische groei bijvoorbeeld als gestuwd door het ontstaan van een groeppool: een (niet-ruimtelijk) industrieel complex dat impulsen aan toeleverende en afnemende bedrijven geeft en tot economische expansie leidt. Of dit tegelijkertijd bijdraagt aan de expansie *in de regio*, staat daarmee niet vast. Dit cruciale conceptuele verschil wordt echter wel eens over het hoofd gezien. In Hoekvelds woorden: “Niet alleen een onderschatting en gebrek aan relevante kennis, maar ook een verschil in disciplinaire benaderingen verhindert een duidelijk zicht op deze sleutelconditie en haar manipuleerbaarheid” (Hoekveld 1970: 97).

Het abstraheren van de eenheid van ruimte, tijd en sociaal handelen ten behoeve van de wetenschappelijke analyse leidt soms ten onrechte tot het denken in termen van niet-ruimtelijke processen of juist tot ruimtelijk determinisme of ruimtelijke ‘mismatch’. Dat laatste verschijnsel kan verduidelijkt worden met behulp van verzorgingsstaatarrangementen. Sommige daarvan zijn bedoeld om een bepaalde groep huishoudens te ondersteunen. Ze worden min of meer automatisch gekoppeld aan een specifieke ruimte (zoals binnensteden of bepaalde stadswijken), ondanks dat de gebieden in kwestie slechts bij benadering corresponderen met de verdeling van de groepen waarvoor de voorzieningen bedoeld zijn.

Deze problematiek is op zichzelf niet nieuw; het ‘inpassen’ en opnieuw combineren van sociale processen met een ruimtelijke ‘container’ heeft onderzoekers en beleidsmakers ook in de jaren vijftig en zestig hoofdbreken bezorgd. De processen van globalisering, lokalisering en de herstructurering sinds de jaren tachtig hebben dit echter wél steeds complexer gemaakt. Wie nu het gedrag van een onderneming op een bepaalde plek wil analyseren, zal nog steeds oog moeten hebben voor geïnstitutionaliseerde hiërarchieën van plekken, bijvoorbeeld variërend van de lokale arbeidsmarktregels, de gemeentelijke en regionale instituties, de nationale context van (overheids)regels en wetgeving, tot en met de internationale en supranationale instellingen. Door die hiërarchie heen lopen echter de relaties met klanten, leveranciers en concurrenten in andere landen, die de sociale processen op een bepaalde plek vormgeven (Sayer 2000). Hetzelfde verschijnsel doet zich voor als we het gedrag van huishoudens in kaart brengen. Dit betekent dat de bekende hiërarchische ‘containers’ van statensysteem, staten, regio’s en streken niet langer voldoen om sociale en ruimtelijke processen te begrijpen, en dat de relaties tussen plek en handeling weer opnieuw expliciet onderzocht moeten worden.

In de geografie hebben neomarxisten als Harvey en Scott daartoe een belangrijke aanzet gegeven (Smith & Katz 1993). Zij betoogden dat ruimte grotendeels wordt gevormd door sociale relaties en materiële sociale praktijken, ook al bezit ruimtelijke structuur een zekere autonomie (De Pater 1985). Toch ontsnapte ook deze opvatting van ruimte niet aan kritiek. Ten eerste analyseerden deze politieke economen de ruimte wel op erg grote afstand van de concrete plekken en hanteerden zij hoofdzakelijk grote, abstracte categorieën als ‘het’ kapitaal, ‘de’ arbeid en ‘het’ productiesysteem, zonder zich al teveel te bekommeren om de veel complexere sociale relaties die in concrete ruimten konden worden aangetroffen (Murdoch & Pratt 1993).

Ten tweede was hun vizier vrijwel uitsluitend gericht op stedelijkheid en urbanisatieprocessen (Soja 1989). Zoals het werk van onder meer Cloke illustreert, heeft deze kritiek impulsen gegeven aan een empirisch georiënteerde nieuwe rurale en regionale geografie en aan postmodernistische visies op de ruimte. Daarin is plaats voor “verschillen van plaats tot plaats, van tijd tot tijd en van groep tot groep” (De Pater 1996). Ruimte is geen uniforme, objectieve grootheid meer waaroverheen zich (mondiale) economische en politieke processen afspeelen. Ruimte bestaat uit sociale en culturele constructies die door tijd- en contextgebonden menselijke handelingen en betekenissen wordt gevormd. Dit komt tot uitdrukking in het gebruik van relatieve ruimtebegrippen waarbij zowel de symbolische representatie van de ruimte als de fysieke ruimte zelf wordt beschouwd als product van sociale processen.

De thema's *globalisering* en *lokalisering* lopen eveneens als een rode draad door de nieuwere geografische literatuur. De manieren waarop deze worden geanalyseerd, verschillen nogal per discipline en zelfs per onderzoeker. Wat uiteindelijk van deze verschillende perspectieven in de publieke discussie overblijft, is gering. Het thema staat dan ook bol van de mythes, ‘sweeping statements’ en ideologisch getinte beleidsaanbevelingen verpakt als neutrale analyses (Hout & Sie Dhian Ho 1997). Een gangbare veronderstelling over globalisering is dat de wereld in toenemende mate een homogeen economisch en cultureel veld zou worden als gevolg van toenemende grensoverschrijdende (productie)stromen en activiteiten en nieuwe ICT. Termen als ‘global village’ en ‘global market place’ verwoorden deze gedachten.

Geografische analyses wijzen er juist op dat dergelijke processen allerm minst een uniforme uitwerking hebben op landen, regio's en plekken. In werkelijkheid manifesteren de veranderingen zich in uiteenlopende mate en snelheden en leiden ze tot specifieke territoriaal bepaalde uitkomsten (Dicken 1998; Dicken en Lloyd 1990). Scott veronderstelt met behulp van zijn theorie over de verbanden tussen arbeidsverdeling en transactiekosten dat flexibele productie en specialisatie de aanzet geven tot ruimtelijke agglomeratie van economische activiteiten in nieuwe, technologisch geavanceerde groeicentra, zoals Silicon Valley en de Route 128 bij Boston in de Verenigde Staten, en Grenoble en de as Cambridge-Reading-Bristol in Europa. De neomarxistische en niet-marxistische aanhangers van de politieke-economieschool zagen deze toegenomen betekenis van flexibele, tech-

nologisch hoogwaardige en gespecialiseerde productieprocessen als hét fundamentele kenmerk van de overgang van een Fordistisch naar een post-Fordistisch productiesysteem. Lokale en regionale specialisatie en patronen van ruimtelijke spreiding en concentraten werden zo ondergeschikt aan veranderingen in het mondiale productiesysteem.

De eerste lichtung (geografische) bespiegelingen over globalisering en post-Fordisme was in een aantal opzichten nogal zwak gefundeerd. Ten eerste werd vaak onvoldoende duidelijk wat nu eigenlijk het nieuwe was aan de toenemende intensiteit van allerlei grensoverschrijdende processen. Deze kritiek heeft een aantal onderzoekers ertoe gebracht het onderscheid te maken tussen internationalisering enerzijds en globalisering anderzijds. Internationalisering verwijst in de geografie naar de toenemende geografische spreiding van activiteiten over nationale grenzen heen. Globalisering is een recenter en complexer verschijnsel dat verwijst naar een toenemende functionele integratie van internationaal verspreide activiteiten (Dicken 1998). Ten tweede kondigde de literatuur over globalisering, flexibele specialisatie en het post-Fordisme ten onrechte het einde aan van de massaproductie. Tegenwoordig erkennen de meeste geografen dat de veranderingen duiden op een steeds verfijndere graad van specialisatie in productieprocessen, waardoor fragmentatie in een aantal individuele handelingen optreedt. Tegelijkertijd is echter ook sprake van toenemende standaardisatie en routinematig uitvoeren van deze individuele handelingen, met behulp van laag- of ongeschoolde arbeid. Bovendien neemt het belang van flexibiliteit in het productieproces toe, al verschilt dat sterk per sector. Het werk van geografen als Storper en Sassen is exemplarisch voor deze verfijndere benaderingen. Ze wijzen op de gelijktijdigheid en complexiteit van processen van globalisering, lokalisering en regionalisering en de daaraan verbonden herschikkingen van sociale, economische, politieke en culturele relaties.

Toch zijn er ook belangrijke verschillen in het werk van beide auteurs. Storper kan zich niet goed vinden in grote theoretische begrippen als 'global city', 'dual city', 'world city' of 'informational city'. Deze geven een veel te mechanisch verklaringskader voor de economische ontwikkeling van steden, dat niet past bij de empirische werkelijkheid. Zo ziet hij bijvoorbeeld ook buiten de drie grote steden New York, Tokio en Londen een sterke groei van de financiële en gespecialiseerde dienstensectoren in stedelijke agglomeraties, die bovendien een veel complexer organisatiepatroon hebben. Daarnaast trekt Storper de veronderstelling in twijfel dat het financieel kapitalisme een duidelijke drijfveer is achter de toenemende ongelijkheid en sociale polarisatie in steden. De werkgelegenheidsstructuur van zogenoemde duale steden als New York en Los Angeles bijvoorbeeld wijkt niet veel af van die van de Amerikaanse economie als geheel. Evenmin zijn immigranten vrijwel uitsluitend werkzaam in de gespecialiseerde dienstensectoren van de grootste steden. En ten slotte: er bestaat weliswaar een verband tussen technologische veranderingen, verschuivingen in beroepenstructuur, loonvorming en deregulering, waardoor ongelijkheid groter wordt, maar deze processen manifesteren zich niet uitsluitend in de steden.

Dergelijke fundamentele interpretatieverschillen maken glashelder dat de hierboven geschetste verkenningen nooit een blauwdruk bieden voor de verklaring van huidige en toekomstige stedelijke en regionale ontwikkelingen. De trends en contouren die geografen ontwaren, zijn gekleurd door empirisch onderzoek in een beperkt aantal steden in de Verenigde Staten en Europa. Bovendien accentueren deze juist dat culturele, functionele en morfologische verandering, differentiatie en verscheidenheid sleutelbegrippen zijn van de nieuwe geografie. In het volgende hoofdstuk zal blijken dat projecties van ontwikkelingen op andere tijden en plekken nog problematischer zijn dan voorheen. Dat ook het Nederlandse overheidsbeleid daarmee rekening moet houden, zal daar eveneens duidelijk worden.

Een derde contour die zich aftekent in de moderne geografie, is de analyse van *netwerken, ICT, kennis, instituties en reflexiviteit*. De betekenis van ICT en kennis heeft een ontwikkeling doorlopen die vergelijkbaar is met, en sinds de jaren negentig meestal deel uit maakt van, analyses van globalisering. Zoals globaliseringsdebatten geleidelijk aan meer oog kregen voor de parallelle ontwikkeling van lokalisering en territorialisering, zo werd de ICT-literatuur meer ontvankelijk voor de gelijktijdige sociale productie van de elektronische én de concrete ruimte. Auteurs als Storper – en zoals in het vorige hoofdstuk bleek Sassen – laten zien dat de toegenomen betekenis van informatiestromen en telematica allerminst duidt op het einde van afstand en ruimte als concrete factoren in het economische leven. Anders dan de abstracte, soms futuristische modellen van de kenniseconomie doen veronderstellen, zijn globalisering en ICT ingebed in concrete materiële processen en sociale activiteiten. Deze vereisen tevens een complexe fysieke infrastructuur van vezelkabels, apparatuur, enzovoort.

Volgens Storper is het onjuist om, zoals de socioloog Castells doet (zie hfdst. 4), de nieuwe maatschappelijke constellatie aan te duiden met het begrip informatiesamenleving. In zijn optiek is informatie een te vaag begrip, dat nauwelijks nieuwe elementen toevoegt; het wijst slechts op de gevolgen van de goedkopere transmissie-, telecommunicatie- en transporttechnologie. Daarom gebruikt hij liever het begrip kennis, in de zin van vaardigheden gebonden aan niet-routinematige, niet-gestandaardiseerde en niet-gecodificeerde productie. Voorbeelden hiervan zijn de kennis die is verbonden aan het ontwerpen en plannen voor nieuwe productieprocessen en de kennis die nodig is om professionele diensten en goederen af te stemmen op specifieke wensen en behoeften van klanten. De ruimtelijke organisatie van zulke kennis verschilt van die van informatie; deze is namelijk ingebed in instituties en bedrijven en is afhankelijk van specifieke communicatiekanalen en structuren die face-to-face contacten vergen.

Andere auteurs, waaronder ook de sociologe Sassen, vragen vooral aandacht voor de manier waarop ICT heeft bijgedragen aan de groei van de wereldwijde financiële dienstverlening, de digitale vrijetijdsindustrie en de toenemende instabiliteit die samenhangt met processen van deregulering, privatisering en het ont-

staan van flitskapitaal. Zij beschouwen de nieuwe elektronische ruimte als een strijdtonel van mondiaal opererende ondernemingen, overheden en *civil society*. De eerste groep opereert de laatste jaren steeds meer vanuit grote private computernetwerken, terwijl de tweede steeds vaker wordt genoodzaakt ondernemingen te helpen om de aansluiting te vinden bij de mondiale elektronische netwerken, te voorkomen dat ze anders uitgesloten worden van het mondiaal opererende economische systeem. Niettemin staan overheden niet machteloos. De territoriale bepaaldheid van de *materiële* infrastructuur van de ICT impliceert dat overheden over een machtspositie beschikken in de onderhandelingen met deze ondernemingen en met de telecommunicatiebedrijven. Daarnaast biedt ICT ook nieuwe mogelijkheden om grote groepen burgers directer te betrekken bij de besluitvorming en beter tegemoet te komen aan de behoeften van specifieke sociale groepen in de maatschappij (Sassen 1997: 235; Graham & Marvin 1996: 347-374).

Economische geografen wijzen er tegenwoordig steeds vaker op dat economische processen en actoren een lokale institutionele en culturele inbedding kennen die bepalend kan zijn voor het economisch succes van een regio. Ook het werk van Piore en Sabel, zo bleek al uit hoofdstuk 2, geeft hiervan blijk. Indien een gebied beschikt over een groot aantal ondersteunende instituties (zoals kamers van koophandel, innovatie- en kenniscentra, veilingen en ondernemersorganisaties), zal het onder bepaalde omstandigheden kunnen profiteren van sterkere economische groei. Of dit proces zich voltrekt, is echter afhankelijk van kwalitatieve factoren zoals een hoge mate van intra- en interinstitutionele interactie en uitwisseling van productiefactoren, een grote mate van 'trust', een collectieve vertegenwoordiging van specifieke gemeenschappelijke belangen en ook, indien mogelijk, een gezamenlijke cognitief beeld van de plaats waar ze zijn gevestigd. Als lokale actoren daarover beschikken, zijn ze in staat een gemeenschappelijke agenda te identificeren die verbonden is aan hun regio en kunnen ze zelf vorm geven aan de economische ontwikkeling daarvan. In Storpers invloedrijke heterodoxe paradigma wordt dit reflexiviteit genoemd, een term die oorspronkelijk alleen in de wetenschapssociologie werd gebruikt maar nu overal opduikt. Volgens Storper is reflexiviteit hét onderscheidende kenmerk van de nieuwe stedelijke economie. Het is het vermogen van groepen en individuen in uiteenlopende institutionele omgevingen om kritisch en afstandelijk naar de eigen omgeving te kijken en op grond daarvan strategische keuzen te maken.

Toch wordt deze nadruk op instituties en reflexiviteit in de nieuwe 'regionale wereld' ook wel bekritiseerd. Zo bestaat het gevaar dat in diverse onderzoeken naar lokale economische ontwikkeling dergelijke concepten slechts een heel specifieke, reeds bestaande eindsituatie in kaart brengen, en niet de verklarende factoren vertegenwoordigen achter het daadwerkelijke ontstaan daarvan (MacLeod & Goodwin 1999: 750). Voor het beleid zou dit kunnen betekenen dat overheden misschien ten onrechte worden aangespoord een zo dicht mogelijk netwerk van regionale instituties te creëren, omdat niet duidelijk is of deze instituties inder-

daad een beslissende rol spelen in het economische ontwikkelingsproces van de desbetreffende regio's.

Een vierde contour in het geografische onderzoeksveld is de aandacht voor de relatie tussen *cultuur, identiteit, politiek en ruimte*. Deze 'culturele draai' houdt in dat handelingen, activiteiten en processen van identiteit- en betekenisgeving aan de ruimte door sociale groepen en individuen mede onderwerp van studie worden. In de wetenschapsfilosofie en de culturele studies wordt er bovendien op gewezen dat maatschappelijke processen en handelingen per definitie ingebed zijn in de cultuur waarin ze voorkomen en tijds- en plaatsgebonden zijn. Toch is dat lange tijd ontkend. De analytische scheiding tussen cultuur als de wereld van 'waarden en ethiek' en de wereld van de politiek en de economie is immers net als de scheiding van tijd en ruimte een typisch negentiende-eeuwse erfenis. Sinds het ontstaan van de moderne sociale wetenschappers in deze periode ligt deze zo institutioneel verankerd in de verschillende vakgebieden dat ze nog vrij gangbaar is.

In een stabiele maatschappelijke omgeving is die scheiding tussen cultuur en economie ook niet zo problematisch. Leefstijlen, culturele waarden, symbolen zijn dan immers via handelingen, instituties en normen in de tijd verankerd op duidelijk aanwijsbare plekken (de nationale staat, de regio, de geboorteplaats) en vallen in het dagelijks verkeer samen met vanzelfsprekende handelingen en sociale instituties. Zodra zich echter fundamentele maatschappelijke en ruimtelijke veranderingen voordoen die impliceren dat dit menselijk handelen niet onveranderlijk en niet meer op dezelfde vaste plek te lokaliseren is, brengt een klassiek denkmodel de wetenschapper in problemen. Cultuur en identiteit kunnen niet als statische, zelfstandige categorieën worden beschouwd die min of meer los staan van de sociale en economische processen in de ruimte. Dit is dan ook de reden dat geografen als Harvey, Storper en Cloke de gedifferentieerde consumptieculturen, leefstijlen en mentale representaties van stedelijkheid en het rurale bestuderen van groepen jongeren, migranten, beleidsmakers, enzovoort. De handelingen van deze groepen individuen worden mede gestructureerd door de nieuwste technologische en commerciële ontwikkelingen in mondiaal opererende media en de vrijetijdsindustrie. Die handelingen zijn echter tevens reflexief en ingebed in een institutionele en politieke context. Op deze manier ontstaan complexe, naar groep, locatie en tijd variërende en gefragmenteerde vormen van (stedelijke) consumptie met een geheel eigen dynamiek (Storper 1997: 250-251). Daarbij horen ook allerlei gedifferentieerde sociale constructies van stad en platteland.

NOTEN

- ¹ Martin & Sunley zien dit als kenmerkend voor het economische denken tijdens de hoogtijdagen van het Keynesianisme van de jaren '50-'70: "In the Keynesian welfare model, the *national* economic space is the essential geographical unit of economic organization, accumulation and regulation over which the state is the sovereign actor" (Martin & Sunley 1998: 279).
- ² Behalve deze twee groepen zijn er ook nog de volgende categorieën: *suburban areas; affluent greys, rural communities; prosperous pensioners, retirement areas; affluent executives, family areas; well-off workers, family areas; affluent urbanitis, town and city areas; prosperous professionals, metropolitan areas; better-off executives, inner city areas; comfortable middle-agers, mature home owning areas; skilled workers, home-owning areas; new home owners, mature communities; white collar workers, better-off multi-ethnic areas; older people, less prosperous areas; council estate residents, better-off homes; council estate residents, high unemployment; people in multi-ethnic, low income areas* (Graham & Marvin 2001: 240).

5 STAD EN LAND IN EEN NIEUWE GEOGRAFIE

“At the turning point between the twentieth century and the twenty-first, a new kind of economy is coming into being, and a new kind of society, and a new kind of city: some might say no city at all, the end of the city as we have known it, but they will doubtless prove wrong.” Met deze voorspelling uit *Cities in Civilization*, een magistraal overzichtswerk over het belang van steden voor innovatie, vat de Engelse planoloog Peter Hall (1998: 943) onbedoeld het beeld uit de drie voorgaande hoofdstukken goed samen: recente economische en sociaal-culturele veranderingen hebben ingrijpende ruimtelijke gevolgen. Nieuwe ontwikkelingen raken hierbij ingebed in oude en bestaande structuren en geven die een nieuw karakter. Continuïteit én verandering typeren zo de ruimtelijke dynamiek. Ondanks verschillen binnen en tussen de bekeken disciplines zijn de door ons bekeken auteurs hierover opvallend eensgezind. Ten eerste groeit na de ‘ontdekking van de ruimte’ de aandacht voor de wederzijdse beïnvloeding van maatschappij en ruimte. Ten tweede wijzen de analyses voortdurend op het feit dat maatschappelijke processen verschuivingen ondergaan. En ten derde worden deze veranderingen steeds ook meer of minder expliciet vertaald naar ruimtelijke verschuivingen. In dit afsluitende hoofdstuk verkennen we de contouren van de zich hierbij ontwikkelende ruimtelijke werkelijkheid, die we samenvatten met de term ‘nieuwe geografie’.

135

De analyse van een nieuwe geografie biedt een opstap naar een commentaar op het debat over stad en land en op het beleid dat in het verlengde van dat debat wordt gevoerd, de uiteindelijke aanleiding van deze studie. In het eerste hoofdstuk is verduidelijkt dat dit debat wordt gevoerd tegen de achtergrond van een onverminderd voortgaand verstedelijkingsproces. Aan de hand van de typering van de nieuwe geografie wordt in dit hoofdstuk duidelijk dat de maatschappelijke dynamiek achter dit proces is veranderd. Deze ontwikkeling betekent ook dat de mogelijkheden voor de overheid om sturend in te grijpen ten aanzien van stad en land zijn gewijzigd. Een veranderde maatschappij betekent niet alleen een veranderde ruimte, maar ook andere mogelijkheden voor overheidsingrijpen. Bovendien komen in de nieuwe geografie nieuwe maatschappelijke thema's naar voren, die aanleiding zijn voor nieuwe beleidsopgaven. In het debat over stad en platteland moet rekening worden gehouden met zowel de veranderde mogelijkheden voor overheidsingrijpen als de nieuwe beleidsopgaven. De analyse van de nieuwe geografie biedt dan ook een goed beginpunt voor een commentaar op het debat over stad en land, en op het beleid dat in lijn met dit debat wordt gevoerd.

In de eerste vier paragrafen van dit hoofdstuk vertalen we de drie disciplinaire hoofdstukken naar het debat over stad en land. Paragraaf 5.1 schetst eerst de veranderde opvatting over ruimte in de drie disciplines. Het mondt uit in een typering van drie dimensies van de ruimte – sociaal, fysiek en symbolisch – die steeds in onderling verband moeten worden bestudeerd. In de kern van onze kritiek op het overheidsbeleid – in het vervolg van het hoofdstuk – staat de constatering dat

onvoldoende met deze samenhang rekening wordt gehouden. Om dit te verduidelijken vat paragraaf 5.2 eerst het beeld uit de voorgaande hoofdstukken samen van maatschappelijke veranderingen en ruimtelijke dynamiek. We constateren dat er een nieuwe ruimtelijke logica ontstaat en typeren deze, zoals gezegd, als een 'nieuwe geografie'. Na een analyse van de kenmerken van deze nieuwe geografie schetst paragraaf 5.3 de consequenties voor de ontwikkeling van stad en platteland. Het leidt tot de conclusie dat de Nederlandse ruimte een samenhangende ruimte is met zeer diverse kenmerken, potenties en bedreigingen. Vanuit deze analyse becommentariëren we in paragraaf 5.4 tot slot het debat over stad en platteland. Eerst wordt verduidelijkt dat dit debat zelf een uitdrukking is van de radicalisering van de strijd over de ruimte die kenmerkend is voor de nieuwe geografie. Vervolgens plaatsen we enkele kanttekeningen bij de beleidsconsequenties die aan dit debat worden verbonden.

5.1 RUIMTE ALS PRODUCT – EEN DRIESLAG

Aan het einde van de negentiende eeuw raakte onder invloed van Descartes en Kant een absolute opvatting over ruimte in het westerse denken verankerd (Lefebvre 1991: 1-2).¹ Ruimte werd gezien als een absolute entiteit die los van objecten en subjecten bestaat. Het is een 'container' waarin sociale processen zich afspelen en objecten zijn gelokaliseerd. Er werd wel onderkend dat de subjectieve ervaring van deze absolute ruimte kan verschillen. Onderzoek laat bijvoorbeeld zien dat de opvattingen over de ruimte ('mental maps') van verschillende groepen – mannen of vrouwen, kinderen of volwassenen – variëren. Deze verschillende 'mentale ruimtes' werden geïnterpreteerd als 'percepties' of 'interpretaties' van de absolute ruimte (Harvey 1989: 203; Soja 1989: 120; Lefebvre 1991: 2-3). De absolute opvatting van ruimte betekende dat ruimte enerzijds en sociale processen en materie anderzijds los van elkaar bestonden en dus ook onafhankelijk van elkaar konden worden onderzocht. Dit kreeg dan ook een vertaling in de taakverdeling tussen de ontwikkelende wetenschappen, waarbij aandacht voor de ruimte aan de geografie werd toebedeeld terwijl andere disciplines als de economie en sociologie zich gescheiden ontwikkelden met een eigen object (Gregory & Urry 1985: 2).

Het absolute ruimtebegrip 'paste' lange tijd bij de kenmerken van de moderne maatschappij.² In de voorgaande hoofdstukken bleek echter dat de recente literatuur in reactie op maatschappelijke veranderingen vanuit diverse theoretische tradities benadrukt dat de absolute opvatting over ruimte – en ook tijd – moet worden herzien. Dit leidde tot een debat over de relatie tussen ruimtelijke structuren en maatschappelijke processen (Gregory & Urry 1985; Soja 1989: 143; Harvey 1989: 284). In de economie en de sociologie werd de ruimte 'ontdekt'. In de sociologie bleek dat bijvoorbeeld Giddens, Castells en Urry gingen pleiten voor een herinterpretatie van de manier waarop ruimte wordt bekeken.³ Deze auteurs benadrukken dat ruimtelijke factoren een inherent onderdeel van maatschappelijke analyses dienen uit te maken. 'Space matters' is een veelgehoorde kreet waarmee dit besef tot uitdrukking wordt gebracht. Tegelijkertijd werd in de geografie door bijvoorbeeld Harvey, Soja, Sayer, Cloke en Massey juist het belang

van sociale en economische processen als onderlegger van ruimtelijke veranderingen benadrukt.

De kritiek op het absolute ruimtebegrip richt zich dus tegen de scheiding tussen maatschappij en ruimte. Die scheiding is in twee stappen verworpen. Eerst werd in de jaren tachtig benadrukt dat de fysieke ruimte en sociale processen in onderlinge samenhang ontstaan. De fysieke ruimte is dus geen objectief toneel waarop sociale processen zich afspelen, maar wordt met die processen, en vanuit de sociale verhoudingen die daarin gelden, geproduceerd. Omgekeerd heeft de inrichting van de fysieke ruimte invloed op het verloop van sociale processen. Sociale processen en ruimtelijke structuren kunnen daarom niet los van elkaar worden begrepen. Vervolgens groeide in de jaren negentig aandacht voor de diverse manieren waarop ruimte wordt gerepresenteerd – de symbolische of mentale ruimte (par. 3.7 en 4.8). Ook deze representaties van de ruimte worden in sociale processen geproduceerd en brengen sociale verhoudingen tot uitdrukking. Uit deze twee denkstappen vloeit voort dat een analytisch onderscheid moet worden gemaakt tussen drie *onderling verbonden* dimensies van ruimte, of drie ruimtes: sociale ruimte, fysieke ruimte en symbolische ruimte.

Om met de *sociale ruimte* te beginnen: sociale processen – en daaronder rekenen we ook economische en technologische processen – hebben een bepaalde schaal en verspreiding. Neem het woon-werkverkeer. De afstand die mensen van hun werk wonen, speelt een belangrijke rol in het leven. Die afstand is in de loop van decennia – onder invloed van de auto, de aanleg van nieuwe snelwegen en treinverbindingen, een andere organisatie van het huishouden, en dergelijke – sterk toegenomen. Tegelijkertijd heeft dit grote gevolgen voor andere activiteiten: boodschappen worden in het weekend gedaan, bezoek van familie vindt door de week plaats op weg naar huis, het kind gaat naar de crèche om de hoek van het werk. De ruimtelijke – en temporele – kenmerken van allerlei activiteiten veranderen zo dus. Op vergelijkbare manier komen tegenwoordig bijvoorbeeld steeds vaker Engelsen – onder meer door de goedkope vliegtickets, door culturele veranderingen en door het goedkope Amsterdamse uitgaansleven – voor vrijgezellenavonden naar Amsterdam. De voorbeelden kunnen worden aangevuld aan de hand van diverse andere sociale processen, zoals de manier waarop de productie wordt georganiseerd, de manier waarop vrije tijd wordt besteed, en de manier waarop vakanties worden doorgebracht. Al deze sociale processen – in de ruime zin van het woord – hebben ruimtelijke kenmerken: ze hebben een schaal (hoeveel kilometers omvat de woon-werkafstand?) en een verspreiding (is de organisatie van woon-werkrelaties in Europa en Amerika vergelijkbaar?). Die ruimtelijke kenmerken van sociale processen noemen we de ‘sociale ruimte’.

Het gegeven dat sociale processen ruimtelijke kenmerken hebben, krijgt ook zijn neerslag in de *fysieke ruimte*, de wereld van de objecten in de ruimte. Mensen proberen deze fysieke ruimte aan hun eisen aan te passen. Waar de overheid met andere partijen bijvoorbeeld een Betuwelijn wil aanleggen, daar proberen milieubewegingen en bewonersgroepen dit tegen te gaan. De inrichting van de fysieke

ruimte is, zoals de kranten elke dag weer laten zien, een voortdurende strijd tussen verschillende groepen met verschillende eisen. Een aantal van die eisen komt, afhankelijk van de maatschappelijke verhoudingen, ook daadwerkelijk in de fysieke ruimte tot uitdrukking. Hoe de fysieke ruimte er uit ziet – of en waar er bijvoorbeeld goedkope huurwoningen zijn, hoeveel publieke ruimte er is, of er een treinverbinding wordt aangelegd, of er suburbane middenklassenwijken zijn – is afhankelijk van maatschappelijke verhoudingen. De fysieke ruimte is daarmee uitdrukking van die verhoudingen en omgekeerd worden maatschappelijke verhoudingen en sociale processen door de bestaande inrichting bestendigd. De aanwezigheid van goedkope woningen in steden impliceert ook lagere inkomensgroepen onder kiezers, en daarmee andere politieke verhoudingen; de aanleg van een nieuwe autoweg maakt het mogelijk om verder van het werk te wonen; enzovoorts. De conclusie is hiermee dat er een directe relatie bestaat tussen de ruimtelijke kenmerken van dominante sociale processen en ruimtelijke inrichting, tussen ‘sociale ruimte’ en ‘fysieke ruimte’.

Deze analyse werd, zoals gezegd, in de jaren negentig verbonden met een analyse van de manier waarop ruimte wordt gerepresenteerd, de *symbolische ruimte* (Hajer & Reijndorp 2001: 33-41).⁴ Met deze aandacht is onderkend dat de kenmerken van de fysieke ruimte weliswaar grenzen stellen aan de manier waarop de ruimte wordt gepercipieerd, maar deze symbolische ruimte tegelijkertijd niet bepalen. Een Amerikaanse vrouw die voor het eerst op bezoek was in Nederland bij een van onze collega's, constateerde in de trein tussen Schiphol en Den Haag dat er zulke mooie parken liggen in onze stad; sinds lang wordt gediscussieerd over de vraag of het westen van Nederland bestaat uit een Randstad en een Groen Hart of toch uit diverse losse steden (Faludi & Van der Valk 1994; Lingbeek 1998; Van Eeten 1999: 91-111); inwoners van Köpenick vinden dat ze Berlijners zijn, ook al is de afstand tussen beide bijna even groot als tussen Amsterdam en Haarlem; en de bestuurlijke verdeling van Amsterdam en Rotterdam liep stuk op het gevoel van bewoners dat hun stad niet in stukken mag worden geknipt. Deze voorbeelden maken duidelijk dat de vraag “wat is de fysieke ruimte waarin we leven” niet eenduidig kan worden beantwoord. Dat antwoord is cultureel bepaald en brengt de maatschappelijke verhoudingen tot uitdrukking. De discussie over veranderingen in de fysieke ruimte gaat vaak eerst over de vraag wat die ruimte is, en moet zijn. Ook in de symbolische ruimte komen zo sociale verhoudingen tot uitdrukking, en tegelijkertijd bepaalt de uitkomst van de strijd om de symbolische ruimte mede de inrichting van de fysieke ruimte.

Deze typering maakt duidelijk dat de absolute opvatting van ruimte die los staat van sociale processen, is vervangen door een opvatting waarin ruimte wordt opgevat als het resultaat van drie onderlinge samenhangende dimensies – sociaal, fysiek en symbolisch. Met maatschappelijke veranderingen en de daarmee samenhangende verandering van de sociale ruimte, wordt ook een nieuwe symbolische en fysieke ruimte geproduceerd. Als bijvoorbeeld mensen verder van hun huis gaan werken (een verandering in de sociale ruimte), dan heeft dit invloed op hun perceptie van de wereld waarin ze leven (symbolische ruimte) en

zal dat ook gevolgen hebben voor hun eisen ten aanzien van de inrichting van de ruimte (fysieke ruimte), bijvoorbeeld door eisen ten aanzien van autowegen of treinverbindingen. De drie dimensies van de ruimte komen dus in samenhang tot stand. Dit perspectief op de symbolische en fysieke productie van de ruimte impliceert een relativering van de absolute ruimte. Hierbij vindt een vermenigvuldiging plaats van het aantal onderscheiden ruimten, die samenhangen met specifieke maatschappelijke processen en bijhorende objecten en percepties (Urry 1995: 66). Of – om het in realistische termen te zeggen – er is één ruimte, maar wat die ruimte is en wat die ruimte wordt, kan alleen vanuit maatschappelijke posities en bijhorende handelingspatronen worden geconstateerd.

Een adequaat begrip van de ruimte vergt dus dat aandacht wordt gegeven aan de onderlinge samenhang tussen de drie onderscheiden dimensies. Sociale ruimte, fysieke ruimte en symbolische ruimte beïnvloeden elkaar immers wederzijds. De aandacht voor deze dimensies van de ruimte is echter, zoals in de voorgaande hoofdstukken bleek, vaak ‘verdeeld’ over verschillende wetenschappelijke disciplines. Bij een adequate analyse moet dit onderzoek dus met elkaar in verband worden gebracht. Economische, sociologische en geografische processen zullen in onderlinge samenhang in een interdisciplinair perspectief moeten worden bestudeerd. Dit past overigens bij het groeiende gebruik dat wetenschappers over hun disciplinaire grenzen heen kijken. Zo’n aanpak moet ook de basis zijn voor het overheidsbeleid ten aanzien van de fysieke ruimte: dat beleid moet rekening houden met de wederzijdse samenhang van de fysieke ruimte met de sociale en symbolische ruimte; met de maatschappelijke processen dus die achter de fysieke en symbolische ruimte als product schuil gaan.⁵ Zoals in het vervolg blijkt, vormt juist die conclusie een belangrijk aangrijpingspunt voor het overheidsbeleid ten aanzien van stad en land.

5.2 EEN NIEUWE GEOGRAFIE

Maatschappelijke processen en hun ruimtelijke kenmerken (sociale ruimte) zijn de laatste decennia soms geleidelijk en soms ingrijpend veranderd, zo is in de voorgaande hoofdstukken duidelijk geworden. Blijkens de analytische stellingname uit de vorige paragraaf, dat fysieke ruimte, symbolische ruimte en sociale ruimte zich in onderlinge samenhang ontwikkelen, is het aannemelijk dat met de veranderende sociale ruimte ook de fysieke en symbolische ruimte veranderen (Harvey 1989: 201-211). Castells (1996: 410) verwoordt een vergelijkbare opvatting: “Space is the expression of society. Since our societies are undergoing structural transformation, it is a reasonable hypothesis to suggest that new spatial forms and processes are currently emerging.” In het bijzonder wordt bij de onderbouwing van deze opvatting de laatste tijd gewezen op de ruimtelijke gevolgen van informatie- en communicatietechnologieën. Beslissingen kunnen hierdoor worden genomen in de virtuele ruimte of ‘on-line space’. Sociale, economische en culturele structuren worden daarmee niet meer bepaald door het gedeelde gebruik van een bepaalde ruimte, maar door de verbindingen met plekken of activiteiten elders. Sommigen gaan hierbij zo ver dat ze constateren dat deze

ontwikkelingen leiden tot een ‘einde van de geografie’ (O’Brien 1992; Virilio 1997; Kelly 1998: 94). Andere spreken van een ‘death of distance’ (Cairncross 1998).

Bij de afkondiging van het ‘einde van de geografie’ worden veel vraagtekens geplaatst (Graham & Marvin 1996: 377-379; Hall 1998: 960-9; Mitchell 1999: 29; Sassen 2000: 7; Kloosterman 2001: 5). Een voorbeeld onderstreept die kritiek: recent onderzoek laat zien dat de opkomst van het internet door de toenemende handel ook zal leiden tot een enorme groei van het fysieke verkeer (TLN 2000).⁶ ICT heeft dus grote invloed op de veranderende rol van ruimte in maatschappelijke processen, maar tegelijkertijd is ruimte daarmee geen irrelevante maatschappelijke categorie geworden. Er is dus niet zozeer sprake van een ‘end of geography’ maar wel van een ‘end of geography as we know it’. Er ontstaat een ‘nieuwe geografie’ (Sassen 1996: 1-31; Kotkin 2000; Wissink 2001; Hajer & Reijndorp 2001: 37). Om misverstanden te voorkomen: dit begrip ‘nieuwe geografie’ verwijst dus naar een nieuwe ruimtelijke werkelijkheid, niet naar een gewenste ontwikkeling van de geografie als discipline. Buiten de komst van ICT hebben ook andere maatschappelijke veranderingen hierbij grote invloed. De nieuwe ruimtelijke werkelijkheid is uitdrukking van het feit dat maatschappelijke processen en daarin ingebedde verhoudingen zijn gewijzigd. De sociale ruimte, de symbolische ruimte en uiteindelijk ook de fysieke ruimte blijven hierdoor wel degelijk relevant, maar ondergaan ook veranderingen. Deze paragraaf zet op een rij hoe die veranderingen er uit zien.

5.2.1 EEN OPMERKING OVER CONTINUÏTEIT EN VERANDERING

Voordat we op zoek gaan naar een schets van de veranderde maatschappelijke en ruimtelijke dynamiek, is een relativering op haar plaats. Het laatste decennium wordt erg veel ‘nieuws’ ontdekt en afgekondigd. De discussie over de ‘nieuwe economie’ heeft bijvoorbeeld veel aandacht getrokken en op diverse vakgebieden wordt aan de hand van termen als postindustrialisme en postmodernisme het einde van periodes afgekondigd. Er is een inmiddels langlopende discussie over de vraag of zulke verwijzingen terecht zijn. Leiden recente veranderingen inderdaad tot iets ‘nieuws’? Deze discussie stelt de moeilijke vraag naar periodisering centraal, oftewel: is er sprake van een overgang naar een nieuwe periode of eerder van ontwikkelingen binnen een periode? En hoe moet dan de verhouding tussen ‘oud’ en ‘nieuw’ worden opgevat (Soja 1989: 170). Ook in het denken over ruimte wordt – mede gelet op de bovenstaande verwijzingen naar het ‘einde van de geografie’ – gespeculeerd over het begin van een ‘nieuwe’ periode, in navolging van eerdere ruimtelijke verschuivingen die in paragraaf 1.2 al werden geschetst (Hannigan 1995; Soja 2000).

We geven ons vanzelfsprekend rekenschap van deze opvattingen. Voor ons staat echter niet de, op zichzelf interessante, vraag centraal of er al dan niet sprake is van een nieuwe fase. We constateren wel dat er als gevolg van maatschappelijke veranderingen een aantal ingrijpende ruimtelijke verschuivingen optreedt. Zoals

we in de inleiding van dit hoofdstuk hebben geconstateerd, raken de effecten van die veranderingen ingebed in bestaande maatschappelijke en ruimtelijke structuren.⁷ Maatschappelijke veranderingen leiden zo tot ruimtelijke verschuivingen die grote gevolgen hebben voor het overheidsbeleid. Ze moeten daarom in debatten en overheidsreacties prominent in beeld komen, iets wat naar onze mening onvoldoende gebeurt. De term ‘nieuwe geografie’ vestigt de aandacht op deze noodzaak en ondersteunt zo die gedachte. We hebben met deze term dus vooral een ‘strategische’ bedoeling. Bij de verdere uitwerking van die bedoeling gaan we hieronder op zoek naar de contouren van de ruimtelijke veranderingen. Hiertoe wordt eerst een aantal belangrijke maatschappelijke veranderingen die in de voorgaande hoofdstukken zijn gesignaleerd, kort samengevat. Vervolgens beschrijven we de ruimtelijke aspecten daarvan en schetsen we de kenmerken van de nieuwe geografie die daarmee ontstaat. Tot slot gaan we kort in op een aantal gevolgen voor de overheid.

5.2.2 MAATSCHAPPELIJKE VERANDERINGEN

De voorgaande hoofdstukken brachten in beeld dat er de laatste decennia diverse maatschappelijke veranderingen hebben plaatsgevonden, waarbij nieuwe elementen ingebed zijn geraakt in bestaande maatschappelijke structuren. Een volledig overzicht van deze veranderingen voert hier vanzelfsprekend te ver. We volstaan daarom met een typering van de belangrijkste maatschappelijke dynamiek in tabel 5.1 en een korte bijbehorende beschrijving van achtereenvolgens economische dynamiek, sociaal-culturele veranderingen en politieke dynamiek.

Economische dynamiek

Zowel in de economie, de sociologie als de geografie wordt gewezen op veranderingen in het economische systeem (zie tabel 5.1). De dienstverlenende sector is een integraal onderdeel gaan uitmaken van een steeds complexer wordend productie- en consumptiesysteem. Deels door de verder ontwikkelde arbeidsdeling en de voortdurende stijging van de technologische en ontwerpcomponent van goederen en diensten is het kennisaandeel in het fysieke product, het productie- en consumptieproces en de toeleverende stadia sterk gegroeid en zijn de grenzen tussen de productie van goederen en diensten steeds meer vervaagd. In de voorstadia van het productieproces van een onderneming of sector zijn tegenwoordig tal van (al dan niet externe) bedrijven betrokken bij marktonderzoek, het ontwerpen, testen, certificeren en vermarkten van producten, terwijl ook na de verkoop meestal een rol is weggelegd voor *after sales* dienstverlening.

Deze ontwikkelingen hebben ook directe consequenties voor werknemers. Ten eerste neemt het belang van hiërarchische sturing af en groeit de betekenis van probleemoplossend vermogen, creativiteit, kennis en sociale en communicatieve vaardigheden en reflexiviteit. Ten tweede vergen de scherpere concurrentie, kortere productlevenscycli en *just-in-time* leveringssystemen van werknemers een grotere flexibiliteit. Enerzijds komt deze flexibilisering tegemoet aan de behoefte die veel mensen hebben aan meer keuzemogelijkheden ten aanzien van

het combineren van werk, vrije tijd en zorg. Daarnaast sluit het aan bij de toenemende professionalisering van het werk, in de zin dat steeds meer beroepsbeoefenaren primair over specifieke expertise en vaardigheden beschikken, zich door professionele normen en waarden (en niet door hiërarchie) laten leiden en zich beroepen op hun professionele vrijheid (WRR 2000). Anderzijds draagt deze tendens ook bij aan een vergroting van de onzekerheid (bijv. ten aanzien van het inkomen en het opleidings- en kennisniveau) en het ontstaan van nieuwe afhankelijkheden en vrijheidsbeperkingen (bijv. door het vervagen van de grenzen tussen werk en de vrije tijd).

Tabel 5.1   Overzicht maatschappelijke dynamiek

Dynamiek ten aanzien van productiestructuren	Dynamiek ten aanzien van consumptiepatronen
<ul style="list-style-type: none"> • Toenemende (internationale) arbeidsverdeling en concurrentie • Sterke groei dienstensector (zakelijk, vrije tijd, communicatie, media) • Groeiende rol van ICT • Toenemende mobiliteit van goederen, diensten, personen, kapitaal en kennis 	<ul style="list-style-type: none"> • Opkomst nieuwe markten • Toenemende differentiatie van consumptie naar plaats en tijd • Groeiende betekenis van snel wisselende modes • Groeiende rol belevenis-, symbolische en esthetische consumptie
<pre> graph TD ED(Economische dynamiek) <--> SC(Sociaal-culturele dynamiek) ED <--> PD(politieke dynamiek) SC <--> PD </pre>	
<ul style="list-style-type: none"> • Demografische verandering • Individualisering en professionalisering • Veranderende rol van arbeid • Culturele homogenisering • Differentiatie van 'stedelijke' leefstijlen 	<ul style="list-style-type: none"> • Democratisering • Veranderende rol nationale staat • Herstructurering verzorgingsstaat • Herschikking publiek versus privaat • Nieuwe sociale bewegingen • Veranderende rol burgers, experts en media

De snelle verspreiding sinds de tweede helft van de jaren tachtig van digitale technologieën, het internet en de mobiele telefoon heeft de reorganisatie van het productiesysteem bovendien in een stroomversnelling gebracht. ICT maakt het steeds eenvoudiger productieprocessen en ondernemingen op te delen in verschillende, gespecialiseerde onderdelen die ook regionaal en mondiaal worden verspreid. Ook wordt het eenvoudiger voorraad- en verkoopgegevens te koppelen en de productie en consumptie beter op elkaar af te stemmen. Tegelijkertijd stimuleert de ICT de transparantie en onderlinge concurrentie op markten. In reactie hierop proberen ondernemingen hun marktpositie te versterken door, veelal in samenhang met ondernemingen uit andere branches, het eigen aanbod te verbreden en te clusteren of door over te gaan tot ketenvorming. Een voorbeeld van dergelijke allianties biedt de vrijetijdsindustrie. Steeds meer reisbureaus, hotelketens, recreatieparken en vliegtuigmaatschappijen vormen één organisato-

risch complex en gaan coalities aan met ondernemingen uit de filmindustrie, projectontwikkelaars en investeerders (Mommaas 2000b). Een ander voorbeeld vormen de nieuwe, deels mondiale coalities tussen de ondernemingen uit de voorheen nog grotendeels gescheiden werelden van de detailhandel, de horeca, de amusementswereld en de wereld van onderwijs en cultuur, waardoor allerlei hybride nieuwe producten als ‘infotainment’, ‘shopertainment’ en ‘eatertainment’ worden aangeboden (Mommaas 2000b).

In de eerdere hoofdstukken is erop gewezen dat door uiteenlopende processen zoals de toegenomen fysieke en sociale mobiliteit, de groeiende invloed en diversiteit van migrantenculturen, de tanende betekenis van plaats- en tijdgebonden sociale verbanden, de flexibilisering van de arbeidstijden en de sterke beïnvloeding van consumptiegedrag door de (nieuwe) visuele media en het toerisme een breder scala aan consumptiepatronen en -culturen is ontstaan. Leefstijlen en consumptiepatronen zijn onder invloed van de mondialisering steeds homogener of – zoals het vaak wordt genoemd – ‘stedelijker’ geworden. Er zijn echter ook veel meer variaties op hetzelfde stedelijke consumptiegedrag ontstaan. In het verlengde van de reorganisatie van productiesystemen zijn marktonderzoekers en reclamemakers belangrijke makelaars geworden van informatie over de gedragingen en voorkeuren van consumenten.⁸ Anders dan in de jaren zeventig, toen algemene leefstijltypen nog houvast boden, dwingt het grillige en vluchtige gedrag van consumenten nu tot het volgen van consumentengedrag in specifieke productmarkten en op specifieke plekken.

Sociaal-culturele dynamiek

Parallel aan de veranderingen in het economische systeem is een aantal fundamentele veranderingen op het sociale en culturele vlak zichtbaar geworden (tabel 5.1). Een aantal van deze trends, zoals de vergrijzing, individualisering, de toename van het aantal eenpersoonshuishoudens en de internationale migratie, dateert al van de jaren zestig, maar manifesteert zich op pregnantere wijze dan voorheen. Andere processen, zoals de opkomst van de culturele en belevenisconsumptie, zijn van meer recente datum. Kenmerkend voor het moderne consumeren is dat het zijn functionele oriëntatie deels heeft verloren. In welvarende samenlevingen krijgt het steeds meer een sociaal-culturele betekenis. Producten en diensten onderstrepen niet alleen de onderlinge band tussen de consument en producent (denk maar aan de reclameslogan: ‘ik Ben’). Het zijn ook symbolen en codes die in het sociale verkeer betekenis hebben en aangeven wie we willen zijn (zie het T-shirt met de slogan: ‘I shop, therefore I am’). Hoewel dit in het verleden uiteraard ook gold, beschikken meer mensen tegenwoordig over een grotere variatie aan mogelijkheden om op verschillende plekken en tijden via hun kleding, muziek, voedsel en vrijetijdsbesteding en in verschillende sociaal-culturele verbanden bewust invulling te geven aan hun identiteiten.

Politieke dynamiek

De intensivering van processen van economische, financiële en culturele globalisering sinds de jaren tachtig staat tevens aan de wieg van fundamentele verande-

ringen in het politieke landschap (tabel 5.1). In allerlei beleidsdomeinen is sprake van een herschikking van de kosten en baten van beleidskeuzen en -instrumenten. Hiernaast zijn verschuivingen opgetreden of nog onderweg in de balans tussen de mondiale, nationale, regionale en lokale beleidsarena's en ontstaan nieuwe, vaak overlappende 'lagen' waarop politieke besluitvorming plaatsvindt. Bovendien is vrijwel overal sprake van steeds gedifferentieerdere groepen van politieke actoren die invloed proberen uit te oefenen, variërend van multinationals, NGO's, internationale organisaties en *single-issue*-pressiegroepen tot gelegenheidscoalities waarin al deze groepen zijn vertegenwoordigd. Op sommige terreinen zijn de contouren van deze veranderingen inmiddels duidelijker geworden, op andere tasten we nog in het duister. Voor elk geldt echter dat de specifieke uitwerking en gevolgen voor de soevereiniteit en beleidsautonomie van een land vaak sterk verschillen.

Tegenwoordig beschikken overheden via ICT over steeds meer mogelijkheden om met behulp van de koppeling van databanken de beleidsvoering te rationaliseren. Ook vergemakkelijkt ICT de wederkerige en interactieve communicatie en samenwerking tussen voorheen min of meer gescheiden werkende overheidsinstanties en tussen overheden en burgers. Daar staat tegenover dat het voor de vele hoogopgeleide burgers via ICT eenvoudiger wordt om, al dan niet via allerlei nieuwe coalities, tegenbewegingen te mobiliseren tegen de overheid of zich te onttrekken aan de gevolgen van het overheidsbeleid (WRR 2000: 118). Een voorbeeld van dergelijke tegenbewegingen die de politieke legitimiteit van (transnationale) overheden ter discussie stellen, zijn de zogenoemde antiglobalisten, de (mondiale!) protestbeweging die individuen en professionele NGO's verenigt met sterk uiteenlopende belangen, idealen en grieven. Hun protest keert zich onder meer tegen het verlies van de nationale en regionale culturele identiteit, van waardevolle natuurgebieden, het 'primaat van de politiek' en tegen wereldwijde armoede en sociale ongelijkheid. Stond de 'Battle of Seattle' bijvoorbeeld nog in het teken van het protest tegen de WTO, in het Franse Millau ging alle woede uit naar MacDonalds, in Praag naar de Wereldbank en het IMF en in Nice naar de Europese Unie. De coalitie keert zich tegen de symbolen van wat sommigen ook wel beschouwen als de contouren van een nieuwe consumentendemocratie: een bestel waarin burgers niet alleen via het stembiljet en het lidmaatschap van politieke partijen, maar ook via hun machtspositie als consument invloed uitoefenen op de toekomstige inrichting van de samenleving. Deze tendens wordt bij uitstek zichtbaar op terreinen waar de overheid zich heeft teruggetrokken en waar bedrijven nieuwe kansen zien om de band met de consument te verstevigen. Ondernemers, consumenten en hun critici manifesteren zich nadrukkelijker als belangrijke maatschappelijke spelers in het politieke krachtenveld. In reactie hierop lijkt de overheid zélf echter ook steeds vaker op zoek te gaan naar nieuwe vormen van democratische legitimiteit. Deze tendens wordt ook zichtbaar in de Nederlandse ruimtelijke ordening en het debat over stad en land.

5.2.3 RUIMTE EN MAATSCHAPPELIJKE DYNAMIEK

Ruimtelijke veranderingen (fysiek, symbolisch, sociaal) hangen samen met maatschappelijke veranderingen (tabel 5.2). Aangezien die maatschappelijke veranderingen veelzijdig zijn, ligt het voor de hand dat er ook diverse ruimtelijke veranderingen zijn waar te nemen. Om een indruk te geven van een aantal relevante ruimtelijke veranderingen typeren we eerst de ruimtelijke implicaties van de geschetste maatschappelijke ontwikkelingen. De analyse volgt dus het stramien van de beschrijving van de vorige paragraaf. We bekijken achtereenvolgens de ruimtelijke aspecten van veranderende productiesystemen, van sociaal-culturele veranderingen, van veranderende consumptie en van politieke veranderingen.

Tabel 5.2   Overzicht ruimtelijke dynamiek

Ruimtelijke gevolgen van reorganisatie productiesystemen	Ruimtelijke gevolgen van veranderde consumptiepatronen
<ul style="list-style-type: none"> • Veranderende locatiepatronen van activiteiten: het ontstaan innovatiecentra; van regionale economieën; concentratie (financiële) diensten; productie in lagelonenlanden • Aanleg infrastructuur (goederen en info) • Toenemend belang diensten en vrijetijdsproducten: toerisme, ‘heritage industry’ 	<ul style="list-style-type: none"> • Ruimte als consumptieruimte middenklasse • Groeiend belang visuele beleving of consumptie van de ruimte zelf • Herwaardering oude woonwijken: woonplek als identiteit • Rol ‘corporate identity’ bedrijven bij keuze vestigingsplaats
<ul style="list-style-type: none"> • Diversere eisen inrichting en gebruik • Herleving grondgebonden identiteiten, en tegelijkertijd het losraken van culturele kenmerken en plaats • Aandacht risico en veiligheid: toezicht en selectie van toegang • Nieuwe dagelijkse mobiliteitspatronen 	<ul style="list-style-type: none"> • Overheid treedt terug: privatisering woningmarkt, netwerken en publieke ruimte • Herschikking bestuurlijke schalen • Andere stuurmogelijkheden nationale staat • Nieuwe arrangementen inrichtingsprojecten • Issues, diversiteit en betekenissen: radicalisering ruimtedebat

Ruimte en dynamiek in het productiesysteem

De veranderingen in het productiesysteem zijn in paragraaf 5.2.2 in organisatorische termen geschetst. Daar is geconcludeerd dat een reorganisatie plaatsvindt van de productie op diverse schalen. Een belangrijke factor achter dit proces is dat de noodzaak dat activiteiten bij elkaar in de buurt gelokaliseerd zijn, is verdwenen. Doordat bedrijven onder invloed van het ICT-gebruik minder grondgebonden worden, is de vluchtigheid van de inrichting verhoogd. Dit betekent niet dat bedrijven zich om het even waar zullen vestigen. In de wereld van vrijere locatiekeuzes wordt de keuze van locaties juist steeds meer bepaald door de specifieke

kenmerken van plaatsen – zoals arbeidskosten, opleiding beroepsbevolking en agglomeratievoordelen – (Harvey 1989: 295-296). Dit is te zien in de ruimte (tabel 5.2). Sassen beschrijft bijvoorbeeld de wereldwijde concentratie van sommige diensten in een aantal mondiale steden. Dit proces wordt gesteund door de opkomst van een steeds mobielere mondiale managersklasse, die volgens Castells opereert in een gecreëerde wereld van luxe hotels, vliegvelden en conferentieoordelen. Tegelijkertijd maken onder meer Storper en Scott duidelijk dat ook op lokale en regionale schaal belangrijke transformaties plaatsvinden. Verschillende auteurs benadrukken dat bij juist de noodzaak van *face-to-face* contacten en nabijheid voor creativiteit en innovatie belangrijk zijn (Kloosterman 1997, 2001). In een nieuwe geografie blijft concentratie op plaatsen en nabijheid belangrijk (Hall 1998: 962).

Bij deze ontwikkeling spelen informatie- en communicatietechnologieën en transporttechnologieën een belangrijke rol (Castells 1996; Graham & Marvin 1996). Deze technologieën maken dematerialisering en deterritorialisering mogelijk (WRR 1998b; Mitchell 1999: 148-149). Ook deze nieuwe technologieën hebben diverse ruimtelijke effecten. Enerzijds is er ruimte nodig voor de fysieke aanleg van diverse netwerken. De discussies over de HSL en de Betuwelijn maken duidelijk hoe problematisch dat kan zijn. Anderzijds heeft de komst van deze technologieën zelf ook ingrijpende ruimtelijke gevolgen. Zo veroorzaakt de handel via het internet juist een grotere vervoersbehoefte in de steden, omdat consumenten zelf niet naar de winkel gaan, maar bestelde goederen aan de deur moeten worden afgeleverd.

Bij het proces van industriële reorganisatie vinden diverse processen van clusterforming plaats. Dit geldt niet alleen voor de ‘stedelijke’ economische activiteiten, maar bijvoorbeeld ook voor de landbouw. Hier was specialisatie van teelten vanouds een belangrijk gegeven, maar is met de opkomst van de agribusiness netwerkvorming als leidend motief slechts versterkt. Een andere vorm van clusterforming betreft de opkomst van de vrijetijdsindustrie. Met de toenemende vrije tijd maakt deze industrie – via recreatie, toerisme, reizen – een zeer sterke groei door. Hier vindt een organisatorische en ook ruimtelijke clustering plaats van diverse organisaties die tezamen strijden om de beperkte tijd van consumenten. Mommaas (2000) laat goed zien hoe deze horizontalisering in de vrijetijdsindustrie leidt tot het samengaan van diverse activiteiten. Recreatieve activiteiten worden in toenemende mate gekoppeld aan allerlei manieren om goederen te verkopen; In musea kunnen bijvoorbeeld ook kunstboeken worden gekocht (Koolhaas et al. 2001: 129-156). Ook de beleving van plekken zelf wordt middel om geld te verdienen. Urry (1990) wijst op de opkomst van een ‘erfgoedindustrie’, die de aanwezigheid van cultuurgooederen gebruikt om consumerende burgers naar plaatsen te trekken. De ruimtelijke effecten zijn ingrijpend, zowel in de traditionele steden als op het platteland, die steeds meer worden ingericht als clusters voor consumptie.

Ruimte en sociaal-culturele dynamiek

Veranderingen in productie hebben ruimtelijke gevolgen die worden ondersteund en versterkt door veranderingen in consumptiepatronen (tabel 5.2). Deze komen goed in beeld in samenhang met sociaal-culturele veranderingen. Zoals gezegd, bekijken we die dus eerst. Om te beginnen komen dan de demografische veranderingen in beeld. Enerzijds valt hierbij de toenemende culturele diversiteit door immigranten op; anderzijds het groeiende aantal ouderen en alleenstaanden. Deze ontwikkelingen hebben vanzelfsprekend ook ruimtelijke gevolgen. De consumptiepatronen en ruimtelijke wensen van verschillende groepen zijn immers niet hetzelfde. De oudere bevolking heeft veel vrije tijd. De gezinsgrote van verschillende bevolkingsgroepen verschilt sterk. Het leidt net als andere factoren tot diversere wensen ten aanzien van woning en openbare ruimte. De eisen en wensen ten aanzien van de ruimte worden dus gevarieerder. Dat komt direct tot uiting in een ander ruimtegebruik (sociale ruimte). Het maakt een adequate inrichting van de ruimte ingewikkelder (fysieke ruimte).

Een tweede ruimtelijk effect van de sociaal-culturele veranderingen hangt samen met een algemenere veranderde samenstelling en organisatie van huishoudens. Voor het toenemende aantal tweeverdieners biedt niet het werk maar de woning de ruimtelijke kern van het leven. Kinderen en volwassen nemen in de vrije tijd deel aan een toenemend aantal activiteiten. Dit heeft niet alleen gevolgen voor de woningkeuze, maar ook voor het dagelijkse mobiliteitspatroon. Kinderen moeten naar de crèche, de sportvereniging, ouders naar het werk, en de supermarkt; plekken die vaak niet dicht bij elkaar liggen. Ook het aantal alleenstaanden neemt de laatste decennia sterk toe. Deze 'Bridget Jones-economie' heeft ook ingrijpende ruimtelijke gevolgen (Economist, 22-12-2001: 36-38). Deze diverse ontwikkelingen leiden samen tot een sterke toename van de tijd en het geld dat wordt besteed aan 'having fun'.

Een derde sociaal-culturele verandering is dat met de toenemende diversiteit, en met de toenemende welvaart en beheersing van de omgeving, de wens tot het verminderen van risico's en ook de nadruk op de noodzaak van veiligheid groter worden. Niettegenstaande deze culturele nadruk op veiligheid en risicomijding, stijgt de criminaliteit en lijkt een aantal risico's groter en minder beheersbaar te worden (Beck 1992). Deze ontwikkeling heeft zeker ook ruimtelijke consequenties. Naast andere oorzaken zoals een algemene druk tot differentiatie en segmentatie, ligt het mede ten grondslag aan de explosieve stijging van ommuurde woonwijken en afgeschermd en bewaakte straten, niet alleen in Amerika maar bijvoorbeeld ook in Azië en Groot-Brittannië (Graham & Marvin 2001). Het blijkt ook uit de surveillance van openbare ruimtes door agenten en vooral camera's en de aanleg van sprinklers naast banken die moeten voorkomen dat zwerwers erop slapen. In Londen is door het management van de winkelcentra in Canary Warf recent besloten dat bouwvakkers in werkkleding zich, met het oog op de 'schone en prettige winkelomgeving', niet meer mogen mengen tussen het winkelend publiek (Volkskrant, 19 april 2002: 17). In het algemeen past dit bij een trend tot segmentering van de ruimte waarbij ook de openbare ruimte wordt

afgeschermd en geprivatiseerd (Davis 1990; Sorkin 1992; Blakely & Snyder 1997; Hannigan 1998; Banarjee 2001).

De laatste sociaal-culturele beweging waarnaar hier o wordt verwezen is dat de relatie tussen symbolische ruimte en de kenmerken van plaatsen minder direct wordt. Steeds meer mensen 'kiezen' niet alleen hun eigen identiteit, maar ook de betekenis van plaatsen. De culturele diversiteit op plaatsen neemt steeds verder toe. Waar er, zoals een tante uitlegde, in de jaren vijftig nog zeer vreemd werd opgekeken als de geboorteplaats Enschede werd verlaten om elders te gaan werken, daar is dat tegenwoordig 'gewoon'. Bovendien worden plaatsen voor steeds diversere activiteiten gebruikt. Deze ontwikkelingen hebben ingrijpende gevolgen voor de representatie van ruimte. Betekenissen zijn steeds verbonden minder met specifieke groepen op plaatsen. De plek waar mensen geboren worden, is minder bepalend voor wie ze zijn. Omgekeerd is ook een plek minder gebonden aan identiteiten van mensen. Tegelijkertijd leidt dit juist tot een opkomst van nationalistische en streekgebonden bewegingen, die juist wel een verbinding van identiteit en plaats claimen. Dit toenemende belang van identiteit en plaats komt mede tot uitdrukking in pogingen om bij de inrichting van gebieden aansluiting te zoeken bij bestaande identiteiten. Anderzijds wordt vanuit deze culturele planologie ook getracht identiteiten van gebieden te creëren. Deze ontwikkeling sluit aan bij de veranderingen in consumptie.

Ruimte en veranderende consumptiepatronen

De sociaal-culturele veranderingen werken door in de veranderde consumptiepatronen (tabel 5.2). We hebben al geconstateerd dat bedrijven in een op diensten georiënteerde markt beter hun best moeten doen voor de schaarse aandacht van consumenten. Dit blijkt bijvoorbeeld uit het toenemende belang van een 'corporate image' bij de strijd om de beperkte aandacht van consumenten. In een markt met vluchtiger consumentengedrag, waar de aanschaf van een product een bevestiging is van de identiteit van de consument (je koopt geen Nikes, je bent Nike), wordt het imago van een product en van de leverancier hiervan belangrijker. Het toenemende belang van een 'corporate image' heeft ruimtelijke gevolgen en de vestigingsplaats van een bedrijf bepaalt dit mede. De komst van het hoofdkantoor van Philips naar Amsterdam laat dit zien.

De koppeling van consumptie – onder invloed van sociaal-culturele veranderingen – aan identiteit is ook terug te zien bij de woningkeuze, één van de cruciale consumptieprocessen voor de ruimte. Door de toenemende flexibiliteit van arbeid, het losraken van de plaats in het arbeidsproces en door het wegvallen van het bij ons traditionele eenverdienersgezin wordt met name voor tweeverdieners de woning en niet de werkplaats de kern van het leven. Hierbij worden tegelijkertijd hogere eisen aan de directe woonomgeving gesteld: de woning moet de identiteit van de bewoners uitdrukken. Deze ontwikkeling blijkt mede uit de herontdekking van de 'woning met het authentieke detail', uit de herwaardering van oude woonwijken en aan de toegenomen aandacht voor inrichting en architectuur.

De veranderende rol van consumptie komt verder tot uitdrukking in de manier waarop ruimte zelf wordt benaderd als een consumptiegoed (Urry 1990, 1995). Niet alleen de stad wordt door toeristen geconsumeerd (Judd & Fainstein 1999) maar ook het platteland (Macnaghten & Urry 1998: 172-211). Aan dit proces ligt een toenemend belang van aandacht voor visuele esthetiek ten grondslag. Het betekent dat de ruimte steeds meer vanuit haar belevingswaarde wordt beoordeeld. Het imago van plaatsen en ruimtes wordt net zozeer geproduceerd als andere imago's (Harvey 1989: 293). Bovendien wordt, in lijn met de ontwikkeling van clustervorming in de vrijetijdsindustrie, de beleving van landschappen – stedelijk en landelijk – steeds vaker gekoppeld aan andere consumptiegoederen (Mommaas 2000a). Ruimte wordt middels pogingen tot toegangheffing zelf bovendien ook steeds vaker als consumptiegoed gepresenteerd (Macnaghten & Urry 1998: 172-211; Hannigan 1998: 7-8; Hajer & Reijndorp 2001: 25).⁹ Dit geldt niet alleen voor het Park De Hoge Veluwe, maar ook voor de subsidiëring in Overijssel van fietspaden. Ruimte wordt zelf ingericht als toneel voor de groot-schalige consumptie van andere goederen, vooral gericht op de middenklasse (Hajer & Reijndorp 2001: 28). Die ruimtes moeten dan ook veilig zijn, esthetisch verantwoord en schoon. De inrichting van de ruimte wordt aan die eisen aangepast. Zo kan het zijn dat in de grote steden geparkeerde fietsen inmiddels als een probleem worden beschouwd: ze tasten het uiterlijk van de straat aan en moeten als het kan onder de grond. Consumptie verdringt andere vormen van gebruik bij de inrichting van plaatsen.

Hier ligt juist ook een relatie met de sociaal-culturele veranderingen rond identiteit en betekenissen. Als ruimten steeds meer als consumptieruimtes worden ingericht en als de esthetische component daarbij steeds belangrijker wordt, dan ligt het voor de hand om die esthetiek van een in te richten ruimte aan te laten sluiten bij een identiteit – die al bestaat of die wordt gecreëerd. En dat is dan ook een vorm van vermarkte, spectaculariseerde, op belevenissen gerichte herinrichting die in toenemende mate gebruikelijk wordt (Sorkin et al. 1992; Boyer 1994). Tegelijkertijd ontstaat hierbij een spanning met oorspronkelijke 'authenticite' betekenissen van mensen die al op deze plaatsen woonden. In Amerika worden, onder de noemer 'new urbanism', afgeronde, schoongeboende, veilige wijken en plaatsen gecreëerd die klassieke architectonische (dorps)vormen herinterpreteren (Katz 1994). En de Disney Corporation heeft inmiddels de overstap gemaakt van de bouw van themaparken naar woonwijken. In de nederzetting *Celebration* kan de bewoner kiezen uit verschillende fantasiestijlen: "themapark werd stad, stad werd themapark" (Colenbrander 1999: 54-55). Met een verwijzing naar het authentieke, oorspronkelijke leven (in de literatuur aangeduid als 'vernacular') worden plaatsen uitgevonden en gecreëerd. 'Memories of memories' worden richtinggevend bij de discussie over de ruimtelijke inrichting (zoals een idealistisch en romantisch beeld van het authentieke Nederlandse platteland richtinggevend is voor het Nederlandse debat over stad en land). Het voorbeeld rond Disney Corporation maakt duidelijk dat projectontwikkelaar en andere 'corporate' actoren een belangrijke rol spelen. In Nederland slaan zij de handen ineen met

overheidspartijen (Hajer & Reijndorp 2001: 7-11). Daarmee raken we de dynamiek in het politieke systeem.

Ruimte en politieke dynamiek

Ook politieke veranderingen hebben ruimtelijke gevolgen (tabel 5.2). Bij de herordening van de verzorgingsstaat is bijvoorbeeld de publieke zorg voor de woningbouw afgebouwd. Het betekent dat het aantal goedkope huurwoningen bij de aanleg van nieuwe woonwijken beperkt wordt en dat de ontwikkelingen steunen op dure huur- en vooral koopwoningen. Op vergelijkbare wijze lieten Graham & Marvin (2001) zien dat de privatisering van netwerken, die vaak onderlegger zijn voor ruimtelijke ontwikkeling, ingrijpende ruimtelijke consequenties heeft. De veranderingen zijn ook te zien in veranderde vormen van overheidsingrijpen in de ruimtelijke inrichting. Waar maatschappelijke processen minder aan grond gebonden zijn, is de bestemming van gronden als beleidsinstrument een minder effectief instrument (Donner 1996). De Nederlandse 'toelatingsplanologie' van weleer kwam de laatste decennia onder vuur te liggen (WRR 1998a). De kritiek heeft mede geleid tot de opkomst van een ondernemende vorm van ontwikkelingsplanning. Het sluit aan bij een algemenere tendens dat door de privatisering van verzorgingsstaat andere partijen bij de inrichting van de ruimte betrokken raken. Publieke partijen gaan bij de inrichting van gebieden coalities aan met private partijen, die daardoor vanzelfsprekend ook invloed willen hebben. Het uit zich in een ondernemende planning waarbij de in het voorgaande beschreven 'creatie' van identiteiten van consumptieruimtes vaak richtinggevend is (Hannigan 1998; Mommaas 2000a; Hajer & Reijndorp 2001). Hierbij raakt ook de ruimte zelf in toenemende mate geprivatiseerd.

De ruimtelijke gevolgen van politieke veranderingen zijn ook te zien in de veranderde mogelijkheden van de nationale overheden om middels nationale beleidsmaatregelen greep te krijgen op het vestigingsgedrag van multinationals. Nieuwe instrumenten komen voor de hand te liggen, zoals een verschuiving van monetaire naar fiscale maatregelen. Deze ontwikkeling gaat samen met een herschikking van bestuurlijke taken over verschillende schalen. Hierbij valt enerzijds de opkomst van de regionale en de bovennationale schaal op (Sharpe 1993). Anderzijds wordt benadrukt dat middels participatieve vormen van planning aansluiting moet worden gezocht bij de identiteiten van mensen die op specifieke plaatsen wonen (Innes 1995; Healey 1997). Gezien de toenemende differentiatie van bewoners en gebruikers van plaatsen, is hier de cruciale vraag bij welke identiteit aansluiting moet worden gezocht. Om de zaak op scherp te zetten: mogen Engelse weekendtoeristen meebeslissen over de inrichting van de Amsterdamse binnenstad? Deze vraag onderstreept dat het politieke debat over de ruimte in de nieuwe geografie radicaliseert. Het debat over stad en land is zoals we in het vervolg betogen een uiting van die ontwikkeling.

5.2.4 KENMERKEN VAN EEN NIEUWE GEOGRAFIE

Deze beschrijving laat zien dat diverse maatschappelijke veranderingen ook zeer diverse ruimtelijke gevolgen hebben: de ruimte wordt – bijvoorbeeld in het geval van ommuurde wijken en bewaakte winkelcentra – gebruikt als middel van uitsluiting en toegang daartoe wordt dus een belangrijk onderwerp van debat; de toenemende polarisatie van arm en rijk in steden komt ook in andere vormen van segregatie tot uitdrukking; bedrijven gaan zich op andere schalen organiseren waarbij gelijktijdig concentratie en deconcentratie plaatsvindt; de verbondenheid van betekenissen aan plaatsen wordt enerzijds versterkt en wordt anderzijds inzet van doelgerichte inrichtingsprojecten; de ruimte wordt in toenemende mate vanuit een visueel oogpunt benaderd, waarbij de steun van actoren vanuit de vrijetijdsindustrie belangrijker wordt; infrastructuurverbindingen breiden uit; de snelheid van ruimtelijke veranderingen neemt toe; en er vindt een polarisatie plaats van de discussie over de ruimte. Het is slechts een greep uit de diverse gevolgen van de maatschappelijke veranderingen van de laatste decennia. De literatuur over de afzonderlijke ontwikkelingen – waarnaar deels is verwezen – is indrukwekkend. Wat zijn de hoofdlijnen van de ruimtelijke veranderingen die met de voorgaande schets in beeld komen? Wat tekent zich af? Bij de beantwoording van deze vragen roepen we de samenhangende dimensies van de ruimte in herinnering: fysieke ruimte, sociale ruimte en symbolische ruimte. Hoe kunnen de veranderingen ten aanzien van deze dimensies samenvattend worden getypeerd?

Veranderingen in de sociale ruimte

Sociale processen raken in de nieuwe geografie georganiseerd op steeds diversere schalen. Terwijl mensen nog steeds met hun bureaus een praatje maken, werken ze steeds vaker niet in de steden waar ze wonen. Dominante processen van technologie, media en economie krijgen steeds vaker een regionale of mondiale schaal. In plaats van relatief coherente begrenzingen van sociale systemen – lokaal, regionaal, nationaal – komen naar gelang de activiteit steeds diffusere relaties. Het oude idee van omvattende coherente gebieden verdwijnt (Salet 1996: 14-15). Met deze ontwikkeling wordt voor sommige activiteiten verbondenheid belangrijker dan nabijheid (WRR 1998a: 91-92). Vanzelfsprekend zijn ruimtes sinds lang met elkaar verbonden – denk maar aan de postkoets en de Middeleeuwse handelssteden – maar intern was er sprake van een grotere mate van coherentie en integratie van verschillende processen in de ruimte. Met de komst van een nieuwe geografie worden sociale processen opnieuw georganiseerd, waarbij betrokkenen enerzijds op steeds grotere schaal met elkaar verbonden zijn, terwijl anderzijds binnen de bestaande ruimtes steeds vaker scheidingen optreden van processen, vaak van afzonderlijke groepen, in afzonderlijke ruimtes – het bedrijventerrein, de woonwijk of ontmoetingsplekken. Deze ontwikkelingen betekenen dat in de nieuwe geografie niet alleen een combinatie van schaalvergroting door een toenemende verbinding van plaatsen is te zien, maar tegelijkertijd ook een differentiatie van bestaande plaatsen en netwerken. Er is dus niet, zoals de Vijfde nota over de ruimtelijke ordening (ministerie van VROM 201: 179) lijkt te suggereren, sprake

van stedelijke netwerken als ‘netwerken van steden’ maar als diverse netwerken van sommige stedelijke activiteiten, en van andere juist niet.

De toenemende schaalverschillen en segregatie van ruimtes gaat samen met de concentratie en deconcentratie van activiteiten – van economische activiteiten, van burgers, van welke activiteiten dan ook – op nieuwe plaatsen en nieuwe schalen. We nemen het productiesysteem als voorbeeld. Hier vindt zowel deconcentratie plaats doordat delen van de productie zich naar verre landen verplaatsen, als concentratie van kenniswerkers in ‘global cities’. Kleine startende internetbedrijven blijken, gezien het belang van directe persoonlijke (*‘face-to-face’*) contacten, juist dicht bij elkaar te gaan zitten (Kloosterman 1997, 2001). Daarnaast vindt ook op regionale schaal economische specialisatie plaats, zoals de bloemenvailing in het Westland en de films uit Hollywood (Storper 1997; Scott 1988b, 2000). De sociale processen die de dragende kracht zijn achter deze ontwikkeling van concentratie en deconcentratie hebben verschillende schalen. Dit leidt ertoe dat er toenemende spanningen ontstaan over het gebruik van de ruimte (Castells 2002: 396-397). De reeds beschreven polarisatie van de strijd over ruimte is hiervan het gevolg.

Veranderingen in de symbolische ruimte

Net als bij de sociale ruimte is ook ten aanzien van de symbolische ruimte een toenemende differentiatie te zien. Plaatsen krijgen steeds meer verschillende betekenissen: wat een plek is, valt niet meer eenduidig vast te stellen. Deze ontwikkeling heeft meerdere oorzaken. Ten eerste neemt de culturele differentiatie op plekken sterk toe als gevolg van migratie – tussen steden, regio’s of landen. Ten tweede krijgen mensen een meer reflexieve houding ten aanzien zichzelf en hun omgeving. En ten derde leidt de differentiatie van sociale processen ertoe dat mensen plekken met steeds meer doeleinden gebruiken. Vooral de toenemende vrije tijd zorgt hier voor een toenemende complexiteit. Verschillende gebruikers van plaatsen hebben vanuit hun sociale posities elk hun eigen opvattingen over de aard van plekken. De binnenstad van Amsterdam is voor bewoners hun leefgebied, het is voor mensen uit Amersfoort een winkelgebied en het is voor groepen Engelse jongens een gebied om uit te gaan. Op het platteland bestaan vergelijkbare verschillen. Het Groene Hart is voor een bewoner uit de Ronde Venen zijn of haar woonplek, voor iemand uit Amsterdam of Utrecht een recreatiegebied en voor een medewerker van de Rijksplanologische Dienst een waardevol gebied dat moet worden behouden. Zulke verschillen hebben natuurlijk altijd bestaan, maar de bovenbeschreven factoren zorgen voor een radicalisering. Verschillende betrokkenen hebben in toenemende mate verschillende opvattingen over de betekenis van plekken. Zo ontstaat een gepolariseerde discussie over ruimte. De vragen wat een plek is, wie hierover behoort te beslissen en uiteindelijk ook wie de betrokken discussianten zijn, worden hierbij richtinggevend. Grond wordt tegelijkertijd – mede door deze ontwikkeling – bij uitstek het middel om identiteiten te bevechten. De strijd over de inrichting van ruimte is zo bij uitstek een sociale strijd.

Het losraken van betekenissen van plaatsen leidt dan ook paradoxaal genoeg tot een radicalisering van de strijd over ruimte. Het zorgt er ook voor dat het mogelijk wordt om de betekenissen van plaatsen te produceren (Harvey 1989: 293). Bij deze productie van betekenissen speelt het visuele aspect van de ruimte een toenemende rol. De 'belevingswaarde' van ruimte wordt steeds richtinggeverder. Authentieke steentjes vervangen op diverse historische plaatsen het asfalt. Dat daardoor bijvoorbeeld op de Dam in Amsterdam nauwelijks te lopen valt – en al helemaal niet met hoge hakken – is bij de inrichting minder belangrijk. Het functionele raakt dus ondergeschikt aan het visuele; er vindt een esthetisering van de ruimte plaats. Het gaat erom dat een plaats een bepaalde identiteit moet uitdrukken, om het vervolgens als consumptieruimte uit te baten. Veel plannen voor ruimtelijke ontwikkeling worden om die reden gekoppeld aan een thema (Mommaas 2000b: 9-10). Deze thematisering en de esthetisering van de ruimte gaan niet alleen gepaard met het uitsluiten van bepaalde groepen van plaatsen, zij disciplineren ook de mogelijkheid om andere opvattingen over de ruimte te uiten. 'Authentieke' betekenissen en identiteiten staan hierdoor bij de ruimtelijke inrichting steeds meer onder druk. En voor de ambivalenties van betekenisgeving aan plaatsen is bij het overheidsoptreden steeds minder aandacht (Macnaghten & Urry 1998: 174-199). De discussie over de ruimte raakt door deze ontwikkeling in een nieuwe geografie verder gepolariseerd.

Veranderingen in de fysieke ruimte

Veranderingen in de sociale ruimte zorgen dus voor een toenemende strijd over plekken, waarbij de differentiatie van de symbolische ruimte een middel is in deze strijd en de aanpassing van de fysieke ruimte de inzet. Uiteindelijk gaat de strijd over de aard van plekken dan ook al snel over de veranderingen die in de fysieke ruimte moeten worden aangebracht en – belangrijker nog – over de vraag wie de relevante betrokkenen zijn die hierover mogen beslissen. Vanzelfsprekend gaan deze aanpassingen in de fysieke ruimte altijd door. De belangrijkste veranderingen in de fysieke ruimte die hierbij in een nieuwe geografie optreden als uitdrukking van de veranderende sociale processen, zijn de voortgaande bebouwing van open ruimtes, de aanleg van diverse fysieke netwerken voor vervoer en communicatie, waaronder ook de ontwikkeling van havens en vliegvelden, de grootchalige kantoorontwikkelingen op de met elkaar verbonden zakelijke centra van mondiale steden, de inrichting van winkels van mondiale ketens als Starbucks en MacDonalds en van hotels van internationale ketens over de hele wereld, de inrichting van ruimtes als consumptieruimtes, tot aan de bewegwijzering naar de 'Jordaan' voor toeristen in Amsterdam, voortgaande ruimtelijke segmentatie door de aanleg van fysiek en sociaal afgeschermd plaatsen zoals ommuurde steden en winkelcentra, de aanleg van camera's voor het toezicht op straat en de creatie van themawijken. In het debat over stad en land wordt juist een aantal van deze ontwikkelingen centraal gesteld.

5.2.5 OVERHEIDSBELEID IN EEN NIEUWE GEOGRAFIE

De geschetste contouren van een nieuwe geografie hebben grote gevolgen voor het overheidsoptreden met betrekking tot de ruimte. We onderscheiden drie van deze gevolgen. Ten eerste wordt duidelijk dat ruimte in toenemende mate inzet wordt van politieke debatten. Dit proces van de radicalisering van de politieke discussie over ruimte hangt samen met de geschetste maatschappelijke veranderingen. Het aantal uiteenlopende groepen mensen dat plekken bezoekt en er gebruik van maakt, is sterk toegenomen en hun wensen ten aanzien van deze plekken zijn derhalve gedifferentieerder. Betrokkenen geven hierbij een toenemend aantal betekenissen aan de ruimte. Onder invloed van democratisering en professionalisering zullen deze betekenissen en wensen ook directer en explicie-ter worden geuit. Hierbij wordt de spanning tussen bewoners, die steeds hogere eisen ten aanzien van de kwaliteit van hun woonomgeving, en andere gebruikers, die in aantal, diversiteit en schaalverschillen toenemen, steeds groter. Tot slot is onder meer door de opkomst van de vrijetijdsindustrie het aantal gebruiksvormen van dezelfde plekken sterk toegenomen. Hierbij leidt het daarmee samenhangende proces van thematisering en esthetisering tot pogingen om opvattingen over de ruimte juist te disciplineren. Deze ontwikkelingen tezamen zorgen ervoor dat er een toenemende strijd over ruimte ontstaat waarbij vanuit verschillende betekeniskaders (symbolische ruimte) stelling wordt genomen ten aanzien van de gewenste inrichting van de ruimte (fysieke ruimte). Die strijd wordt door burgers, experts, media én beleidsdiensten vanuit verschillende posities gesteund en gevoerd. Het wordt voor dé overheid in deze constellatie steeds moeilijker om eenduidig stelling te nemen ten aanzien van de gewenste ruimtelijke ontwikkeling. Men zal moeten leren omgaan met de diversiteit aan eisen en wensen ten aanzien van de ruimte die vanuit diverse ruimtelijke beelden worden gepresenteerd (Macnaghten & Urry 1998: 193-199; Graham & Marvin 2001: 416-417). Het impliceert ook dat de pretentie om de ruimtelijke ontwikkeling van omvattende gebieden richtinggevend te sturen, moet worden genuanceerd. Bij die constatering passen bestuurlijke voorstellen voor een heroverweging van verantwoordelijkheden en een differentiatie van bestuursschalen.

Ten tweede heeft deze ontwikkeling ook gevolgen voor de Nederlandse ruimtelijke ordening als een van de beleidsgebieden met betrekking tot de ruimte. Dit beleidsveld is sinds het begin van de twintigste eeuw ontstaan. De contouren van het ruimtelijke beleid passen dan ook bij de kenmerken van de maatschappij uit die tijd. In de kern staat de beïnvloeding van maatschappelijke ontwikkelingen via een bestemming van gronden. De in de voorgaande hoofdstukken geschetste maatschappelijke en daarmee samenhangende ruimtelijke veranderingen veroorzaken hiervoor steeds meer problemen (WRR 1998a; Wissink 2000: 199-202; Van der Knaap 2002). Door de afnemende grondgebondenheid van maatschappelijke interacties worden de mogelijkheden van de overheid kleiner om via ruimte sturend op te treden (Kreukels 1993: 10). Ook nemen de mogelijkheden af om via de regulering van het ruimtegebruik in te grijpen in de maatschappij. Door deze ontwikkelingen wordt de speelruimte voor een succesvol

gebiedsgericht beleid de laatste decennia kleiner. De ruimtelijke ordening kampt al enige tijd met de gevolgen van die ontwikkeling. In een door de Rijksplanologische Dienst gestarte discussie over het ruimtelijke planningstelsel vat Donner (1996: 6) de problemen als volgt samen: “Het stelsel heeft een kanaliserende functie zo lang de te sturen ontwikkelingen nog sterk grondgebonden zijn en een overwegend nationaal karakter hebben. Daar waar grondgebruik slechts de neerslag is van omvattender veranderingen en ontwikkelingen is kanalisering daarvan via ruimtelijke planning niet meer mogelijk.” Door de verandering van de maatschappelijke processen biedt de planning van het grondgebruik dus minder mogelijkheden voor sturing (Gans 1968: 61; Salet 1994: 13). Het op bestemming van gronden gerichte overheidsoptreden verliest hierdoor steeds meer haar zeggingskracht. Een heroverweging van de contouren van het ruimtelijke beleid is dus gewenst (WRR 1998a; Van der Knaap 2002); dit wordt in paragraaf 5.4.3 verder geschetst.

Naast de radicalisering van de discussie over ruimte en de groeiende problemen voor de ruimtelijke ordening is heeft de veranderende ruimtelijke dynamiek nog een derde gevolg voor de overheid. In een nieuwe ruimtelijke werkelijkheid kunnen ook nieuwe problemen ontstaan met betrekking tot het gebruik en de inrichting van de ruimte (Hall 1998: 965-988). De voorgaande bespreking doet het bestaan van zulke nieuwe thema's al vermoeden. Daar werd immers geconstateerd dat de discussie over de ruimte onder invloed van maatschappelijke veranderingen polariseert. Hoe kan de overheid in zo'n gepolariseerde situatie nog bemiddelen? Er is bovendien in verschillende landen een ontwikkeling te zien naar het afsluiten van gebieden die oorspronkelijk tot de openbare ruimte hoorden. In 'gated communities' en in grote winkelcentra heeft dan slechts een geselecteerd aantal mensen toegang. Wat betekent dit voor de toekomst van de publieke ruimte? En wat betekent dit voor ongelijkheid? En welke kansen zijn er dat marginale groepen ook hun eigen ruimtes zullen kunnen bevechten? Wat is de toekomst van de democratie in een wereld waarin de openbare ruimte steeds meer is opgesplitst? Democratie en staat zijn immers gekoppeld aan een gedeeld territorium (WRR 1998b: 61-83). Bovendien, in hoeverre moet de overheid meewerken met wensen uit de vrijetijdsindustrie om gebieden als consumptieruimtes in te richten? En hoe moet de overheid dan omgaan met bewoners die ontwikkelingen pogen tegen te houden met een verwijzing naar de eigen authentieke identiteit? Het zijn deze nieuwe thema's die binnen het overheidsbeleid aandacht moeten krijgen. Deze drie kanttekeningen bieden goede aanknopingspunten voor een commentaar op het debat over stad en land. Zo'n commentaar begint met een interpretatie van stad en land vanuit de kenmerken van de nieuwe geografie.

5.3 STAD EN LAND IN EEN NIEUWE GEOGRAFIE

Onze zoektocht uit de voorgaande hoofdstukken naar opvattingen over ruimtelijke veranderingen mondde uit in de conclusie dat maatschappelijke veranderingen leiden tot een nieuwe geografie. We gingen naar dat beeld op zoek om de ontwikkelingen achter de veranderingen in (relaties tussen) stad en land te begrijpen, en om een commentaar op het debat hierover te kunnen leveren. In paragraaf 1.2 veronderstelden we immers dat er de laatste tijd zo veel maatschappelijke veranderingen worden gesignaleerd dat wellicht de dynamiek die schuil gaat achter de veranderingen van stad en land, ook van karakter is veranderd. De voorgaande analyse maakt duidelijk dat dit inderdaad het geval is. Op dit punt is dan ook een logische vervolgvraag hoe stad en land in dit beeld van de nieuwe geografie passen. Wat zijn met andere woorden de consequenties van de ruimtelijke veranderingen voor stad en land en voor het debat daarover?

We beginnen deze analyse met een typering van stad en land vanuit de drie dimensies van ruimte. Hierna bespreken we een aantal veranderingen van stad en land in de nieuwe geografie. Vervolgens typeert paragraaf 5.4 het debat over stad en land tegen de achtergrond van de geschetste nieuwe ruimtelijke dynamiek.

5.3.1 STAD EN LAND – FYSIEKE RUIMTE, SOCIALE RUIMTE, SYMBOLISCHE RUIMTE

Wat wordt eigenlijk bedoeld met ‘stad’ en ‘land’? Voor een antwoord op die vraag is de analyse van de drie dimensie van ruimte richtinggevend. Stad en land kunnen namelijk worden bekeken als fysieke ruimte, als sociale ruimte en als symbolische ruimte. Het zijn zowel ruimtelijke entiteiten of relaties tussen ruimtelijke objecten met bepaalde kenmerken zoals grote bebouwingsdichtheid en hoogbouw (fysieke ruimte), als gebieden die al dan niet samenvallen met de grenzen van sociale relaties (sociale ruimte) en begrippen om de ruimtelijke werkelijkheid te benoemen (symbolische ruimte). Zoals in paragraaf 5.1 is benadrukt, zijn deze drie dimensie tegelijk onderling verbonden. Stad en land zijn als begrippen (symbolische ruimte) verbonden met politieke bedoelingen die voortkomen uit wensen en eisen die zijn verbonden met sociale processen (sociale ruimte). Een politiek debat is er dan op gericht om de fysieke ruimte aan die wensen aan te passen. Het benoemen is zo dus een politieke activiteit. Iemand die bijvoorbeeld zegt “ja, maar dit is de stad” heeft ook opvattingen over hoe met die plek moet worden omgegaan en wat er al dan niet mag. Bij een analyse van discussies over stad en land moeten deze dimensies goed uit elkaar worden gehouden, maar tegelijkertijd moet hun onderlinge verbondenheid in beeld komen. Hoe zit het dan met de verhouding tussen de drie dimensies van stad en land in de nieuwe geografie?

5.3.2 VERANDERINGEN VAN STAD EN LAND

De veranderingen die stad en land in een nieuwe geografie ondergaan, hebben betrekking op de relaties tussen de drie dimensies. Waar aan het begin van de twintigste eeuw de drie dimensies nog relatief helder samenvielen, daar is dit inmiddels veel minder het geval. In de stadecologische benadering van de Chicago-school werd de stad bijvoorbeeld gezien als een duidelijk aanwijsbaar en afgegrensd centrum van stedelijk leven met een oude kern die tevens het zaken-centrum vertegenwoordigt en waaromheen zich in ringen de overige gebouwen en functies bevinden. De stad had in deze voorstelling een aanwijsbare grens die een scheiding aanbracht met het ommeland. In de fysieke ruimte waren stad en ommeland dus helder van elkaar gescheiden. Deze grenzen vielen bovendien relatief vergaand samen met de grenzen van sociale processen (sociale ruimte). De stad had wel een plaats in een hiërarchie van steden en vormde zo het zwaartepunt in een omliggend verzorgingsgebied van kleinere steden, dorpen en platteland. Desalniettemin viel het economisch, sociaal en cultureel leven van stedelijke bewoners grotendeels samen met de stad als fysieke ruimte (Graham & Marvin 1996: 62; Mommaas 2000a: 11). En aangezien stedelijke bewoners dezelfde ruimte deelden, sloten de heersende beelden van de stad (symbolische ruimte) aan op deze grenzen.

In de loop van de twintigste eeuw werd al duidelijker dat de verschillende dimensies van stad en land (of van stedelijkheid en landelijkheid) minder samenvallen. De schaal van sociale processen begon steeds sterker te variëren. Hierbij speelden de complexe processen van toenemende functionele specialisatie, differentiatie, fragmentatie, ruimtelijke spreiding en concentratie, culturele homogenisering en differentiatie, en toenemende mobiliteit, die samenhangen met de nieuwe geografie, een belangrijke rol. De ruimtelijke kenmerken van sociale processen (sociale ruimte) vielen hierdoor steeds minder samen met grenzen van stad en land (fysieke ruimte). En met de voortgaande 'mentale verstedelijking' traden ook in de symbolische ruimte ingrijpende veranderingen op (Constandse 1960). Tegen die achtergrond werden in de sociale theorie in Amerika al in de jaren zestig nieuwe begrippen van stedelijkheid geïntroduceerd zoals de *non-place urban realm*, de megalopolis en het stedelijk veld. In Nederland werden vooral de termen stadsgewest, agglomeratie en recent polinucleaire stad gebruikt. Deze begrippen moeten aangeven dat de moderne stad niet meer per definitie gold als ruimtelijk begrensde, aaneengesloten en functioneel samenhangende eenheid (Kouwe 1970: 165).

Voor het platteland is een vergelijkbare begripdifferentiatie ontwikkeld. Driessen et al. (1995) hebben enkele jaren geleden bijvoorbeeld vijf typen multifunctionele landelijke gebieden onderscheiden: park-, suburb-, museum-, natuur- en modern platteland. Andere auteurs maken weer andere categorisering. Allen signaleren een trend tot meer differentiatie en specialisatie op de desbetreffende plekken, waardoor de fysieke kenmerken van plekken minder eenduidig samenvallen met het begrippenpaar stad en land (fysieke ruimte), en de grenzen van

sociale processen evenmin (sociale ruimte). Er ontstaan diverse tussenvormen met mengingen van stedelijke en landelijke kenmerken. Verschillende stedelijke plekken liggen bovendien niet per definitie dicht bij elkaar, maar maken deel uit van netwerken van verbonden plekken. Hierin zijn de contouren van de nieuwe geografie te ontdekken.

De notie van één functioneel en cultureel samenhangende, zelfstandige stad met identificeerbare grenzen of een duidelijk aanwijsbaar platteland is nog verder onder druk komen te staan, als gevolg van grotendeels autonome, of althans voor het overheidsbeleid moeilijk te sturen ontwikkelingen (zie par. 5.2.2) zoals de toegenomen mobiliteit van kapitaal, goederen, diensten en mensen, de verdere verspreiding van ICT en de verdere veranderingen en differentiatie van productie- en consumptiepatronen die sinds de jaren tachtig hebben plaatsgevonden. Er blijken steeds meer plekken en gebieden te ontstaan die in morfologisch opzicht stedelijk aandoen (fysieke ruimte), maar de vertrouwde, institutioneel verankerde functionele of culturele kenmerken van de stad of het land missen (sociale en symbolische ruimte). De toegenomen mobiliteit en economische specialisatie heeft een ruimtelijke spreiding van activiteiten mogelijk gemaakt die bijdraagt aan het ontstaan van allerlei tussenvormen van ‘steden zonder stedelijkheid’ (Zijderveld 1983); neem bijvoorbeeld slaapsteden, *showbiz cities* of non-plekken als Schiphol (Augé 1992). Deze laatste *edge city* is gelegen aan een transportknooppunt, heeft een grote economische bedrijvigheid in de vorm van zeer gespecialiseerde productie- en dienstenactiviteiten, kent geen duidelijke morfologische, politieke of juridische grenzen en beschikt niet over de bekende vormen van stedelijke (sub)cultuuruitingen en -voorzieningen. Daarnaast zijn er ook allerlei tussenvormen van ‘landelijkheid zonder platteland’ ontstaan die zich, net als deze nieuwe vormen van niet classificeerbare stedelijkheid, onttrekken aan de vertrouwde, institutioneel verankerde noties van platteland. In de stedelijke gebieden leidt een voortgaande aandacht voor de verbinding van natuurlijke zones ook tot de onderkenning van de landschappelijke kwaliteiten van de stad (Tummers & Tummers-Zuurmond 1997). De uiteindelijke conclusie is dat Nederland moet worden opgevat als een samenhangende maar ook gesegmenteerde ruimte, waarin plekken zeer diverse eigenschappen, potenties en bedreigingen hebben die niet goed worden gedekt dan de eenduidige tweedeling van stad en land.

5.3.3 STAD EN LAND ‘BESTAAN’

Betekent onze correctie op het idee dat stad en land tijdloze entiteiten zijn ook dat stad en land niet ‘bestaan’? We menen van niet. Stad en land spelen bij de symbolische representatie van de ruimte immers een belangrijke rol. Nederland wordt benoemd als een ruimte met steden en met platteland. Stad en land zijn zo ruimtelijke categorieën (symbolische ruimte) waarmee betekenis wordt gegeven aan de wereld waarin we als Nederlanders leven en waarin we dingen – de aanleg van een autoweg tussen steden, leven op het platteland – wel of niet willen. De ruimtelijke categorieën ‘stad’ en ‘land’ zijn dus ook verbonden met politieke bedoelingen en zijn – om een opvallend thema uit de nieuwe geografie aan te

halen – bovendien verbonden met identiteitsbepaling; mensen voelen zich ‘stedeling’ of ‘plattelandsbewoner’. De ruimtelijke categorieën ‘stad’ en ‘land’ zijn zo geïstitutionaliseerd geraakt, niet alleen in het gedrag van mensen maar ook in het beleid (bijv. grote stedenbeleid), het bestuur (gemeentelijke indelingen) en in de wetenschap (bijv. de urbane en rurale sociologie). Omdat mensen stad en land als reële categorieën opvatten en omdat ze vervolgens ook hun handelen hiernaar inrichten, bestaan stad en land ook.¹⁰ We concluderen dus dat mensen de ruimte aan de hand van deze ruimtelijke categorieën ‘stad’ en ‘land’ symbolisch reproduceren in handelingspatronen. Dit betekent echter nog niet dat de overheid deze symbolische ruimte ook fysiek en sociaal kan produceren. De recente debatten over stad en land, die de aanleiding vormden voor deze studie, worden juist in dat licht gevoerd. Ze onderstrepen dat de ruimtelijke categorieën zijn verbonden met recente politieke en sociale bedoelingen. De manier waarop in een specifieke context aan de hand van de categorieën ‘stad’ en ‘land’ invulling wordt gegeven aan die bedoelingen, de manier waarop dit zich verhoudt tot alternatieve bedoelingen en symbolische representaties, tot bestaande sociale processen en tot de kenmerken van de fysieke ruimte moet steeds in situaties worden onderzocht. Deze constatering loopt echter vooruit op de volgende paragraaf.

5.4 HET DEBAT OVER STAD EN LAND ALS UITING VAN EEN NIEUWE GEOGRAFIE

Het debat over stad en land wordt, zoals in hoofdstuk 1 al kort werd gesignaleerd, vooral geschetst als een reactie op het voortgaande proces van verstedelijking van het platteland. Met de voorgaande paragrafen is echter duidelijk geworden dat achter de veranderingen van stad en platteland een nieuwe ruimtelijke dynamiek schuil gaat. De kenmerken van deze nieuwe geografie hebben ook gevolgen voor het overheidsbeleid. In paragraaf 5.2.5 zijn drie van deze gevolgen genoemd:

- 1 de discussie over de ruimte raakt gepolariseerd, waarbij diverse betrokkenen aan de hand van verschillende symbolische ruimtes discussiëren over de gewenste aanpassing van de fysieke ruimte;
- 2 de mogelijkheden voor succesvol ingrijpen in de ruimte middels de bestemming van gronden, hét instrumentarium van de ruimtelijke ordening, lopen in een nieuwe geografie terug;
- 3 met de veranderende ruimtelijke kenmerken komen nieuwe problemen in beeld die ook om nieuwe aandacht vragen.

Deze conclusies over overheidsbeleid in een nieuwe geografie vormen hier het beginpunt voor een commentaar op het debat over stad en land. We zullen hierbij eerst constateren dat dit debat een uiting van de nieuwe geografie is, waarbij Nederland door verschillende betrokkenen met specifieke bedoelingen als een symbolische ruimte van stad en land wordt gepresenteerd. Vervolgens zullen we laten zien dat er diverse concurrerende symbolische ruimtes zijn, die worden gesteund door andere partijen met andere bedoelingen ten aanzien van de inrichting van de fysieke ruimte. Die verschillen vormen de aanleiding om het beleid voor de ruimte te heroverwegen. In het bijzonder plaatsen we kanttekeningen bij de recente Vijfde nota over de ruimtelijke ordening, waarin stad en land een cen-

trale plaats krijgen. We eindigen met de conclusie dat een alternatief beleid voor de Nederlandse ruimte gewenst is.

5.4.1 STAD EN LAND ALS SYMBOLISCHE RUIMTE

Zoals in hoofdstuk 1 is gesignaleerd, wordt de discussie over stad en land vooral gevoerd als een reactie op het voortgaande proces van verstedelijking van het platteland – een klassiek thema in de Nederlandse ruimtelijke ordening. In het van oudsher zeer verstedelijkte Nederland werd dit thema eerst vooral vertaald naar het stedelijke gebied, waar via bestemmingsplannen de plaats moest worden aangegeven van openbare gebouwen, parken, industrie-, haven-, en woongebieden (Van der Cammen & De Klerk 1986: 46). Al snel leidde het echter ook tot een toenemende overheidsinvloed op het platteland. Er werd gewezen op de fundamentele rol van aaneengesloten, open ruimten als harmonieuze ‘tegenhangers’ van de steden (Salet 1996: 11). Deze ruimtelijke visie komt duidelijk tot uitdrukking in het begrippenpaar van Randstad en Groene Hart, dat een centrale plaats heeft gekregen in het naoorlogse nationale ruimtelijkeorderingsbeleid (Faludi & Van der Valk 1994; Lingbeek 1998; Wissink 2000: 129-133). Ze zijn in brede lagen van de bevolking bekend en staan symbool voor het inmiddels diepgewortelde streven de open ruimte te behouden, als tegenwicht tegen de oprukkende verstedelijking.

Aan de hand van de voorgaande analyse van stad en land in een nieuwe geografie wordt duidelijk dat in het debat over stad en land aansluiting wordt gezocht bij een specifieke symbolische representatie van de ruimte. De Nederlandse ruimte wordt hierbij opgevat als een wereld van stad en land. Tegelijkertijd krijgt die ruimte in lijn met de geschetste contouren van een nieuwe geografie een sterk esthetische invulling. Veel mensen hebben een vermeende historische werkelijkheid voor ogen: het platteland en de natuur van de Verkade-albums en de posters van Cornelis Jetses, waarin niet zelden een romantisch geïnspireerd beeld van het platteland centraal staat. Deze esthetische visie op de stad en vooral het platteland gaat samen met een gevoel dat die mooie en betekenisvolle wereld wel eens zou kunnen verdwijnen. Deze ‘narrative of loss’ (Crawford 1999: 23) wordt gesteund door specifieke, deels geïnstitutionaliseerde maatschappelijke en politieke groepen, veelal met uiteenlopende strategische bedoelingen. Nogal wat typeringen van dorpen zijn bijvoorbeeld de uitkomst van betekenisgeving door bezoekende bewoners uit grote steden. Niet voor niets was Geert Maks boek (1996) over het Friese dorpje Jorwerd onder stadsbewoners een doorslaand succes. Dat een dergelijke symbolische representatie vervolgens weer grote invloed heeft op het handelen van mensen en daarmee op de ruimtelijke omgeving, moge inmiddels ook duidelijk zijn. Onder het gewicht van de literaire verbeelding werd Jorwerd in alle opzichten ‘van de stad’. Bezoekers vergaapten zich er aan opnieuw uitgevonden ‘traditionele’ dorps waarden en bezorgden het dorp voor het eerst in zijn historie typisch ‘grootstedelijke’ parkeerproblemen (Kuypers 1998). Onder de dorpsbewoners riep deze *hype* aversie op. Ze ergerden zich aan schetsen van een negentiende eeuwse rurale idylle en verzetten zich tegen de ‘museali-

sering' en bevroering van hun dorpen en omgeving door de natuur- en platte-landsminnaars van buiten.

In het debat over stad en land betogen verschillende partijen dat het betekenisvolle Nederlandse landschap door diverse ontwikkelingen aan het verdwijnen is. Het debat geeft zo uitdrukking aan de tendens naar esthetisering van de ruimte in de nieuwe geografie (par. 5.2.4). Het voorbeeld over Jorwerd onderstreept dat deze 'narrative of loss' weliswaar gesteund wordt door verschillende groepen, maar dat de romantische en esthetische invalshoek tegelijkertijd op gespannen voet staat met allerlei bedoelingen van andere partijen met even reële wensen. Vanuit deze andere maatschappelijke belangen ontstaan bovendien ook alternatieve representaties van de ruimte, die overigens vaak minder zijn ingegeven vanuit een esthetische invalshoek. Het debat over stad en land gaat mede over de spanningen tussen deze diverse symbolische ruimtes en de bijhorende maatschappelijke strevingen. Het is hierbij belangrijk te constateren dat alternatieve symbolische ruimtes in het overheidsbeleid ook wel degelijk hun vertaling hebben gekregen. De Nederlandse ruimte wordt niet alleen gezien als een wereld van 'mooie steden en mooi land'; er is concurrerend overheidsbeleid.

5.4.2 CONCURRERENDE SYMBOLISCHE RUIMTES

In hoofdstuk 1 is al verwezen naar de vele onderzoekers, maatschappelijke groeperingen en steeds mondiger wordende individuele burgers die op verschillende, vaak conflicterende manieren betekenis geven aan de ruimte en daar elk hun eigen maatschappelijke en politieke strevingen aan verbinden. Tal van private en publieke partijen komen met eigen gebiedsgerichte toekomstvisies en ontwerpkaarten van Nederland of verzetten zich als 'NIMBY-clubs' tegen de ruimtelijke plannen van de overheid. En steeds meer belangengroeperingen mengen zich ook in de discussies over de ruimtelijke inrichting, al dan niet onder verwijzing naar de begrippen stad en land.

Ook de overheid hanteert uiteenlopende, concurrerende representaties van de ruimte met daaraan verbonden uiteenlopende visies op dominante maatschappelijke ontwikkelingen, probleemdefinities en beleidsagenda's die zijn verbonden met bestaande maatschappelijke wensen (WRR 1998a). Zo werd bijvoorbeeld in de discussienota *Wonen in de 21^e eeuw* een grotere differentiatie bepleit van het aantal woonmilieutypen: van zeer dicht bebouwde stedelijke gebieden met een hoge voorzieningengraad, tot zeer dun bebouwde gebieden. Volkshuisvesting leek daarmee aanvankelijk afstand te willen doen van de klassieke scheiding tussen stad en land uit het compactestadbeleid. Het leek te willen aansluiten bij de toenemende mobiliteit en maatschappelijke differentiatie in onze samenleving, de wens tot meer keuzevrijheid ten aanzien van het type woning en de plek van wonen en de groeiende vraag naar kwalitatief hoogwaardige woonmilieus. Door de ruimtelijke kenmerken van deze sociale veranderingen (m.a.w. de veranderende sociale ruimte) niet alleen te erkennen maar ook in de fysieke ruimte te willen accommoderen en te *benoemen*, mengde Volkshuisvesting zich dus in het politie-

ke debat over de vraag of de ruimte van Nederland nog wel kon worden voorgesteld als een wereld van stad en land. Anders gezegd: het sloot zich hiermee aan bij een specifieke representatie van de ruimte (symbolische ruimte) die botste met andere representaties.

Dat ministeries en (onderdelen van) lagere overheden steeds vaker (tijdelijke) coalities sluiten om de eigen wensen en politieke ambities te agenderen, wijst ook op een verdere radicalisering van het debat. Om weer een voorbeeld te geven: met de slogan 'rood betaalt voor groen' mengde het ministerie van Landbouw, Natuur en Visserij (LNV) zich begin jaren negentig in het debat over stad en land als voorvechter van de voor 'stedelingen' cruciale landelijke consumptieruimte voor de 'meer dan zes miljoen mensen' die op zoek zijn naar 'rust, ruimte en stilte'. Het ministerie wilde daarmee aansluiten bij de maatschappelijke realiteit van de afnemende betekenis van de grondgebonden landbouw en de toegenomen vraag naar en het aanbod van vrijetijdsbestedingsmogelijkheden buiten de steden. In de later verschenen nota *Dynamiek en Vernieuwing* (1994) leek LNV echter hoofdzakelijk gepreoccupeerd te zijn met de toenemende internationale concurrentie- en milieudruk op de landbouwsector. Vanuit die optiek moesten ook 'vernieuwende projecten' door boeren en bewoners van het platteland worden gestart (ministerie van LNV 1995). Samen met het ministerie van VROM zocht LNV tegelijkertijd ook steun bij al bestaande provinciale en regionale bewegingen voor plattelandsvernieuwing, die op hun beurt onder meer werden gesteund door de Vereniging Natuurmonumenten, het Landbouwschap en de Unie van Provinciale Landschappen. Op hetzelfde ministerie ontstonden dus vanuit verschillende, elkaar deels beconcurrerende veronderstellingen over dominante onderliggende sociale processen, uiteenlopende voorstellingen van de fysieke ruimte. Maar tegelijkertijd werd de ruimtelijke ordening geacht sturend op te kunnen treden ten aanzien van de ruimte.

Op provinciaal niveau waren belangenclubs intussen ook al bezig met eigen initiatieven in de regio in onder meer het toerisme, de recreatie en de multifunctionele landbouw, dit alles ter versterking van de lokale plattelandseconomieën (Boonstra 1998). Deze regionale plattelandsvernieuwingsbewegingen haakten in op de toenemende aandacht voor de economische ontwikkelingsmogelijkheden van regio's en op de hernieuwde belangstelling voor de eigen identiteit van de regio in een steeds internationaler wordende omgeving. De beweging ontleende tevens kracht aan het verzet tegen de disciplinerende werking van de specifieke representaties van stad en land en het platteland die vanuit het ministerie van VROM, delen van het ministerie van LNV en ook de milieubeweging naar voren werden geschoven in het politieke debat. Daarin werd het platteland toch vooral voorgesteld als een soort stedelijke 'restruimte' waar de activiteiten van de vrijetijdsindustrie en stedelijke consumenten ruim baan behoren te krijgen. Met deze representatie van het platteland als zuiver toeristische ruimte konden de authentieke bewoners van het platteland zich onvoldoende identificeren.

In het LNV-beleid streden vervolgens de specifieke ‘landbouwverbredingsvisie’ en de verstedelijkingsvisie om de voorrang in de definiëring van het beleidsprobleem. In de eerste visie ligt zowel het probleem als de oplossing van het platteland bij de landbouwsector. Maatschappelijke ontwikkelingen als de modernisering en industrialisering van de agrarische sector zijn in deze visie ten koste gegaan van het voortbestaan van kleine bedrijven, van de werkgelegenheid in de sector en van het landschap en de natuur. Verbreding in de vorm van pluri-activiteit van landbouwbedrijven wordt naar voren geschoven als de oplossing voor ‘de’ plattelandproblematiek. In de tweede visie, die ook steun vond en vindt bij VROM, is het plattelandprobleem veel meer een probleem van stedelijke druk en stedelijke claims dan een specifiek agrarisch en regionaal gedefinieerd probleem. VROM heeft er dan ook al herhaaldelijk voor gepleit om in ‘onderdrukgebieden’ plattelandontwikkeling de vorm te laten aannemen van grootschalige recreatie- en natuurontwikkeling zonder bemoeienis van boeren. Alleen in de buurt van stedelijke ‘overdrukgebieden’ ziet het ministerie kansen voor agrarische bedrijfsverbreding (Boonstra 1998). De voorkeur bij VROM voor grootschaligheid van de landbouw wordt overigens gesteund door ecologen die pleiten voor natuurontwikkeling en daarvan gescheiden grootschalige, hoogproductieve landbouw binnen milieutechnische randvoorwaarden. Weer andere ecologen zien de toekomst van het platteland echter alleen veilig gesteld door de verweving van biologische landbouw en natuurontwikkeling.

De laatste jaren zijn in het debat ook steeds meer ministeries en beleidsdirecties actief geworden die zichzelf tot voor kort nauwelijks specifiek ‘ruimtelijke’ beleidstaken hadden toegeëigend. In hoofdstuk 1 is al vermeld dat de nota *Ruimtelijk economisch beleid* (NREB) (ministerie van EZ 1999) daarvan een voorbeeld is. De NREB plaatst daarin de ruimtelijke economische structuur van Nederland in de context van het ontstaan van een wereldomspannende *netwerkeconomie*. Onder verwijzing naar het werk van Castells wordt deze omschreven als “een nieuw economisch landschap waarin de concurrentiekracht van bedrijven, regio’s en landen steeds afhankelijker wordt van het vermogen kennis te ontwikkelen, te verspreiden en toe te passen in wereldwijde netwerken van economische activiteiten” (ministerie van EZ 1999: 57, 59). De Nederlandse netwerkeconomie krijgt zelfs een plaats- en areaaanduiding. Het *ruimtelijk-economisch* netwerk van Nederland zou namelijk bestaan uit de stedelijke concentraties, de mainports, de belangrijkste vervoersassen én de kernen in het landelijk gebied. Binnen dit netwerk is het de primaire opgave om “voldoende ruimte voor economische activiteiten te realiseren” (ministerie van EZ 1999: 113). De grenzen van het huidige concept van de compacte stad wil EZ dus doorbroken zien. Vandaar dat het ministerie Nederland bij voorkeur *niet* benoemt als een wereld van stad en land.

Ook binnen het ministerie van Onderwijs, Cultuur & Wetenschappen (OC&W) is de ruimte ontdekt, en wel als ‘cultuurpolitieke’ opgave. Met de nota *Belvedere* (1999) maakt de staatssecretaris voor Cultuur zich hard voor het behoud van cultuurhistorisch waardevolle landschappen en het ontwikkelen van landschappen

met een grote culturele waarde. De nota, die in samenwerking met LNV en VROM is geschreven, constateert dat de maatschappelijke dynamiek ertoe bijdraagt dat het Nederlandse platteland een overgang ondergaat van ‘agrarisch productielandschap’ naar een gedifferentieerd ‘consumptielandschap.’ Processen van globalisering, culturele homogenisering en schaalvergroting, zo stelt de nota, roepen tegenkrachten op in de vorm van:

...een behoefte aan nuances, herkenbaarheid en verscheidenheid. Het verleden kan hierbij fungeren als referentie. Zo kunnen de onrust en het identiteitsverlies die vaak gepaard gaan met grote ruimtelijke ontwikkelingen gedeeltelijk worden gecompenseerd door voor onze toekomstige leefomgeving inspiratie te ontleen aan het besef van de continue, doorgaande lijnen in de geschiedenis.

Het project Belvedere heeft vervolgens de aanzet gegeven tot een “landsdekkend overzicht van de cultuurhistorisch meest waardevol geachte steden en gebieden.” Dit overzicht is weergegeven op de *Cultuurhistorische Waardenkaart van Nederland* (ministerie van OC&W 1999: 20).

De conclusie is hiermee dat de overheid een zeer divers beleid voert waarin het begrippenpaar stad en land niet steeds richtinggevend is voor de symbolische representatie van de ruimte. De gevarieerde betekenisgeving aan de ruimte is verbonden met uiteenlopende opvattingen binnen en buiten de overheid over probleemdefinities, beleidsagenda’s en wenselijke ontwikkelingen die uitdrukking geven aan de diversiteit aan maatschappelijke doelstellingen. Dit gegeven dat er verschillende opvattingen over ruimte zijn, is natuurlijk niet nieuw. Het is echter niet verwonderlijk dat, met de polarisatie van maatschappelijke opvattingen over ruimte in een nieuwe geografie, ook binnen het overheidsbeleid een groeiende diversiteit aan symbolische ruimtes is terug te zien. Het is de oude ambitie van de Nederlandse ruimtelijke ordening om deze opvattingen te structureren in een samenhangend kader en zodoende de ruimtelijke ontwikkeling te begeleiden. Recent wordt dan ook vanuit verschillende kanten gepleit voor één krachtige positiebepaling van de overheid ten aanzien van de gewenste ontwikkeling; het diverse omgevingsbeleid moet in één plan worden afgestemd.¹¹ Het is een interessante vraag in hoeverre die ambitie is terug te zien in de recente ruimtelijke planning.

5.4.3 STAD EN LAND IN DE RECENTE RUIMTELIJKE ORDENING: KANTTEKENINGEN¹²

Het debat over stad en land heeft een vertaling gekregen naar het beleid dat wordt uitgestippeld in de Vijfde nota over de ruimtelijke ordening (Vijno). Aangezien dit beleid wordt geacht een centrale regisseursrol te vervullen in de Nederlandse ruimtelijke ordening en expliciet aandacht besteedt aan de thematiek van stad en land, verdient deze nota hier bijzondere aandacht. Bij lezing van de Vijno valt direct op dat deze nota getuigt van een grondige kennis van het veranderende Nederland; het derde hoofdstuk, met als veelzeggende titel: ‘Nederland verandert’, is zelfs geheel gewijd aan de maatschappelijke dynamiek en de trends die

inwerken op onze samenleving. Hierin krijgen niet alleen bekende trends als de individualisering, immigratie, emancipatie, internationalisering en kennisintensivering aandacht, maar ook recent meer in het oog springende ontwikkelingen als de toenemende differentiatie aan leefstijlen en gedragspatronen, de visualisering van de cultuur, de toenemende invloed van consumptie en wat wordt aan geduid als ‘de transformatie van de tijd’ (ministerie van VROM 2001: 91). Met dit laatste wordt bedoeld op de opkomst van steeds gevarieerdere werk- en vrijetijdsbestedingspatronen die ervoor zorgen dat tijd ‘persoonlijker en subjectiever wordt’ en dat bijvoorbeeld de mobiliteit steeds meer het karakter van kris-krasverplaatsingen heeft (ministerie van VROM 2001: 94). De culturalisering en esthetisering van de samenleving krijgt dus volop aandacht in de nota.

In de vertaling van deze ontwikkelingen naar de ruimte lijken de auteurs van de Vijno (par. 3.4) zich echter weinig bewust van de implicaties van deze maatschappelijke veranderingen en van de onderlinge samenhang daarvan met de fysieke en de symbolische ruimte. Het is opvallend dat de eerder geschetste maatschappelijke dynamiek zonder meer wordt vertaald naar een ruimte van ‘stad en land’. Paragraaf 3.4 begint met een verhandeling getiteld ‘Ruimtelijke verandering in stad en landelijk gebied’, waarin het accent toch vooral ligt op de *verschijningsvorm* (fysieke ruimte) van beide. Met stelligheid beweert de nota dat “het begrip ‘stedelijkheid’ verwijst naar de puur morfologische verschijningsvorm van de stad” (ministerie van VROM 2001: 100). Alle maatschappelijke verandering ten spijt, is voor de schrijvers van deze nota de ruimte van Nederland dus een wereld van stedelijke en landelijke gebieden, en moet dat zo blijven. Weliswaar ziet men onder invloed van de opkomst van ICT en de dienstensector ook ‘stedelijke netwerken’ ontstaan die horen bij een netwerksamenleving, maar men haast zich te benadrukken hoezeer Nederlanders waarde hechten “aan een belevingscontrast tussen stad en land – des te meer naarmate ze het land als voller ervaren” (ministerie van VROM 2001: 100). Het feit dat er diverse symbolische ruimtes zijn die zijn verbonden met even diverse sociale ruimtes, lijkt hier uit beeld te verdwijnen.

Gegeven de indringende analyse van maatschappelijke veranderingen is de plotse exclusieve aandacht voor de waarde die Nederlanders hechten aan contrast opvallend. Weg lijkt ineens het besef dat de culturele differentiatie en de toenemende variatie aan gedragspatronen eraan bijdragen dat steeds meer uiteenlopende representaties van de ruimte ontstaan, die wel eens gevarieerder zouden kunnen zijn dan die welke passen bij stad en land in de klassieke zin. Weg lijkt ook het besef dat deze gedragspatronen en representaties niet alleen zeer complex, subjectief en moeilijk in kaart te brengen zijn, maar ook nog vaak intern tegenstrijdig en ambivalent zijn en zich van bovenaf meestal niet laten sturen. De overheid heeft steeds minder greep op de manieren waarop uiteenlopende groepen mensen betekenis geven aan de ruimte. Bovendien betekent de toegenomen betekenis van ruimte als visueel consumptiegoed en de steeds dominantere rol van de vrijetijdsindustrie dat mensen vrijwel elke ruimte tot multifunctionele plek kunnen bestempelen. Het zijn kanttekeningen die zich slecht verhouden tot de plotse eenzijdige nadruk op het contrast tussen stad en land.

De Vijno spreekt nadrukkelijk van een ‘verstedelijkingsparadox’. Door stedelijke uitbreidingen en spreiding van verstedelijking over steeds meer steden en dorpen doemt het beeld op van Nederland als één groot stedelijk veld. Maar tegelijkertijd ontstaat door de lage dichtheden en de eenvormige bebouwing ook het beeld van een voortgaande ontstedelijking die uitmondt in een ‘suburbane huizenzee’ (ministerie van VROM 2001: 101). Deze notie van oprukkende verstedelijking en toenemende schaarste wordt geaccentueerd door de inventarisatie van de ‘ruimtebehoefte’ in 2030, die in de aanloop tot het verschijnen van de nota mede met behulp van het zogenoemde Groene Polderoverleg is gemaakt. Wie een toekomstverkenning maakt op basis van ruimteclaims van allerlei maatschappelijke partijen, kan inderdaad maar tot één conclusie komen, en dat doet de Vijno dan ook:

Als de ruimtebehoeften van alle functies wordt opgeteld, blijkt dat meer dan een kwart van het oppervlak van Nederland de komende dertig jaar van functie en karakter zal veranderen. (...) Voor het accommoderen van deze grote ruimtebehoefte staan een zestal interventiestrategieën ter beschikking. (ministerie van VROM 2001: 137)

Kortom, uiteindelijk zijn niet de maatschappelijke en ruimtelijke veranderingen het uitgangspunt voor de probleemanalyse, maar de wens om beide te beteugelen. Of, om met Smit et al. (1998: 35) te spreken:

Beheersing is geen vraagstuk, maar een uitgangspunt. Daarmee wordt de in de ruimtelijke ordening – vanwege decentralisatie – altijd extra prangende vraag naar implicaties van de gebrekkige ‘doorwerking’ van beleid bij voorbaat beantwoord: die zijn ernstig omdat zij de noodzakelijke aansluiting van hulpbronnen en behoeften verhinderen. De conclusie moet dan wel haast zijn dat de teugels strakker moeten worden aangehaald. De voorraadmetafoor masseert één van de belangrijkste redenen voor terughoudendheid weg, namelijk de onzekerheid over en onbekendheid met hulpbronnen, behoeften en toekomst.

De onzekerheid over en onvoorspelbaarheid van de specifieke uitwerking van maatschappelijke veranderingen op de Nederlandse ruimte lijkt in de Vijno enerzijds te worden bezworen door aan te sluiten bij oude, vertrouwde noties van oprukkende verstedelijking en bedreigingen van het platteland. Deze voeren immers naar een interventiestrategie waarin de overheid de centrale regisseur is die de ruimte moet zien te ‘verdelen’ over de maatschappelijke activiteiten. Anderzijds lijkt men zich bewust van de beperkingen van zo’n strategie. Hoofdstuk 7 van de Vijno over de uitvoering van het beleid pleit niet alleen voor een krachtiger regie vanuit het rijk maar ook voor een selectiever beleid:

Veel inwoners van Nederland vinden dat ons land de afgelopen tijd voller, rommeliger en eenvoudiger is geworden. (...) De beleidsuitvoering is dus in veler ogen onvoldoend effectief geweest. Er is een waarneembare discrepantie tussen beleid en werkelijkheid. Deze discrepantie dreigt alleen maar groter als we de maatschappelijke ontwikkelingen en de toekomstige ruimtevrage onder ogen zien (...) en ons tegelijk realiseren dat we aan de kwaliteit van de schaarse ruimte steeds hogere eisen stellen. (ministerie van VROM 2001: 257)

De Vijnó kiest daarom, onder verwijzing naar het WRR-advies *Ruimtelijke ontwikkelingspolitiek* (1998a), voor een scherper toezicht op beleidsonderdelen die van nationaal belang zijn en voor meer vrijheid voor de decentrale overheden om het overige beleid in te vullen.¹³ Er is een meer strategische rol voor de rijksoverheid weggelegd, gericht op het ontwikkelen van ‘toekomstperspectieven’.

Inderdaad. Wie de ontwikkelingen van de laatste dertig jaar bekijkt en de ervaringen van vijftig jaar ruimtelijke ordening kent, ontkomt niet aan de conclusie dat het handelingsvermogen van de overheid vaak te beperkt is om halsstarrige sociale patronen die hun eigen dynamiek hebben, aan banden te leggen. De eerder benoemde economische, sociaal-culturele, politieke en ruimtelijke ontwikkelingen maken dat een *algemene* ambitie tot ordening, bestemming en beheer vaker en pregnanter spaak zal lopen op de onvoorspelbare en snel veranderende ruimtelijke en maatschappelijke logica. Deze onttrekt zich immers steeds meer aan vaste plekken en territoriale bestuurschalen, geïnstitutionaliseerde hiërarchieën en vaste culturele betekenissen. Het is daarom opvallend dat de Vijnó uiteindelijk toch uitgaat van de mogelijkheid tot vergaande landsdekkende sturing van bovenaf om het contrast tussen stad en land te beschermen, zij het dan vooral via *uitvoering* op decentrale schaal. Tot de verantwoordelijkheden van het Rijk wordt het toezicht op de uitvoering van het zogenoemde contourenbeleid gerekend, dat via strikte begrenzing van de bebouwing het morfologische onderscheid tussen stad en land (fysieke ruimte) voor de komende dertig jaar moet zien te behouden. Alle gemeenten in Nederland dienen hiertoe bij de provincies een voorstel in te dienen voor een rode contour. In paragraaf 5.4 van de Vijnó (‘Stad en land: verscheidenheid maakt kwaliteit’) wordt deze ambitie als volgt onderbouwd:

Het hedendaagse landschap is teveel bepaald door de trends van spreiding en functionele nevenschikking. De rommeligheid en versnippering die hier het gevolg van is, moet worden verminderd en het onderscheid tussen bebouwing en natuur, oude en nieuwe structuren moet een nieuwe vorm worden gegeven. Daartoe worden rode en groene contouren vastgesteld. Daarbinnen gaat het om de beide polen van stad en land om de kwaliteit van de plekken en om variatie tussen en binnen de verschillende milieus. (ministerie van VROM 2001: 153)

Zowel bij de onderbouwing van dit contourenbeleid als bij de aanpak zijn fundamentele kanttekeningen te plaatsen. De citaten uit de nota maken duidelijk dat het beleid sterk is doordrongen van de in paragraaf 5.4.1. geschetste symbolische representatie van de ruimte als een wereld van stad en land, waarbij de bijpassende esthetische invalshoek overheerst. In Nederland zijn ‘mooie’ steden en een ‘mooi’ platteland ontstaan. De beleidsonderbouwing gebruikt veelvuldig termen die uitdrukking geven aan een deze esthetische dimensie – (visuele) schoonheid, cultuurhistorie van steden, dorpen en landschappen – en aan de waarde daarvan voor Nederlanders. Dit waardevolle cultuurgoed dreigt nu te verdwijnen. Vanuit deze ‘narrative of loss’ worden vervolgens de beleidsvoorstellen van de Vijnó onderbouwd. Het aangrijpingspunt voor beleid is zo de belevingswaarde van de fysieke vorm. Daarmee is het beleid als het ware zelf ook een uitdrukking van een

nieuwe geografie, waarin esthetisering van de ruimte steeds belangrijker wordt (par. 5.2.4). Als één van de 'producenten' van deze esthetische representatie van de ruimte sluit de overheid hierbij aan bij wat eerder in dit hoofdstuk de thematisering van de ruimte is genoemd (par. 5.2.4). Beide tendensen passen bij maatschappelijke handelingen en interacties waarin de vermarkting en (visuele) consumptie van de ruimte in het algemeen en van oude binnensteden en het platteland in het bijzonder een grote rol spelen. Niet zelden wordt dan terugverwezen naar een beeld van het platteland uit de negentiende eeuw en de Hollandse steden uit de zeventiende eeuw.

Of de opstellers van de Vijno voldoende rekening houden met de consequenties van deze keuze, lijkt na het lezen van de nota twijfelachtig. Zijn ze zich inderdaad bewust van de onderlinge verbondenheid van, en interactie tussen, de sociale, fysieke en symbolische ruimte? Deze vraag richt de aandacht op twee kanteekeningen. Ten eerste wordt in de nota een keuze gemaakt voor *specifieke constructies* van 'het' platteland en 'de' binnenstad. Deze van bovenaf ontworpen identiteiten staan op gespannen voet met de 'authentieke' identiteit van de mensen die in de betreffende gebieden leven. Er gaan bovendien allerlei disciplinerende effecten van uit voor de gebruikers en bewoners van deze plekken (Macnaghten & Urry 1998: 185-192). Het streven naar een 'mooi' platteland dat niet is 'verrommeld' door oude schuren, het opnieuw bestemmen van elke onbebouwde en onbestemde plek in de oude binnensteden en het bewegwijzeren van door de ANWB als wandelroutes uitgestippelde paden en wegen in het landschap zijn geen neutrale activiteiten. Het zijn politieke keuzen die bepaalde maatschappelijke handelingen en vormen van ruimtegebruik aanmoedigen en andere uitsluiten en/of aan specifieke regels onderwerpen.¹⁴ De consequentie van deze kanteekening is dat een geslaagd beleid weliswaar een mooi landschap creëert, maar tegelijkertijd op veel kritiek kan rekenen omdat het tegen diverse alternatieve maatschappelijke ambities ingaat, waarvan in de nota weinig rekenschap wordt gegeven. Er wordt, met andere woorden, onvoldoende aandacht besteedt aan alternatieve symbolische ruimtes die aansluiten bij concurrerende algemene belangen.

In aansluiting op deze eerste kanteekening is er een tweede punt van kritiek. De door de overheid gepresenteerde symbolische ruimte zal alleen doorwerking hebben in de fysieke ruimte als deze wordt overgenomen door de bewoners en gebruikers van deze gebieden, óf als de overheid over voldoende handelingsvermogen beschikt om wijzigingen aan te brengen in de ruimtelijke kenmerken van sociale interacties. De eerste optie heeft zeker op de langere termijn weinig slagskansen, want een van de kenmerken van de nieuwe geografie is nu juist dat er sprake is van een herleving van regionale en lokale identiteiten, van een sterkere culturele differentiatie en van toenemende reflexiviteit (par. 5.2.4). De tweede optie lijkt al evenmin politiek haalbaar, want deze botst met de individuele preferenties van burgers en leidt tot een onacceptabele inperking van individuele vrijheden. Daar komt nog bij dat een beleid gericht op behoud en bescherming het risico loopt allerlei nieuwe maatschappelijke problemen te negeren en nieuwe

ontwikkelingskansen onbenut te laten. Feitelijke ruimtelijke ontwikkelingen, zo leren de afgelopen jaren, worden dan alleen reactief tegemoet getreden terwijl als waardevol beschouwde gebieden alsnog dreigen te verdwijnen. Zeker waar het beleid gericht is op de ruimtelijke inrichting van zeer grote delen van Nederland, valt te vermoeden dat de effectiviteit van het beleid in de toekomst – overigens net als in het verleden – minder zal zijn dan men beoogt.¹⁵

5.4.4 NAAR EEN POSITIEF BELEID VOOR DE NEDERLANDSE RUIMTE

We concluderen dat de overheid in de recente ruimtelijke planning onvoldoende rekening houdt met de kenmerken van een nieuwe geografie. Er kan natuurlijk beleid worden gevoerd dat is gericht op stad en land, maar voor zover dit perspectief gericht is op een landsdekkende inrichting, getuigt het van overspannen sturingsambities en -verwachtingen waarvan kan worden vermoed dat die niet zullen worden waargemaakt. Er zijn recent dan ook diverse pleidooien gehouden voor het opgeven van de ambitie om de ruimtelijke ontwikkeling van grote gebieden vanuit één samenhangend kader te 'sturen' (Kreukels 1995; WRR 1998a; Macnaghten & Urry 1998: 172-211; Graham & Marvin 2001: 413-417; Hajer & Reijndorp 2001). Hierin wordt aangedrongen op een overheidsoptreden dat juist creatief omgaat met maatschappelijke pluraliteit en de daaruit volgende diverse en ambivalente ruimtelijke wensen. Aangezien de maatschappelijke wensen ten aanzien van de ruimte steeds gevarieerder en ambivalenter worden, wordt samenhangende planning steeds moeilijker. Aangezien bovendien de grondgebondenheid van activiteiten een minder bepalende factor is, wordt de overheidsinvloed via de bestemming van het grondgebruik kleiner, zo is in paragraaf 5.2.5 betoogd. De beoogde ruimtelijke wereld die in samenhangende plannen wordt geschetst, zal dus steeds minder overeen komen met de maatschappelijke realiteit. Of in termen van paragraaf 5.1: door de steeds complexere sociale en symbolische ruimte wordt het moeilijker de fysieke ruimte vanuit één kader te bepalen.

Door de genoemde auteurs wordt er daarom voor gepleit om veel meer aandacht te besteden aan de bestaande maatschappelijke dynamiek en de daarin tot uitdrukking komende ambivalente preferenties. Deze kunnen worden benut om een beperkt aantal kwalitatief hoogwaardige plaatsen te creëren. In plaats van zich dus via een restrictief contourenbeleid af te zetten tegen de bestaande ruimtelijke dynamiek, zou de overheid zich proactiever en vanuit een positieve invalshoek bij deze dynamiek kunnen aansluiten door daadwerkelijk selectief ruimtelijke kwaliteiten te ontwikkelen (Hajer & Reijndorp 2001: 28-29). Dit zou bijvoorbeeld kunnen impliceren dat de overheid niet krampachtig vasthoudt aan het compactestedenbeleid, maar juist meer aandacht vraagt voor het versterken van de kwaliteiten van steden door de aanleg van parken, groen en pleinen in de stedelijke omgeving. Het zou ook kunnen betekenen dat suburbane woongebieden en spontane bedrijvigheid op knooppunten niet bij voorbaat als negatief worden beoordeeld, maar worden gezien als plekken waar waardevolle inrichtingskansen liggen (ibid; Reijndorp et al. 1998). Ook op wat men nu benoemt als platteland, bestaan allerlei ontwikkelingsmogelijkheden die deels door een restrictieve

agenda niet worden benut. Bovendien kan in een benadering die recht doet aan de kenmerken van een nieuwe geografie, ook beter worden ingespeeld op nieuwe problemen die met de ruimtelijke veranderingen ontstaan (par. 5.2.5).

De verschillende aanzetten voor zo'n positief beleid ten aanzien van de Nederlandse ruimte impliceren dat niet wordt getracht een inrichtingsbeleid voor heel Nederland te voeren, maar dat recht wordt gedaan aan een grotere diversiteit van strevingen. Dit impliceert dat afstand wordt genomen van een integraal ruimtelijk beleid voor heel Nederland en dat verantwoordelijkheden ten aanzien van de Nederlandse ruimte worden herverdeeld over diverse bestuursniveaus en tussen staat en samenleving. Bij het realiseren van concrete kwaliteiten op specifieke plaatsen moeten diverse maatregelen binnen en buiten de overheid wel integraal worden afgestemd. Ruimtelijke afstemming wordt in deze benaderingen gepresenteerd als een tijdelijk resultaat ten aanzien van een specifieke plek.¹⁶ Selectief, op bepaalde plekken, is het heel goed mogelijk om een effectief en creatief inrichtingsbeleid te voeren en specifieke kwaliteiten te versterken. Van het afstemmen van divers gedrag in de ruimte wordt ruimtelijke ordening dan het creëren van kwalitatief hoogwaardige plaatsen. De recente projecten voor de ontwikkeling van havens en stationsgebieden in diverse steden zijn daarvan voorbeelden. In plaats van een ruimtelijke planning die voor heel Nederland ongewenste ontwikkelingen tracht tegen te gaan door een wereld van stad en land te creëren, leidt zo'n benadering tot een selectief ontwikkelingsbeleid dat op sommige plaatsen juist gewenste ontwikkelingen ondersteunt en versterkt. Het voert te ver om de genoemde aanzetten tot alternatieve benaderingen voor deze richting in deze studie verder uit te werken. Het zou echter verstandig zijn om te bekijken hoe deze, en vergelijkbare, benaderingen kunnen worden uitgebouwd tot een succesvol overheidsbeleid voor stad en land in een nieuwe geografie.

NOTEN

- ¹ We richten ons hier op ruimte. Er kunnen vergelijkbare opmerkingen worden gemaakt over de absolute interpretatie van tijd en over relatie tussen de sociale wetenschappen en de geschiedkunde. Zie Giddens (1984: 355-368), Harvey (1989: 201-210), Adam (1990), Urry (1995: 1-30), Macnaghten & Urry (1998: 134-171).
- ² Zie onder andere Harvey (1989: 201-210), Giddens (1990: 17-21), Lefebvre (1991: 9-11), en Lash & Urry (1994: 54-59) voor een uitgebreidere analyse van de verbondenheid van absolute ruimte en moderne maatschappij.
- ³ Het is opvallend dat de economische theorievorming bij deze ontwikkeling zeker niet voorop loopt. Hier bleek weliswaar de ruimte wel ontdekt te zijn, maar tegelijkertijd bleek die ontdekking in de mainstream nog geen ingrijpende invloed te hebben gekregen. Zoals betoogd in hoofdstuk twee speelt hier de vergaande institutionalisering van de discipline en de kwantificerende en generaliserende wijze van onderzoek een belangrijke rol.
- ⁴ Overigens is zoals we hebben gesteld de aandacht voor percepties van de ruimte (onderzoek naar symbolische ruimtes) op zich van veel oudere datum.
- ⁵ Het is hierbij wel belangrijk om te benadrukken dat ruimtelijke structuren sociale interacties en handelingspatronen niet *bepalen*. Dit ruimtelijk determinisme dat onder meer ten basis lag aan de human ecology benadering in de urbane sociologie bleek niet houdbaar.
- ⁶ Overigens onderstreept Hall (1998: 962-963) dat het een historische ervaring is dat nieuwe elektronische media steeds samen gaan met een groeiende behoefte aan transport.
- ⁷ Deze constatering sluit goed aan bij de genuanceerde opvatting van Jameson (1998: 18) over maatschappelijke veranderingen: "I must limit myself to the suggestion that radical breaks between periods do not generally involve complete changes of content but rather the restructuring of a certain number of elements already given: features that in an earlier period or system were subordinate now become dominant, and features that had been dominant again become secondary."
- ⁸ Dit werd onderstreept met de uitreiking van de Nobelprijs voor de economie van het jaar 2000 aan James Heckman en Daniel McFadden. Hun statistische methoden voor onderzoek naar beslissingen van individuen worden met name in het marketingonderzoek toegepast (NRC Handelsblad, 'De opkomst der micro-economie', 21 oktober 2000).
- ⁹ Berucht is hier het voorbeeld van Toronto waar de ontwerpers van Disney Company hebben getracht de binnenstad alleen na het betalen van een toegangsprijs open te stellen (Hannigan 1998).
- ¹⁰ Deze constatering is in lijn met het bekende 'Thomas-theorema': "If men define situations as real they are real in their consequences" (Thomas & Thomas 1928: 572).
- ¹¹ Zie Wissink (2000) voor een kritische analyse van deze reactie op pluriformiteit binnen het overheidsbeleid.

- ¹² In deze studie worden kanttekeningen bij het recente ruimtelijke beleid geplaatst vanuit een algemeen perspectief op veranderende maatschappelijke dynamiek. Zie Van der Knaap (2002) voor een recente empirische vertaling van deze dynamiek naar de ontwikkelingen in Nederland.
- ¹³ Er wordt een onderscheidt gemaakt tussen drie beleidscategorieën met afnemende rijksinterventie: beleid van nationaal of internationaal belang, waarvoor het Rijk verantwoordelijk is voor het eindresultaat; stimuleringsbeleid, waarvoor de eindverantwoordelijkheid ligt bij decentrale overheden of private partijen maar waarbij het Rijk stimulerend optreedt; faciliterend beleid, dat geen rijksbemoeienis kent, behalve in de vorm van het wegnemen van bepaalde belemmeringen (ministerie van VROM 2001: 260). Tegelijkertijd merken we op dat in een ‘multi-level’ bestuur het Rijk ook instrument kan zijn voor het bereiken van lokale doeleinden.
- ¹⁴ Eenzelfde constatering geldt voor de pogingen in het overheidsbeleid om flexibiliteit in de bouwen door stimulering van multifunctioneel ruimtegebruik. Ook hier lijkt men zich weinig rekenschap te geven van de principiële politieke vraagstukken die daarmee gemoeid zijn. Ook bij op het eerste gezicht a-politieke projecten voor multifunctioneel ruimtegebruik doemt het probleem op dat in de nieuwe maatschappelijke constellatie het gebruik en de betekenisgeving van de ruimte veel gedifferentieerder en meer ambigu zijn geworden, sneller veranderen en politiek meer beladen zullen zijn. Een voorbeeld hiervan bieden de ontwikkelingen rondom de herinrichting van de Lijnbaan in Rotterdam zien. Na de recente miljoenenverbouwing is deze ‘koopgoot’ het strijdtoneel geworden van winkeliers en winkelend publiek die zich er gezamenlijk tegen verzetten dat ‘hun’ openbare verkoop- en consumptieruimte tevens een populaire ontmoetingsplek is geworden voor uiteenlopende groepen jongeren uit de buitenwijken (Hajer & Reijndorp 2001: 37).
- ¹⁵ Overigens is tijdens de behandeling van de Vijfde nota in de Tweede Kamer tot nog toe gebleken dat juist ook vanuit de Kamer wordt gepleit voor een minder selectief ruimtelijk ordeningsbeleid.
- ¹⁶ Deze stellingname vormt ook de conclusie van het klassieke debat over ‘comprehensive planning’ dat in de jaren vijftig en zestig in het *Journal of the American Institute of Planners* werd gevoerd (Wissink 2000: 87-90).

LITERATUUR

- Adam, B. (1990) *Time and social theory*, Cambridge (etc.): Polity Press.
- Ades, A.F. & E.L. Glaeser (1995) 'Trade and circuses: explaining urban giants', *Quarterly Journal of Economics*: 195-227.
- Alonso, W. (1964) *Location and land use*, Cambridge (Ma): Harvard University Press.
- Anas, A., R. Arnott & K.A. Small (1998) 'Urban Spatial Structure', *Journal of Economic Literature*, 36: 1426-1464.
- ANWB (1998) *Stad en land na 2000: visie op de toekomstige ruimtelijke inrichting van Nederland*, Den Haag.
- Arnott, R. (1987) 'Spatial Economics', blz. 429-431 in J. Eatwell, M. Milgate & P. Newman (eds.) *The New Palgrave*, London: Macmillan.
- Arnott, R. (1996) 'Introduction', in R. Arnott (ed.) *Regional and urban economics: encyclopedia of economics*, Volume 1, Amsterdam: Harwood Academic Publishers.
- Arthur, W.B. (1988) 'Urban systems and historical path dependence', in W.B. Arthur (1994) *Increasing returns and path dependence in the economy*, Michigan: Michigan Press.
- Arthur, W.B. (1994) 'Industry location patterns and the importance of history', in W.B. Arthur (ed.) *Increasing returns and path dependence in the economy*, Michigan: Michigan Press.
- Augé, M. (1995) *Non-places: introduction to an anthropology of supermodernity*, London: Verso.
- Banarjee, T. (2001) 'The future of public space: beyond invented streets and reinvented places', *Journal of the American Planning Association*, vol.67, nr.1: 9-24.
- Beck, U. (1992) *Risk society: towards a new modernity*, London: Sage.
- Bealer, R.C., F.K. Willits & W.P. Kuvlesky (1965) 'The meaning of rurality in American society: some implications of alternative definitions', *Rural sociology*, 30: 255-266.
- Beernink, B., J. Hagens & R. Buck (1998) *Locatievoorkeur en ruimtegebruik van verhuisde bedrijven*, Ministerie van Economische Zaken, Den Haag.
- Bell, D. (1960) *The end of ideology: on the exhaustion of political ideas in the fifties*, Glencoe (Ill): Free Press.
- Bernstein, R.J. (1976) *The restructuring of social and political theory*, London: Methuen.
- Bhaskar, R. (1975) *The realist theory of science*, Leeds: Alma.
- Black, D. & V. Henderson (1999) 'A theory of urban growth', *Journal of Political Economy*, 107: 252-284.
- Blakely, E.J. & M.G. Snyder (1997) *Fortress America: gated communities in the United States*, Washington D.C.: Brookings Institution Press.
- Blaut, J.M. (1961) 'Space and process', *The professional geographer*, nr.4: 1-7.
- Blokland-Potters, T.V. (1998) *Wat stadsbewoners bindt: sociale relaties in een achterstandswijk*, Kampen: Kok Agora.
- bnSP, NVTL & NIROV (1999) *Het Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*, 90, 3: 260-271.
- Bocock, R., (1999), 'Consumption and Lifestyles', blz. 279-290 in J. Bryson et al. (eds.) *The economic geography reader. Producing and consuming global capitalism*, Chichester: Wiley & Sons.
- Boekema, F. (1996) *Geografie en economie: de complexe en ondergewaardeerde rol van de ruimtelijke dimensie in de economie*, oratie, Nijmegen: Katholieke Universiteit Nijmegen.
- Boekema, F.W.M., S. Beugelsdijk, & G.J. Hospers (2000) 'Regionale economie: een plaatsbepaling', *ESB*, 2 juni 2000: 460-463.

- Boekema, F.W.M., en G.J. Hospers (2002) 'Porters diamant mist glans', *ESB*, 18 januari 2002: 51-53.
- Boomkens, R et al. (1997) *Stad zonder horizon: stadspolitiek en stedelijke ontwikkeling in Nederland*, Amsterdam: van Genneep.
- Boonstra, F. (1998) 'De betekenis van plattelandsvernieuwing betwist', *Planologische Bijdragen* 1998: 247-256.
- Borger, G.J. (1999) 'Cultuur en leefbaarheid. Een essay over de bijdrage van de cultuurhistorie aan de ruimtelijke ordening van Nederland', in VROM-raad, *De schoonheid van het platteland. Vier essays over de kwaliteit van het Nederlandse cultuurlandschap*, Den Haag.
- Boyer, M.Ch. (1994) *The city of collective memory: its historical imagery and architectural entertainments*, Cambridge (Ma) (etc.): MIT Press.
- Boyer, R. (1987) 'Régulation' in J. Eatwell, M. Milgate & P. Newman (eds.) *The New Palgrave*, London: MacMillan.
- Bryson, J. et al. (eds.) (1999) *The economic geography reader. Producing and consuming global capitalism*, Chichester: Wiley & Sons.
- Buckley, P. & M. Casson (2001) 'Strategic Complexity in International Business', blz.88-126 in A.M. Rugman & T.L. Brewer (eds.) *The Oxford Handbook of International Business*, Oxford: Oxford University Press.
- Cairncross, F. (1997) *The death of distance: how the communications revolution will change our lives*, London: Orion Business Books.
- Cammen, H. van der & L.A. de Klerk (1986) *Ruimtelijke ordening: van plannen komen plannen*, 1996 edn., Utrecht (etc.): Spectrum.
- Castells, M. (1972) *The urban question: a marxist approach*, 1977 edn., London: Edward Arnold.
- Castells, M. (1983) *The city and the grassroots: a cross-cultural theory of urban social movements*, Berkeley (CA): University of California Press.
- Castells, M. (1989) *The informational city: information technology, economic restructuring and the urban-regional process*, Oxford: Blackwell.
- Castells, M. (1996) *The information age: economy, society and culture. Volume 1: The rise of the network society*, Oxford (etc.): Blackwell.
- Castells, M. (1997) *The information age: economy, society and culture. Volume 2: The power of identity*, Oxford (etc.): Blackwell.
- Castells, M. (1998) *The information age: economy, society and culture. Volume 3: End of Millennium*, Oxford (etc.): Blackwell.
- Castells, M. (1999a) 'The informational city is a dual city: can it be reversed?', blz.25-41 in D.A. Schön, B. Sanyal & W.J. Mitchell (eds.) *High technology and low-income communities: prospects for the positive use of advanced information technology*, Cambridge (Ma) (etc.): MIT Press.
- Castells, M. (1999b) 'Grassrooting the space of flows', *Urban Geography*, vol.20, nr.4: 294-302.
- Castells, M. (2001) *The internet galaxy; reflections on the internet, business, and society*, Oxford: Oxford University Press.
- Castells, M. (2002) 'Urban sociology in the twenty-first century', blz. 390-411 in I. Susser (ed.) *The Castells reader on cities and social theory*, Oxford: Blackwell.
- Castells, M. & P. Hall (1994) *Technopoles of the world: the makings of 21st century industrial complexes*, London: Routledge.
- Choay, F. (1997) *The rule and the model: on the theory of architecture and urbanism*, Cambridge (Ma): MIT Press.
- Christaller, W. (1933) *Central Places of Southern Germany*, 1966 edn., London: Prentice Hall.

- Christenson, J. & L.E. Garbovich (1985) 'Fifty years of rural sociology: status, trends, and impressions', *Rural sociology*, nr.4: 503-522.
- Claval, P. (1998) *An introduction to regional geography*, Oxford: Blackwell.
- Cloke, P. (1985) 'Whither rural studies?', *Journal of Rural Studies* 1, 1: 1-9.
- Cloke, P. (1996) 'Rural lifestyles: material opportunity, cultural experience, and how theory can undermine policy', *Economic Geography* 72, 4: 433-449.
- Cloke, P. en M. Goodwin (1993) 'Rural change: structured coherence or unstructured incoherence?', *Terra* 105: 166-174.
- Cloke, P., M. Doel, D. Matless, M. Phillips, N. Thrift (1994) *Writing the rural: five cultural geographies*, Liverpool: Chapman.
- Cloke, P en J. Little (eds.) (1997) *Contested countryside cultures: otherness, marginalisation and rurality*, London: Routledge.
- Cloke, P., P. Milbourne & R. Widdowfield (2000) 'Partnership and policy networks in rural local governance: homelessness in Taunton', *Public Administration* 78, 1: 111-133.
- Constandse, A.K. (1960) *Het dorp in de IJsselmeerpolders: sociologische beschouwingen over de nieuwe plattelandscultuur en haar implicaties voor de planologie van de droog te leggen IJsselmeerpolders*, Rapporten en mededelingen inzake droogmaking, ontginning en sociaal-economische opbouw van de IJsselmeerpolders, Zwolle: Tjeenk Willink.
- Coleman, J.S. (1957) *Community conflict*, New York: Free Press.
- Colenbrander, B. (1999) *De verstrooide stad*, Rotterdam: NAI Uitgevers.
- Crawford M. (1999) 'Blurring the boundaries: public space and private life', blz. 22-35 in J. Chase, M. Crawford & J. Kaliski (eds.) *Everyday urbanism*, New York: Monacelli Press.
- David, P.A. (1985) 'Clio and the Economics of QWERTY' *American Economic Review, Papers and Proceedings*, 75: 332-337.
- Davis, D.R. & D.E. Weinstein (1999) 'Economic geography and regional production structure: an empirical investigation', *European Economic Review*, 43: 379-408.
- Davis, M. (1990) *City of quartz: excavating the future in Los Angeles*, London: Pimlico.
- Dicken, P. (1998) *Global shift: transforming the world economy*, 3rd ed., New York: Guilford.
- Dicken, P. & P.E. Lloyd (1990) *Location in space: theoretical perspectives in economic geography*, New York: Harper and Collins.
- Dieleman, F.M., R.B. Jobse, G.A. Hoekveld & J. van Weesep (1984) *Geografie van stad en platteland in de Westerse landen*, Haarlem: Rommen.
- Donner, J.P.H. (1996) 'De toekomst van het ruimtelijke planningstelsel', in Rijksplanologische Dienst, *Conferentie ruimtelijk planningstelsel op weg naar de volgende eeuw*, Verslag van een conferentie op 12 januari 1996, Den Haag.
- Doorn, J.A.A. van (1964) *Beeld en betekenis van de Nederlandse sociologie*, Utrecht: Bijleveld.
- Driessen, P.P., P. Glasbergen, P.P. Huigen & F. Heijmans van den Bergh (1995) *Vernieuwing van het landelijk gebied. Een verkenning van strategieën voor een gebiedsgerichte aanpak*, Den Haag: VUGA.
- Economic and Social Research Council (z.d.) *Cultures of consumption: a research programme*, <http://www.esrc.ac.uk/culcon.htm>
- Edel, M. (1996) 'Urban and regional economics: marxist perspectives', in R. Arnott (ed.) *Regional and urban economics: encyclopedia of economics*, Volume 1, Amsterdam: Harwood Academic Publishers.
- Eeten, M.J.G. van (1999) *Dialogues of the deaf: defining new agendas for environmental deadlocks*, Delft: Eburon.

- Ellison, G. & E.L. Glaeser (1997) 'Geographic concentration in US manufacturing industries: a dartboard approach', *Journal of Political Economy*, 105: 889-927.
- Elster, J. (1989) *The Cement of Society: A Study of Social Order*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Engländer, O. (1924) *Theorie des Güterverkehrs und der Frachtsätze*, Jena.
- Evers, F., B. Waterhout & W. Zonneveld (eds.) (1999) *Europa in stad en land*, Den Haag: Nederlands Instituut voor Ruimtelijke Ordening en Volkshuisvesting.
- Fainstein, S.S., I. Gordon & M. Harloe (eds.) (1992) *Divided cities*, Oxford: Blackwell.
- Faludi, A. & A. van der Valk (1994) *Rule and order: dutch planning doctrine in the twentieth century*, Dordrecht (etc.): Kluwer Academic Publishers.
- Featherstone, M. (1995) *Undoing culture: globalization, postmodernism and identity*, London (etc.): Sage.
- Feldman, M.P. & D.B. Audretsch (1999) 'Innovation in cities: science-based diversity, specialization and localized competition', *European Economic Review*, 43: 409-429.
- Flanagan, W.G. (1990) *Urban sociology; images and structure*, Boston (etc.): Allyn and Bacon.
- Foucault, M. (1972) 'Questions on geography', blz.63-77 in C. Gordon (ed.) *Power/knowledge: selected interviews & other writings 1972-1977 by Michel Foucault*, New York: Pantheon Books.
- Fox, K.A. (1987) 'Agricultural economics', in J. Eatwell, M. Milgate & P. Newman (eds.) *The New Palgrave*, London: MacMillan.
- Friedman, M. (1968) 'The Role of Monetary Policy', *American Economic Review*, 58: 1-17.
- Friedmann, J. & J. Miller (1965) 'The urban field', *Journal of the institute of planners*, vol.31, nr.4: 312-319.
- Fujita, M., P. Krugman & A.J. Venables (1999) *The spatial economy: cities, regions and international trade*, Cambridge: MIT Press.
- Gans, H. (1962) *The urban villagers: group and class in the life of Italian-Americans*, New York: The Free Press.
- Gans, H. (1967) *The Levittowners: ways of life and politics in a new suburban community*, London: Penguin Press.
- Gans, H. (1968) *People and plans: essays on urban problems and solutions*, New York (etc.): Basic Books.
- Gans, H. (1986) 'Urbanism and suburbanism as ways of life', blz.95-118 in: R. Pahl (ed.) *Readings in urban sociology*, Oxford: Pergamon.
- Garreau J. (1991) *Edge city: life on the new frontier*, New York: Doubleday.
- Gaspar, J. & E.L. Glaeser (1999) 'Information technology and the future of cities', *Journal of Urban Economics*, 43: 136-156.
- Gastelaars, M. (1985) *Een geregeld leven: sociologie en sociale politiek in Nederland 1925-1968*, Amsterdam: SUA.
- Geertz, C. (1983) *Local knowledge: further essays in interpretive anthropology*, New York: Basic Books.
- Giddens, A. (1976) *New rules of sociological method: a positive critique of interpretative sociologies*, 1993 edn., Cambridge: Polity Press.
- Giddens, A. (1977) *Studies in social and political theory*, London: Hutchinson.
- Giddens, A. (1979) *Central problems in social theory: action, structure and contradiction in social analysis*, London: MacMillan Press.
- Giddens, A. (1981) *A contemporary critique of historical materialism*, vol.1, London: Hutchinson.
- Giddens, A. (1982) *Profiles and critiques in social theory*, Berkeley: University of California Press.

- Giddens, A. (1984) *The constitution of society: outline of the theory of structuration*, Cambridge: Polity Press.
- Giddens, A. (1985) *The nation-state and violence*, Cambridge: Polity Press.
- Giddens, A. (1990) *The consequences of modernity*, Cambridge: Polity Press.
- Giddens, A. (1991) *Modernity and self-identity; self and society in the late modern age*, Cambridge: Polity Press.
- Giddens, A. (1994a) *Beyond left and right: the future of radical politics*, Cambridge: Polity Press.
- Giddens, A. (1994b) 'Living in a post-traditional society', blz.56-109 in U. Beck, A. Giddens & S. Lash (eds.) *Reflexive modernization; politics, tradition and aesthetics in the modern social order*, Cambridge: Polity Press.
- Giddens, A. (2000) *Runaway world: how globalization is reshaping our lives*, New York: Routledge.
- Gilbert, J. (1982) 'Rural theory: the grounding of rural sociology', *Rural sociology*, nr.47: 609-633.
- Gilder, G. (1995) *Forbes ASAP*, 27 februari: 56.
- Glaeser, E.L. (1998) 'Are cities dying?', *Journal of Economic Perspectives*, 12: 139-160.
- Glaeser, E.L. (1999a) 'Learning in cities', *Journal of Urban Economics*, 46: 254-277.
- Glaeser, E.L. (1999b) 'The future of urban research: non-market interactions', working paper, Harvard University.
- Glaeser, E.L., H.D. Kallal, J.A. Scheinkman, & A. Shleifer (1992) 'Growth in cities', *Journal of Political Economy*, 100: 1126-1152.
- Glaeser, E.L. & B. Sacerdote (1999) 'Why is there more crime in cities?', *Journal of Political Economy*, 107: S225-258.
- Goddijn, H.P.M. e.a. (1971) *Geschiedenis van de sociologie: achtergronden, hoofdpersonen en richtingen*, Meppel: Boom.
- Gottdiener, M. (1985) *The social production of urban space*, Austin: University of Texas Press.
- Gouldner, A.W. (1970) *De naderende crisis van de westerse sociologie*, Bilthoven: Amboboeken.
- Goyal, S. (1999) *Networks, learning and equilibrium*, oratie, EUR, Rotterdam.
- Graham, S. (1998) 'The end of geography or the explosion of place? Conceptualizing space, place and information technology', *Progress in Human Geography*, 22, 2: 165-185.
- Graham, S. & S. Marvin (1996) *Telecommunications and the city: electronic spaces, urban places*, London: Routledge.
- Graham, S. & S. Marvin (2001) *Splintering urbanism: networked infrastructures, technological mobilities and the urban condition*, London (etc.): Routledge.
- Gregory, D. & J. Urry (eds.) (1985) *Social relations and spatial structures*, London (etc.): Macmillan.
- Habermas, J. (1967) *On the logic of the social sciences*, 1994 edn., Cambridge (Ma): MIT Press.
- Hagedijk, R.P., H. Schaapman & A.A.M. Prins (1992) *Internationalisering van de Nederlandse sociologie: een voorbeeldstudie van mogelijke indicatoren voor internationalisering in de sociale wetenschappen en hun achtergronden*, Amsterdam: Vakgroep Wetenschapsdynamica, Universiteit van Amsterdam.
- Hajer, M. & F. Halsema (1997) *Land in zicht! Een cultuurpolitieke visie op de ruimtelijke inrichting*, Wiarda Beckman Stichting, Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker.
- Hajer, M. & A. Reijndorp (2001) *Op zoek naar nieuw publiek domein; analyse en strategie*, Rotterdam: NAI Uitgevers.
- Hall, P. (1998) *Cities in civilization: culture, innovation, and urban order*, London: Phoenix Giant.
- Hannigan, J. (1995) 'The postmodern city: a new urbanization?', *Current Sociology*, vol.43, nr.1: 152-215.

- Hannigan, J. (1998) *Fantasy city: pleasure and profit in the postmodern metropolis*, London: Routledge.
- Harré, R. (1970) *The principles of scientific thinking*, London: Macmillan.
- Harris, C.D. (1997) 'Urban Geography In The Last Half Century', *Urban Geography*, 18, 1: 15-35.
- Harvey, D. (1969) *Explanation in geography*, London: Edward Arnold.
- Harvey, D. (1973) *Social justice and the city*, London: Edward Arnold.
- Harvey, D. (1989) *The condition of postmodernity: an enquiry into the origins of cultural change*, 1993 edn., Oxford (etc.): Blackwell.
- Healey, P. (1997) *Collaborative planning: shaping places in a fragmented societies*, London: MacMillan Press.
- Heilbron, J. (1990) *Het ontstaan van de sociologie*, Amsterdam: Prometheus.
- Held, D. et al. (1999) *Global transformations: politics, economics and culture*, Cambridge: Polity Press.
- Heijs, J.B.M., & P.M.P.F. Schmitz (2001) Clusters of concentraties, *ESB*, 7 december 2001: 943-945.
- Hidding, M.C. (1997) *Planning voor stad en land*, Bussum: Coutinho.
- Hightower, J. (1973) *Hard tomatoes, hard times*, Cambridge (Ma): Schenkman.
- Hoekveld, G. (1970) 'Onze ruimtelijke orde een urbane orde?', blz.92-106 in A. Bours & G. Lambooy (eds.) *Stad en stadsgewest in de ruimtelijke orde*, Assen: van Gorcum.
- Hofstee, E.W. (1957) *Rural life and rural welfare in the Netherlands*, The Hague, Government printing and publishing office.
- Hofstee, E.W. (1968) 'Development and rural social structure', *Sociologia Ruralis*, vol.VIII: 240-255.
- Hoggart, K. (1990) 'Let's do away with rural', *Journal of Rural Studies*, 6, 3: 245-257.
- Hout, W. & M. Sie Dhian Ho (eds.) (1997) *Aanpassing onder druk: Nederland en de gevolgen van internationalisering*, Assen: van Gorcum.
- Houten, B.C. van (1973) *Tussen aanpassing en kritiek: de derde methodenstrijd in de Duitse sociologie*, Deventer: Van Loghum Slaterus.
- Innes, J.E. (1995) 'Planning theory's emerging paradigm: communicative action and interactive practice', *Journal of the American Planning Association*, vol.62, no.4: 183-190.
- Isard, W. (1956) *Location and Space Economy*, Cambridge (Ma): MIT Press.
- Jackson, K.T. (1985) *Crabgrass frontier; the suburbanization of the United States*, New York (etc.): Oxford University Press.
- Jacobs, J. (1969) *The Economies of Cities*, New York: Random House.
- Jameson, F. (1998) *The cultural turn: selected writings on the postmodern 1983-1998*, London (etc.): Verso.
- Jansen, H. & R. van der Veen (2001) 'J.A.A. van Doorn: twijfelen aan de sociologie', *Facta*, jrg.7, nr.7: 4-8.
- Jonker, E. (1988) *De sociologische verleiding: sociologie, sociaal-democratie en de welvaartstaat*, Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Jorritsma-Lebbink, A. (1999) *Speech van de minister van Economische Zaken, EZ-Congres over Zuid-Nederland in Eindhoven*, <http://info.minez.nl/speeches99/251099.htm>
- Judd, D.R. & S.S. Fainstein (1999) *The tourist city*, New Haven (etc.): Yale University Press.
- Katz, P. (1994) *The new urbanism: toward and architecture of community*, New York (etc.): McGraw-Hill.
- Kelly, K. (1998) *New rules for the new economy: 10 ways the network economy is changing everything*, London: Fourth Estate.

- Kirman, A.P. (1998) 'Economies with interacting agents', P. Cohendet e.a. (red.) *The Economics of networks*, Berlin: Springer Verlag.
- Klages, H. (1968) *Der Nachbarschaftsgedanke und die nachbarliche Wirklichkeit in der Grossstadt*, Schriftreihe des Vereins für Kommunalwissenschaften e.V. Berlin, Band 20, Stuttgart (etc.): W. Kohlhammer Verlag.
- Kloosterman, R.C. (1997) 'Face2face: een pleidooi voor congestie', blz.165-181 in M. Hajer & F. Halsema (eds.) *Land in zicht! Een cultuurpolitieke visie op de ruimtelijke inrichting*, Wiarda Beckman Stichting, Amsterdam: Bertus Bakker.
- Kloosterman, R.C. (2001) *Ruimte voor reflectie*, oratie, Amsterdam: Vossiuspers.
- Knaap, G.A. van der (2002) *Stedelijke bewegingsruimte: over veranderingen in stad en land*, WRR Voorstudies en Achtergronden V113, Den Haag: Sdu Uitgevers.
- Knaap, Th. & J. Oosterhaven (2001) 'Het eerste ruimtelijke algemene evenwichtsmodel voor Nederland, met resultaten voor de magneet-zweefbaan Schiphol-Groningen', *Maand-schrift Economie*, 65: 89-107.
- König, R. (1958) *Grundformen der Gesellschaft: die Gemeinde*, Hamburg: Rowohlt.
- Koning, P.W.C. (2000) 'Arbeid en sociale zekerheid: participatie en differentiatie,' blz. 163-182 in SCP en CPB (red.), *Trends, dilemma's en beleid: essays over ontwikkelingen op langere termijn*, Den Haag: Sdu Uitgeverij, http://www.cpb.nl/nl/news/2000_26.html
- Koolhaas, R. e.a. (2001) *Harvard design school: guide to shopping*, Köln (etc.): Taschen.
- Kotkin, J. (2000) *The new geography: how the digital revolution is reshaping the American landscape*, New York: Random House.
- Kouwe, P.J. (1997), 'De stad als organisatiekader, sociaal geografisch gezien' blz. 163-174 in A. Bours & G. Lambooy (eds.) *Stad en stadsgewest in de ruimtelijke orde*, Assen: van Gorcum.
- Kreukels, T. (1993) 'Stedelijk Nederland: de actuele positie vanuit sociaal-wetenschappelijk gezichtspunt', blz. 9-37 in J. Burgers, T. Kreukels & M. Mentzel (red.) *Stedelijk Nederland in de jaren negentig*, Utrecht: Uitgeverij Jan van Arkel.
- Kreukels, T. (1995) 'Schuivende beleidsterreinen', blz. 59-66 in K. Martens & E. Klerkx (red.) *Pin-nieuws: themanummer 'Planologie tussen hoop en vrees'*, jrg.18, nr.6.
- Krugman, P. (1991) 'Increasing returns and economic geography', *Journal of Political Economy*, 99: 483-499.
- Krugman, P. (1993) 'On the number and location of cities', *European Economic Review*, 37: 293-298.
- Krugman, P. (1994) 'Complex landscapes in economic geography', *American Economic Review, papers and proceedings*, 84: 412-416.
- Krugman, P. (1998) 'Space: the final frontier', *Journal of Economic Perspectives*, 12: 161-174.
- Krumm, R.J. & G.S. Tolley (1987) 'Regional economics', blz. 117-120 in J. Eatwell, M. Milgate & P. Newman (eds.) *The New Palgrave*, London: MacMillan.
- Kuypers, P. (1998) 'Los van de grond. Hoe burgers en boeren uit elkaar groeiden', *NRC Handelsblad*, 4 juli.
- Lambooy, J.G., E.Weaver & O.A.L.C. Atzema (1997) *Ruimtelijke Economische Dynamiek*, Bussum: Coutinho.
- Lash, S. & J. Urry (1987) *The end of organized capitalism*, Cambridge: Polity Press.
- Lash, S. & J. Urry (1994) *Economics of signs and space: after organized capitalism*, London: Sage.
- Leamer, E.E. & M. Storper (2001) *The Economic Geography of the Internet Age*, NBER Working Paper 8450, Cambridge (Ma).
- Ledrut, R. (1968) *Sociologie urbaine*, Paris: Presses Universitaires de France.

- Lee, R. en J. Wills (eds.) (1998), *Geographies of economies*, London: Arnold.
- Lefebvre, H. (1974) *La production de l'espace*, Paris: Editions Anthropos.
- Lefebvre, H. (1991) *The production of space*, Oxford (etc.): Blackwell.
- Lingbeek, C.O. (1998) *De macht van de metafoor: een analyse van de planning voor het Groene Hart*, Amsterdam School for the Metropolitan Environment (AME), Universiteit van Amsterdam.
- Livingstone, D.N. (1995) *The geographical tradition: episodes in the history of a contested enterprise*, Oxford: Blackwell.
- Lösch, A. (1954) *The economics of location*, New Haven: Yale University Press.
- Lucas, R.E. jr. (1988) 'On the mechanics of economic development', *Journal of Monetary Economics*, 22: 3-42.
- Macnaghten, Ph. & J. Urry (1998) *Contested natures*, London (etc.): Sage.
- MacLeod, G. & M. Goodwin (1999) 'Space, scale and state strategy: rethinking urban and regional governance', *Progress in Human Geography*, 23, 4: 503-527.
- Mak, G. (1996) *Hoe God verdween uit Jorwerd*, Amsterdam: Atlas.
- Marcuse, P. & R. van Kempen (eds.) (2000) *Globalizing cities: a new spatial order?*, Oxford: Blackwell.
- Marsden, T. et al. (1996) 'Agricultural geography and the political economy approach: a review', *Economic geography*, 72, 4: 361-375.
- Marsden, T. (1998) 'Agriculture beyond the treadmill? Issues for policy, theory and research practice', *Progress in Human Geography*, 22, 2: 265-275.
- Marshall, A. (1920) *Principles of Economics*, London, MacMillan.
- Martin, R. (1999) 'The new 'geographical turn' in economics: some critical reflections', *Cambridge Journal of Economics*, 23: 65-91.
- Martin, R. & P. Sunley (1998) 'The post-Keynesian state and the space economy' blz. 278-287 in R. Lee en J. Wills (eds.) *Geographies of economies*, London: Arnold.
- Merton, R.K. (1949) 'Patterns of influence: a study of interpersonal influence and of communications behavior in a local community', blz. 441-474 in R.K. Merton (1968) *Social theory and social structure*, New York: Free Press.
- Milieufederatie Flevoland (1997) *Stad en land in nieuw verband: een visie op duurzame stedelijke ontwikkeling in Flevoland*, Lelystad.
- Mills, B. (1998) 'Why the search for a definition of rurality may be a fool's errand' <http://www.users.globalnet.co.uk/~rossm/Issue2/bryan/rurality.htm>
- Ministerie van Economische Zaken (1999) *Nota ruimtelijk economisch beleid: dynamiek in netwerken*, Den Haag.
- Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij (1994) *Kracht en kwaliteit. Het LNV-Beleidsprogramma 1999-2002*, Den Haag.
- Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij (1995) *Dynamiek en vernieuwing*, Den Haag.
- Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen (1999), *Nota Belvedere. Beleidsnota over de relatie cultuurhistorie en ruimtelijke inrichting*, Zoetermeer.
- Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke ordening en Milieubeheer (2001), *Ruimte maken, ruimte delen: vijfde nota over de ruimtelijke ordening 2000/2020, vastgesteld door de ministerraad op 15 december 2000*, Den Haag.
- Mitchell, W.J. (1999) *E-topia: "urban life, Jim – but not as we know it"*, Cambridge(Ma) (etc.): MIT Press.

- Mollenkopf, J. & M. Castells (eds.) (1991) *Dual city: restructuring New York*, New York: Russell Sage Foundation.
- Mommaas, H. m.m.v. M. van den Heuvel & W. Knust (2000a) *De vrijetijdsindustrie in stad en land: een studie naar de markt van belevenissen*, WRR Voorstudies en Achtergronden V109, Den Haag: Sdu Uitgevers.
- Mommaas, H. (2000b) 'De culturalisering van stad en land. Van ruimtelijke ordening naar ruimtelijke vormgeving', *Stedebouw en Ruimtelijke Ordening* 5: 7-13.
- Mormont, M. (1990) 'Who is rural? Or, how to be rural: towards a sociology of the rural', blz. 21-44 in T. Marsden, P. Lowe en S. Whatmore (eds.) *Rural restructuring, global processes and their responses*, London: David Fulton Publishers.
- Morris, A.E.J. (1972) *History of urban form: before the industrial revolutions*, 1994 edn., Harlow: Addison Wesley Longman.
- Mumford, L. (1961) *The city in history: its origins, its transformations, and its prospects*, New York: Harcourt Brace.
- Murdoch, J. & A.C. Pratt (1993) 'Rural studies: modernism, postmodernism and the post-rural', *Journal of Rural Studies*, 9, 4: 411-427.
- Neary, J.P. (2001) 'Of hype and hyperbolas: introducing the new economic geography', *Journal of Economic Literature*, 39: 536-561.
- Nelissen, N.J.M. (1972) *Sociale ecologie*, Utrecht (etc.): Spectrum.
- Newby, H. (1980) 'Urbanization and the rural class structure', blz. 255-281 in F.H. Buttel en H. Newby (eds.) *The rural sociology of the advanced societies*, London: Croom Helm.
- Newby, H. & F.H. Buttel (1980) 'Toward a critical rural sociology', blz. 1-35 in F.H. Buttel en H. Newby (eds.) *The rural sociology of the advanced societies*, London: Croom Helm.
- Nijkamp, P. (2002) 'Schaarse ruimte, cyberspace en de moderne nomaden' blz. 41-54 in H. van Dalen & F. Kalshoven (red.) *Meesters van de welvaart*, Balans, Amsterdam.
- Nolan, M.F. & J.F. Galliher (1973) 'Rural sociological research and social policy: hard date, hard times', *Rural sociology*, 38: 491-499.
- NRC Handelsblad (2000), *De opkomst der micro-economie*, 21 oktober.
- NRLO (1998) *Stad en land: een programma voor fundamenteel-strategisch onderzoek*, NRLO-Rapport nr. 98/17, Den Haag.
- NWO (2000), *Programma sociale cohesie: informatiebrochure*, Den Haag.
- O'Brien, R. (1992) *Global financial integration: the end of geography*, London: Chatham House/Pinter.
- Page, B. (1996) 'Across the great divide: agriculture and industrial geography', *Economic Geography*, 72, 4: 376-397.
- Pahl, R.E. (1964) *Whose city? And other essays on sociology and planning*, London: Longman.
- Pahl, R.E. (1968) 'The rural-urban continuum', blz. 263-305 in R.E. Pahl (ed.) *Readings in urban sociology*, Oxford (etc.): Pergamon Press.
- Pahl, R.E. (1970) *Patterns of urban life*, London (etc.): Longmans, Green and Co.
- Palander, T. (1935) *Beiträge zur Standortstheorie*, Uppsala: Almqvist & Wiksell.
- Pater, B.C. de (1984) *Ruimtelijke en temporele begrippen in de sociale geografie: in het bijzonder in enkele traditionele en moderne richtingen*, Bijdragen tot de sociale geografie en planologie, nr.11, Vrije Universiteit Amsterdam, Meppel: Krips Repro.
- Pater, B.C. de (1995) 'Regionale geografie in meervoud', *Geografie*, april: 12-17.
- Pater, B.C. de (1996) 'Contouren van de postmodern sociale geografie', *Geografie*, maart: 18-23.

- Pater, B.C. & H. van der Wusten (1996), *Het geografisch huis: de opbouw van een wetenschap*, Bussum: Coutinho.
- Peterson, P.E. (1981) *City limits*, Chicago (etc.): University of Chicago Press.
- Philo, C. (1992) 'Neglected rural geographies: a review', *Journal of Rural Studies*, nr.8: 193-207.
- Piore, M.J. & C.F. Sabel (1984) *The second industrial divide*, New York: Basic Books.
- Pløeg, J.D. van der (1999) *De virtuele boer*, Assen: van Gorcum.
- Ponsard, C. (1983) *History of spatial economic theory*, Berlin: Springer Verlag.
- Porter, M.E. (1990) *The competitive advantage of nations*, London: MacMillan.
- Raad voor het Landelijk Gebied (1997) *Stad en land in groen verband: advies over de ordening van stad en land*, RLG 97/3, Amersfoort.
- Rabinovitch, J. (2001) 'Placing rural-urban linkages in the development debate', *United Nations Centre for Human Settlement (Habitat)*
<http://www.unchs.org/unchs/english/hdv5n1/forum.htm>
- Rademaker, L. (red.) (1979) *Sociologie in Nederland*, Deventer: Van Loghum Slaterus.
- Redfield, R. (1947) 'The folk society', *American Journal of Sociology*, 52: 293-308.
- Rex, J. & R. Moore (1967) *Race, community, and conflict: a study of Sparkbrook*, London (etc.): Oxford University Press.
- Reijndorp et al. (1998) *Buitenwijk: stedelijkheid op afstand*, Rotterdam: NAI Uitgevers.
- Ritzer, G. (1996) *Modern sociological theory*, New York (etc.): McGraw-Hill.
- Robbins, L. (1932) *An Essay on the Nature and Significance of Economic Science*, London: MacMillan.
- Roberts, R. (1996a) 'Introduction: critical rural geography', *Economic Geography*, 72, 4: 359-360.
- Roberts, R. (1996b) 'Recasting the 'agrarian question': the reproduction of family farming in the Southern High plains', *Economic Geography*, 72, 4: 398-432.
- Romer, P.M. (1986) 'Increasing Returns and Long-Run Growth', *Journal of Political Economy*, 94: 1002-1037.
- Rosen, S. (1981) 'The Economics of Super Stars' *American Economic Review*, 71: 845-858.
- Rozenblat, C. (2000) 'Statistics', blz.2-7 in R. Koolhaas et al. (eds.) *Mutations*, Bordeaux/Barcelona: Arc en rève centre d'architecture/Actar.
- Salet, W.M.G. (1996) *De conditie van stedelijkheid en het vraagstuk van maatschappelijke integratie*, Den Haag: Vuga.
- Saraceno, E. (1995) 'Recent trends in rural development and their conceptualisation', *Journal of Rural Studies*, 10, 4: 321-330.
- Sassen, S. (1991) *The global city: New York, London, Tokyo*, Princeton: Princeton University Press.
- Sassen, S. (1994) *Cities in a world economy*, 2000 edn., Thousand Oaks (etc.): Pine Forge Press.
- Sassen, S. (1996) *Losing control? Sovereignty in an age of globalization*, New York: Colombia University Press.
- Sassen, S. (1998) *Globalization and its discontents*, New York: The New Press.
- Sassen, S. (2000) 'New frontiers facing urban sociology at the millenium', *British Journal of Sociology*, vol.51, nr.1: 143-159.
- Saunders, P. (1985) 'Space, the city and urban sociology', blz. 67-89 in D. Gregory & J. Urry (eds.) *Social relations and spatial structures*, London (etc.): MacMillan.
- Saunders, P. (1986) *Social theory and the urban question*, 2nd edn., London (etc.): Routledge.
- Sayer, A. (2000) *Realism and social science*, London (etc.): Sage Publications.

- Scott, A.J. (1988) 'Flexible production systems and regional development: the rise of new industrial spaces in North America and Western Europe', *International Journal of Urban and Regional Research*, 12, 2: 171-186.
- Scott, A.J. (1988b) *Metropolis: from the division of labor to urban form*, Berkeley (etc.): University of California Press.
- Scott, J.C. (1998) *Seeing like a state: how certain schemes to improve the human condition have failed*, New Haven (etc.): Yale University Press.
- Sharpe, L.J. (1993) *The rise of meso government in Europe*, London (etc.): Sage Publications.
- Shields, R. (1999) 'Culture and the economy of cities', *European urban and Regional Studies*: 303-311.
- Simmel, G. (1905) 'The metropolis and mental life', in K. Wolff (ed.) (1950) *The sociology of Georg Simmel*, New York: Free Press.
- Smith, N. (1984) *Uneven development: nature, capital and the production of space*, Oxford: Basil Blackwell.
- Smith, N. & C. Katz (1993) 'Grounding metaphor: towards a spatialized politics', blz. 67-83 in M. Keith & S. Pile (eds.) *Place and the politics of identity*, London: Routledge.
- Smit, P., P.J. Stallen & R. Herengreen (1998), *Ruimte als forum*, WRR Werkdocumenten W 100, Den Haag.
- Soja, E.W. (1989) *Postmodern geographies: the reassertion of space in critical social theory*, 1998 edn., London (etc.): Verso.
- Soja, E.W. (2000) *Postmetropolis: critical studies of cities and regions*, Oxford: Blackwell.
- Sorkin, M. (ed.) (1992) *Variations on a theme park; the new American city and the end of public space*, New York: Hill and Wang.
- Stichting Planologische Discussiedagen (1999) *Planologische Discussiebijdragen 1999: thema stad/land*, deel 1 en 2, Delft.
- Storper, M. (1997) *The regional world: territorial development in a global economy*, New York (etc.): Guilford Press.
- Storper, M. (1997) 'Regional economies as relational assets', blz. 248-258 in R. Lee & J. Wills (eds.) *Geographies of economies*, New York: Arnold.
- Swyngedouw, E. (2000) 'Elite power, global forces and the political economy of 'glocal' development', *Environment and planning D: Society and space*, 18: 63-76.
- Swyngedouw, E. (1997) 'Excluding the other: the production of scale and scaled politics', in R. Lee & J. Wills (eds.), *Geographies of economies*, London: Arnold.
- Taverne, E. (1978) *In 't land van belofte: in de nieuwe stad; ideal en werkelijkheid van de stadsuitleg in de Republiek 1580-1680*, Maarssen: Gary Schwartz.
- Thomas, W.I. & D.S. Thomas (1928) *The child in America: behavior problems and programs*, New York: Knopf.
- Thünen, J.H. von (1826) *Der isolierte Staat in Beziehung auf Landwirtschaft und Nationalökonomie*, Hamburg.
- Tomkins, R. (2001) 'Time to stop this monkey business', *Financial Times*, 25 oktober 2001.
- Toulmin, S. (1990) *Cosmopolis; the hidden agenda of modernity*, Chicago: The University of Chicago Press.
- Transport en Logistiek Nederland (2000) *Oude wijn in nieuwe zakken: pleidooi van Transport en Logistiek Nederland voor meer ruimte voor het vrachtverkeer om de groei van de nieuwe economie op te vangen*, Zoetermeer.
- Tromp, B. (1985) 'Sociologie en de stad', *Sociologische gids*, nr. 2: 90-104.

- Tummers, L.J.M. & J.M. Tummers-Zuurmond (1997) *Het land in de stad: de stedenbouw van de grote agglomeratie*, Bussum: THOTH.
- Urry, J. (1985) 'Social relations, space and time', blz. 20-48 in D. Gregory & J. Urry (eds.) *Social relations and spatial structures*, London (etc.): Macmillan.
- Urry, J. (1990) *The tourist gaze: leisure and travel in contemporary societies*, London (etc.): Sage.
- Urry, J. (1995) *Consuming places*, London (etc.): Routledge.
- Urry, J. (1999) 'Sensing the city', blz. 71-86 in D.R. Judd & S.S. Fainstein (eds.) *The tourist city*, New Haven (etc.): Yale University Press.
- Urry, J. (2000a) *Sociology beyond societies; mobilities for the twenty-first century*, London (etc.): Routledge.
- Urry, J. (2000b) 'Mobile sociology', *The British Journal of Sociology*, vol.51, nr.1: 185-203.
- Valk, A.J.J. van der (1989) *Amsterdam in aanleg; planvorming en dagelijks handelen 1850-1900*, Planologische Studies 8, Universiteit van Amsterdam.
- Virilio, P. (1997) 'Un monde surexposé: fin de l'histoire, ou fin de la géographie?', *Le monde diplomatique*, augustus: 17.
- VROM-Raad (1999) *Sterk en mooi platteland. Advies over de landelijke gebieden*: Den Haag: VROM-Raad.
- Wagenaar, M. (1999) 'Pleinen, parken en boulevards. Vorm en vulling van het publieke domein' in R. van der Wouden (red.) *De stad op straat: de openbare ruimte in perspectief*, Sociale en culturele studies 27, Den Haag: Sociaal Cultureel Planbureau.
- Wakeley, R.E. (1976) 'Definitions and relationships of rural sociology', *Rural sociology*, 32: 195-198.
- Walker, S. (2001) 'National perspective. Urban sprawl for dummies?', *Michigan Privatization Report*, 9 maart 2001, <http://www.mackinac.org/3367>
- Wallerstein, I et al. (1996) *Open the social sciences; report of the Gulbenkian Commission on the restructuring of the social sciences*, Stanford (Ca): Stanford University Press.
- Wallerstein, I. (2000) 'From sociology to historical social science: prospects and obstacles', *The British Journal of Sociology*, vol.51, nr.1: 25-35.
- Warren, R.L. (1963) *The community in America*, Chicago: Rand McNally College Publishing Company.
- Warren, R.L. (1977) *New perspectives on the American community: a book of readings*, Chicago: Rand McNally College Publishing Company.
- Weber, A. (1909) *Über den Standort der Industrien*, Tübingen: J.C.B. Mohr (Engelse vertaling) *Theory of the Location of Industries*, 1929, Chicago: University of Chicago Press.
- Webber, M.M. (1964) 'The urban place and the nonplace urban realm', blz.79-153 in M.M. Webber et al. (eds.) *Explorations into urban structure*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Wereldbank (2000) *Entering the 21st Century. World Development Report 1999/2000*, New York: Oxford University Press.
- Wiardi Beckman Stichting (1997) *Meer stad en meer land, PvdA-gedeputeerden over keuzes in de ruimtelijke ordening*, Amsterdam.
- Williams, R. (1973) *The country and the city*, London: Chatto and Windus.
- Williamson, O.E. (1999), Transaction cost economics: how it works; where it is headed, *Economist*, 146, 1: 23-58.
- Wirth, L. (1938) 'Urbanism as a way of life', *American Journal of Sociology*, nr.44: 3-24.

- Wissink, B. (2000) *Ontworpen en ontstaan: een praktijktheoretische analyse van het debat over het provinciale omgevingsbeleid*, WRR Voorstudies en achtergronden V108, Den Haag: Sdu Uitgevers.
- Wissink, B. (2001) 'Omgevingsplanning in de nieuwe geografie: het provinciale debat in het licht van een veranderende ruimtelijke dynamiek', blz.43-55 in G. de Roo & M. Schwartz (red.) *Omgevingsplanning, een innovatief proces: over integratie, participatie, omgevingsplannen en de gebiedsgerichte aanpak*, Den Haag: Sdu Uitgevers.
- Woud, A. van der (1987) *Het lege land; de ruimtelijke orde van Nederland 1798-1848*, Amsterdam (etc.): Uitgeverij Contact.
- Wijers, G.J., Th.J.A. Roelandt & Y.L.C.H. Volman (1997) 'Clusters en innovatiebeleid', *ESB*, 82: 942-945.
- Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (1998) *Ruimtelijke ontwikkelingspolitiek*, Rapporten aan de regering nr. 53, Den Haag: Sdu Uitgevers.
- Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (1998b), *Staat zonder land: een verkenning van bestuurlijke gevolgen van informatie-en communicatietechnologie*, Rapporten aan de regering, nr.54, Den Haag: Sdu Uitgevers.
- Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (2000) *Het borgen van publiek belang*, Rapporten aan de regering, nr. 56, Den Haag: Sdu Uitgevers.
- Wusten, H. van der (1996) 'Onder druk van de omstandigheden wint de politieke geografie aan gewicht', *Geografie*, april: 26-30.
- Zukin, S. (1991) *Landscapes of power: from Detroit to Disney World*, Berkeley (etc.): University of California Press.
- Zijderveld, A.C. (1974) *De relativiteit van kennis en werkelijkheid; inleiding tot de kennissociologie*, Meppel: Boom.
- Zijderveld, A.C. (1983) *Steden zonder stedelijkheid: cultuursociologische verkenning van een beleidsprobleem*, Deventer: Van Loghum Slaterus.

